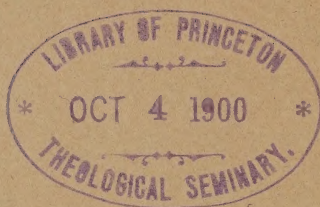

LIBRARY OF PRINCETON
OCT 4 1900
THEOLOGICAL SEMINARY.

CALVIJNS INVLOED

OP DE

REFORMATIE IN DE NEDERLANDEN.

CALVIJNS INVLOED

OP DE

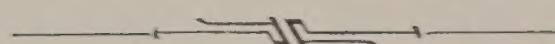
REFORMATIE IN DE NEDERLANDEN,

VOOR ZOOVEEL DIE

DOOR HEMZELVEN IS UITGEOEFEND.

DOOR

F. L. RUTGERS,
Theol. Dr. en Prof.

LEIDEN. — D. DONNER.
1899.

MIJNE HEEREN DIRECTEUREN, CURATOREN, PROFESSOREN, DOCTOREN, EN STUDENTEN VAN DE VRIJE UNIVERSITEIT,

EN VOORTS GIJ ALLEN, VAN WAT NAAM OF RANG OOK, DIE DEZE PLECHTIGHEID MET UWE TEGENWOORDIGHEID VEREERT,

ZEER GEACHTE EN ZEER GEWENSCHTE TOEHOORDERS.

Zonder tegenspraak zal wel kunnen gezegd worden, dat de tegenwoordige tijd bij uitnemendheid gunstig is voor beoefening der Geschiedenis. In de laatste helft onzer eeuw zijn de bronnen, waaruit hare kennis geput wordt, bij toeneming opgezocht, aan het licht gebracht en gebruikt. En terwijl het aantal geschiedvorschers telkens toenam, werd ook de belangstelling in hun arbeid telkens grooter. Eene historische studie is wel zonder twijfel thans zwaarder dan vroeger, maar ook tevens in allerlei opzicht een zeer dankbaar werk.

Het is die gedachte, die mij leidde tot het onderwerp, dat ik in dit uur voor U wensch te behandelen [1]).

Het daareven gezegde geldt ook van de Kerkgeschiedenis, en dan wel vooral met betrekking tot de eeuw der Hervorming, dus ook met betrekking tot het leven en de werkzaamheid van Johannes Calvijn.

Wie zich thans met hem bezighoudt en dan uit de bronnen wil putten, vindt die voor het grootste deel zonder eenige moeite, maar ook tevens in een bijna overstelpenden overvloed. Reeds de zoo volledig mogelijke uitgave van Calvijns Werken, die een aantal Straatsburger theologen in de laatste 35 jaren bezorgd hebben, beslaat in het *Corpus Reformatorum* niet minder dan 58 deelen in quarto [2]). En natuurlijk is er voor de kennis van zijn leven buitendien nog veel meer te onderzoeken; waar-

voor in denzelfden tijd ook eene menigte van gegevens openbaar zijn gemaakt.

Nu heeft die ontzaggelijke rijkdom van bouwstoffen als vanzelf ten gevolge gehad: eensdeels, dat eene naar den eisch bewerkte levensbeschrijving van Calvijn zich nog altijd laat wachten, daar wel niemand die zou kunnen geven, zonder vele jaren bijna geheel daaraan toe te wijden [3]); maar ook anderdeels, dat er velen zijn opgewekt om, in kleinere opstellen en in monographieën, een of ander onderdeel van dat leven zooveel mogelijk toe te lichten [4]).

En toch, ook al is er in dat opzicht reeds veel afgewerkt, en zelfs bijna ieder onderdeel althans in behandeling genomen, op dat groote arbeidsveld is nog één gedeelte dat ten eenenmale braak ligt, wel een klein gedeelte, althans betrekkelijk, maar ook tevens een gedeelte dat niet onbelangrijk is, allerminst voor ons, bewoners van Nederland. Er is veel gehandeld, ook reeds in de oudere werken die zich met Calvijn bezighouden, over zijne werkzaamheid buiten Genève, over zijne betrekking en inwerking op andere landen; en dan spreekt men in afzonderlijke hoofdstukken niet slechts van landen als Frankrijk en Duitschland en Engeland, maar ook van Schotland en van de Noordsche Rijken, van Italië en van Spanje, van Polen en zelfs van Brazilië, dus van alle landen waarmede destijds gemeenschap mogelijk was; slechts met uitzondering van de Nederlanden, die men te dien aanzien nog nooit opzettelijk heeft in aanmerking genomen. Het is bijna, alsof die provinciën voor Calvijn niet bestaan hebben, en alsof hij in ieder geval zich er niet persoonlijk en rechtstreeks mede heeft ingelaten.

Laat mij thans beproeven, die leemte althans eenigszins voor U aan te vullen, door U te bepalen bij *Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden, voor zooveel die door hemzelven is uitgeoefend.*

Naar de formuleering van mijn onderwerp moet ik tot U spreken over Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden, maar dan met de nadere bepaling: voor zoover die invloed door hemzelven is uitgeoefend. Zonder die beperking (dit zal ieder wel inzien) zou het onderwerp rijk zijn van inhoud,

zelfs van zulk een omvang dat het in een kort opstel niet zou kunnen behandeld worden. Maar (zal men nu misschien vragen) wordt het door die beperking toch niet al te arm, zóó onbeduidend dat er bijna niets van te zeggen valt? Kon er tusschen onze natie en Calvijn wel een rechtstreeksch verband zijn? Daar hij toch in deze gewesten nooit geweest is, onbekend was met de taal van de groote meerderheid der bevolking, en ook zóóveel te doen had dat hij bovendien zich met haar wel niet kon bemoeien.

Alsof iets van dat alles een zoo groot bezwaar was, althans in den tijd van Calvijn, en dan juist bij hem!

Ook al is hij nooit hier geweest, hij heeft toch een groot aantal Nederlanders leeren kennen; en daaronder waren er, die zelfs tot zijn naasten kring behoorden, reeds van zijn studententijd af [5]). Bovendien kreeg hij bijna dagelijks brieven en bezoeken uit den vreemde; en gelijk die in het algemeen destijds het voorname middel waren om van wat er in de wereld omging op de hoogte te komen, zoo kan uit de brieven, die nog over zijn, overvloedig blijken, dat hij ook ten aanzien van de Nederlanden goed werd ingelicht [6]).

Voorts was de taal, die hier meest gesproken werd, hem zeer zeker vreemd; evenzeer als de taal van Duitschland, waar hij toch drie jaren gewoond heeft. In den kring der geleerden was het destijds geen gewoonte, dat men van de nieuwe talen nog iets anders dan de moedertaal leerde [7]). Maar iets anders was ook eigenlijk toen niet noodig. Het Latijn was hun allen toch de taal bij uitnemendheid; en ook buiten hun kring werd die taal door velen verstaan. Daarin had Calvijn dus vanzelf reeds een middel om met Nederlanders om te gaan. En ten hunnen aanzien kwam hier nu nog bij, dat zijne moedertaal ook de taal was van de Waalsche bevolking, en dat, deels door den handel en deels door het Bourgondische hofgebruik, kennis van het Fransch ook in andere provinciën allesbehalve zeldzaam was.

Door de taal werd gemeenschap niet afgesneden. En dit kon nog veel minder door de omstandigheid, dat Nederlandsche belangen voor Calvijns bemoeiing natuurlijk geen hoofdzaak waren. Hij bezat de zeldzame gave van, bij zijn veelzijdigen

werkkring, dien geheelen arbeid te blijven beheerschen, zoodat nooit het een voor het ander werd terzijde gesteld, maar aan ieder deel steeds gegeven werd wat naar evenredigheid daaraan toekwam. En nu was van dien arbeid zijne ambtelijke werkzaamheid natuurlijk de hoofdzaak, en zijne bemoeiing met het buitenland slechts een bijkomend onderdeel, terwijl op dit laatste gebied dan voor onze gewesten de plaats weer betrekkelijk klein was. Maar toch nooit zoo klein, dat zij niet meer meêtelde. Naar de mate, waarin dit belang hem was toevertrouwd, heeft hij er ook steeds voor gezorgd [8]).

Ja, wat meer is, bij Calvijn kan hier zelfs gesproken worden van bijzondere sympathie. Op dit punt was hij het volstrekt niet eens met zijn vriend Farel, die na een paar treurige ervaringen aanstonds gereed was om de Vlamingen in het algemeen als onstandvastig en onbetrouwbaar te brandmerken [9]). Calvijn kende ze beter. Waar hij in zijn boek „over de Ergernissen" gewag maakt van de groote schare van martelaren, die voor de oogen van het toen levend geslacht onverschrokken den dood waren tegemoetgegaan, en van dien standvastigen moed althans één voorbeeld wil aanvoeren, wijst hij op hetgeen in Vlaanderen en Artois sedert vele jaren daarvan was te zien geweest [10]). En toen hij later in eene preek over de vervolgingen wederom een voorbeeld wilde voorstellen, was het een martelaar uit Doornik, over wien hij eenige bijzonderheden mededeelde [11]). Blijkbaar heeft hij aan de Nederlandsche broeders vaak gedacht; ja hij leefde met hen mede alsof het zijne eigene landgenooten waren. Dat betuigde hij dan ook uitdrukkelijk en met zooveel woorden, toen hij in een aanbevelingsbrief voor vluchtelingen om des geloofs wille o. a. schreef, dat zij wel voor het meerendeel uit Filips gebied waren, maar dat hij hun toch niet minder genegen was dan indien zij van zijn eigen volk waren [12]); en toen hij op 't laatst van zijn leven aan den Keurvorst van de Paltz schreef, dat de toestand van vervolgde broeders hem bijzonder ter harte ging, om het even of dat Franschen dan wel Nederlanders waren [13]). — Slechts éénmaal heeft hij iets ongunstigs van hen gezegd, toen hij in een vertrouwelijk schrijven zich ontvallen liet, dat hij in den omgang met hen zich had moeten wennen aan ééne eigenaar-

digheid die minder aangenaam was. Zelf had hij bij uitnemendheid die fijne beschaving, die hem in het dagelijksch verkeer als het ware ingaf wat een ander aangenaam zijn kon, en die hem dan aandreef om daaraan allereerst te denken [14]). Maar dat vond hij niet bij het meerendeel onzer landgenooten: hij moest klagen, dat zij werden gekenmerkt door eene zekere „barbaries,” ’t geen in dit verband wel het best door „onwellevendheid” kan vertaald worden. Toch, als om die klacht te verzachten, liet hij aanstonds volgen, dat hij er maar niet meer van zou zeggen; want (zoo schrijft hij, met het oog op zijne eigene afkomst uit Picardie in het noorden van Frankrijk) het zijn immers mijne naaste buren; ja eigenlijk (zoo vervolgt hij, met zinspeling op den landaard van zijne provincie en op haren naam van „Gallia Belgica”), ik ben zelf ook een Nederlander, en bij alle onderscheid en verschil is de overeenkomst toch nog heel wat grooter. Ik zeg dit in scherts, voegt hij er nog bij. Maar die scherts was hier, wat de zaak betreft, slechts de volle waarheid [15]).

Maar genoeg reeds van beschouwingen die, omdat zij met betrekking tot mijn onderwerp altijd aprioristisch zijn, de zaak waar het om te doen is toch niet uitmaken. Laat ook hier de geschiedenis haar onwraakbaar getuigenis geven. En laat mij daaruit dan in het licht stellen, hoe nog bij het leven van Calvijn door hemzelven invloed geoefend is:

I. op de vele Nederlanders, met wie hij in aanraking kwam, door persoonlijk verkeer en correspondentie;

II. op de Nederlandsche natie in het algemeen, door zijne geschriften;

en III. op onderscheidene kringen van Nederlandsche Gereformeerden, door de voor hen bestemde bijzondere adviezen.

I.

In de eerste plaats hebben we te letten op de Nederlanders, met wie Calvijn persoonlijk in aanraking is geweest. Daar we ons bepalen tot zijn invloed, voor zooveel die op ons voorge-

slacht door hemzelven is uitgeoefend, moeten hier dus buiten aanmerking blijven alle landgenooten, van wie zulke aanraking niet bekend is, ook al waren zij terzelfder tijd zijne geestverwanten; mannen als b. v. Andreas Hyperius [16]) of Hermanus Moded [17]), om nu uit de groote menigte slechts een paar te noemen. En dan evenzeer nog een aantal anderen, als b. v. Zacharias Ursinus en Caspar Olevianus [18]), de bekende opstellers van den Heidelbergschen Catechismus, Johannes a Lasco [19]), de stichter en leider van de Nederlandsche vluchtelingen-gemeente te Londen, en de Leidsche hoogleeraar Franciscus Junius [20]), die wel allen nauw aan Calvijn verbonden waren en zijn invloed hier te lande zeer bevorderd hebben, maar die, wat hunne afkomst betreft, hier toch vreemd waren.

Voorts nemen we de Nederlanden hier natuurlijk in den zin die er in de 16de eeuw aan gegeven werd, dus gelijk zij destijds begrensd waren, en met insluiting van het zuidelijk deel. In den tijd, die ons bezig houdt, staat dit deel zelfs het meest op den voorgrond, daar het toen de noordelijke provinciën verre vooruit was, niet slechts op maatschappelijk gebied, maar ook in een geestelijk opzicht, en dan wel inzonderheid met betrekking tot de Reformatie. Nadat de geweldige uitbarsting van het Anabaptisme met geweld onderdrukt was, kwam er langen tijd in het noorden een schijnbare stilstand: de Hervormingsgezinden waren nog wel talrijk, maar er werd niet veel van gemerkt, en ook was er bijna niemand, die voor hunne verstrooide kringen als leider kon optreden. In het zuiden was dat alles gansch anders; en vandaar, dat een onderzoek, als we nu gaan instellen, uit den aard der zaak wel het meest bij dat zuidelijk deel ons bepaalt.

Daarmede is Calvijn ook het eerst in aanraking gekomen; en dan juist niet altijd met geestverwanten. Reeds terstond na zijne aansluiting bij de Gereformeerden, en ook later bij herhaling, heeft hij Nederlanders leeren kennen, die behoorden tot de Anabaptisten of Wederdoopers en tot de Libertijnen [21]) of pantheïstische Vrijgeesten, welke beide secten toentertijd in ons gansche vaderland grooten aanhang hadden, en ook buitenslands propaganda dreven. Waar hij ze ontmoette of bereiken kon, heeft hij ze bestreden en pogen terecht te brengen. Zoo b. v. de

Libertijnsche hoofdmannen Quintin en Antoine Pocques (of Pocquet), beiden uit Henegouwen, waarvan de eerste in 1534 tegelijk met Calvijn te Parijs was, en de andere 8 jaren later in Genève [22]. En met Nederlandsche *Anabaptisten* heeft hij nog veel meer te doen gehad: te Genève, reeds in zijn eerste dienstjaar, door openbare en bijzondere godsdienstgesprekken met Andry Benoit van Anglen en Herman van Gerbihan, beiden uit Brabant, en met de Luikenaars Johannes Bomeromenus en Jean Stordeur [23]; en in de onmiddellijk daarop volgende jaren te Straatsburg, waar twee der genoemden en velen hunner geestverwanten toen verblijf hielden. Hier vooral heeft hij veel in hunne kringen verkeerd, en die zelfs zooveel mogelijk opgezocht; want toen hij het burgerrecht kreeg, en daardoor verplicht was zich bij een der bestaande gilden te laten inschrijven, nam hij dienst (gelijk de uitdrukking was) bij de kleermakers, destijds het gild waarin bijna overal Doopersche gevoelens het meest waren doorgedrongen [24]. Uit die kringen heeft hij er toen velen overtuigd en gewonnen. En nu is wel niet bekend, hoe die invloed hier te lande heeft doorgewerkt, maar dat dit geschied is ligt toch in den aard der zaak, wanneer de bekeerde Wederdoopers van hier afkomstig waren; en Calvijn heeft ook zelf daartoe meegewerkt, door hun ernstig voor te houden wat nu hunne roeping was. Dat dit niet vergeefs geschied is, blijkt wel uit de verklaring van een hunner beste Nederlandsche zendelingen, die op Calvijns aansporing, om nu zelf ook anderen terecht te brengen, dit antwoord gaf: „Het minste, dat ik doen kan, is wel, dat ik niet minder moeite doe om te bouwen, dan ik vroeger gedaan heb om af te breken" [25].

Later heeft Calvijn nog eens moeten handelen met een Nederlander, die wel niet geheel als een Libertijn kan worden gekenmerkt, maar die toch veel van hunne beginselen had overgenomen. Toen hij in 1556 te Frankfort kwam, tot beslechting van een twist in de Waalsche vluchtelingenkerk, vond hij daar een Hollander, die de wereld rondreisde als het ware om twist in het leven te roepen, en die, omdat hij in geleerdheid, bekwaamheid en ijver alle andere geestdrijvers overtrof, aan de zaak der Hervorming onberekenbaar veel kwaad heeft gedaan.

Dr. Justus Velsius, uit 's-Gravenhage, die als medicus, als philosoof en als litterator een goeden naam had, maar die tot zijn ongeluk was gaan denken dat hij bijzondere openbaringen kreeg, met de roeping om die als apostel overal te verkondigen, was in het genoemde jaar te Frankfort gekomen, om er zijne stellingen over de praedestinatie openlijk tegen ieder te verdedigen. Het werd raadzaam geacht, dat zijne uitdaging niet onbeantwoord bleef. En Calvijn heeft hem toen te woord gestaan, met het meeste geduld, twee geheele dagen achtereen, en op zulk eene wijze dat de talrijke toehoorders voortaan van zijn tegenstander niets meer wilden weten. Dr. Velsius zelf is toch op zijn weg blijven voortgaan, en is nog een kwart eeuw lang blijven optreden, eerst in het buitenland, en toen hier de vrijheid gekomen was, in onze provinciën, vooral in Holland, met zóóveel aanmatiging en met zóóveel zonderlingheden, dat hij niet ten onrechte geoordeeld wordt allengs tot waanzin te zijn vervallen. Maar wat met betrekking tot hem een vergeefsche arbeid was, is voor velen zijner landgenooten niet onvruchtbaar geweest. En nog bovendien kwam nu in dien kring Calvijns naam des te meer in eere, zoodat die ontmoeting met Velsius ook bevorderlijk was aan zijn invloed op de Nederlanders in het algemeen [26]).

Op betrekkelijk velen had die invloed door persoonlijke ontmoeting zich reeds doen gevoelen. Een Hervormingsgezinde, die met Calvijn in aanraking kwam, kon zich daaraan blijkbaar bijna niet onttrekken. Eigenlijk is dit bij Nederlanders alleen het geval geweest met de reeds genoemden, die, als opperste voorstanders van de zoogenaamde leer van het inwendige woord, juist daarom voor overtuiging bijna niet vatbaar waren. Alle anderen hebben ondervonden, hoe Calvijn zeer verschillende gaven, die ieder op zichzelve tot invloed in staat stellen, op eene zeldzame wijze in zich vereenigde: genie en talent, energie en volharding, beginselvastheid en zelfverloochening, veelzijdigheid en getrouwheid in het kleine, en dat alles beheerscht door een eigen persoonlijk geloof, zóó oprecht en zóó onmiskenbaar, dat ook nu nog de indruk is, zelfs bij tegenstanders: hier is waarlijk een man, die zich onvoorwaardelijk aan zijn God heeft toegewijd; wat hij anderen leerde en voorhield, heeft hijzelf ten volle gemeend.

Bij een overzicht van de Nederlanders, op wie deze invloed gewerkt heeft, is wel het eenvoudigst, dat we zooveel mogelijk de tijdsorde volgen. En omdat het ons thans te doen is, niet om dien invloed op zichzelven, maar om zijne doorwerking op de reformatie hier te lande, moeten we onderscheid maken tusschen landgenooten, die na hunne aansluiting bij de Reformatie in den vreemde gebleven zijn, en dezulken die uitsluitend of hoofdzakelijk onder Nederlanders gearbeid hebben.

Van de eerste soort wordt de rij door eene vrouw geopend. Toen Calvijn in Genève kwam, was daar metterwoon gevestigd Marie d'Ennetières, eene adellijke dame uit Doornik, die reeds 15 jaren vroeger het klooster, waarvan zij abdis was, om des geloofs wille verlaten had, en die nu gehuwd was met Antoine Froment, den bekenden prediker en geschiedschrijver van de Reformatie in Genève; in velerlei opzicht eene merkwaardige vrouw, zeer ontwikkeld en geestig, vaardig om te spreken en te schrijven, zelfs nog beter dan haar man, en bezield met ijver om voor de goede zaak te getuigen en te strijden, gelijk zij dan ook bij de reformatie van Genève dapper had meêgedaan. „Wat God ons gegeven en geopenbaard heeft," schreef zij eenmaal aan de Koningin van Navarra, „dat moeten wij vrouwen, evenmin als de mannen, verbergen of in de aarde begraven." Later heeft zij van hare welbespraaktheid wel eens een al te ruim gebruik gemaakt, toen zij in 1546 de toga's van de predikanten wilde afgeschaft hebben, en in de gemeente een veldtocht daartegen opende. Zeker waren hare argumenten toen niet zeer logisch; maar zelfs in een woordenstrijd met Calvijn wist zij die zoo handig te gebruiken, dat deze (wat hem anders nooit overkwam) er slechts met eene uitvlucht op kon antwoorden. En toen zij vermaand werd, in de gemeente haren tong meer in toom te houden, vond zij daarin weêr aanleiding om te klagen, dat de vrijheid van spreken door de predikanten belemmerd werd. Toch had zij, toen het er op aankwam, met dezelfde vrijmoedigheid zeer beslist voor Calvijn partij gekozen: toen hij met zijne ambtgenooten in 1538 uit Genève verbannen was, had die Nederlandsche dame zelfs een boekje uitgegeven om hen te verdedigen [27]).

In hetzelfde jaar was nog in Genève Andreas Zebedeüs,

uit Brabant, die misschien ook reeds vroeger te Parijs met Calvijn was samen geweest, en die nu bij zijne verbanning hem zóó trouw bleef, dat hij zelfs den weg van separatie wilde opgaan, door Calvijn zelven slechts met moeite daarvan teruggebracht. Later, toen hij predikant was onder de aan Calvijn zeer vijandige Berner overheid, is hij mede als een tegenstander opgetreden, zelfs met bijzondere heftigheid. Maar ten slotte heeft hij op zijn sterfbed daarvan berouw gehad, en in tegenwoordigheid van getuigen alles herroepen wat hij tot bestrijding van Calvijn ooit gezegd of gedaan had [28]).

In die eerste periode van Calvijns werkzaamheid te Genève kon het uit den aard der zaak nog niet voorkomen, dat men door zijn naam of zijn werk uit de Nederlanden derwaarts getrokken werd. Dat kon eerst beginnen, toen zijn arbeid hem ook hier had bekend gemaakt. En nu is opmerkelijk, dat dit reeds geschied is nog vóór het jaar 1545.

Allereerst bij leden van den Nederlandschen adel, die om des geloofs wille een ander vaderland zochten. Niet slechts minder bekenden, zooals Maldonade uit Henegouwen, die sedert 1544 te Genève gevestigd was en er later de kerk als diaken gediend heeft [29]), en Eustache du Quesnoy (of Quercetanus), uit Rijsel, die later in Lausanne hoogleeraar in de philosophie was en toen bij Calvijn en zijne vrienden in hooge achting stond [30]). Maar ook dragers van beroemde namen, uit de meest aanzienlijke geslachten; gelijk zonder twijfel het geval was met Jakob van Bourgondië, heer van Falais en Bredam, die als achterkleinzoon van Filips den Goede aan den Keizer zelven verwant was, en door dezen als familielid zeer begunstigd werd [31]), en met zijne vrouw Yolande van Brederode, wier geslacht wel niet roemen kon op zóó hooge afkomst, maar toch mede tot de eersten des lands behoorde [32]). De Falais (zooals hij doorgaans genoemd werd) was reeds vóór zijn huwelijk Hervormingsgezind, en kwam spoedig verder, doordat zijne vrouw op dat punt zeer beslist was. Natuurlijk werd nu hunne positie uiterst moeielijk. En in die verlegenheid werd toen raad gevraagd (reeds in 1543!) aan Calvijn, wien de vrouw van De Falais daartoe zelve een brief schreef; het begin eener drukke correspondentie tusschen dat gezin en Calvijn, die wel grooten-

deels is verloren gegaan, maar waarvan uit een vijftal jaren toch nog meer dan 50 brieven van Calvijn zelven bewaard zijn. Meer dan iemand hier te lande hebben in dien ouden tijd De Falais en zijne vrouw met Calvijn in betrekking gestaan, en door hen ook verwanten en vrienden, o. a. hun broeder Frans van Bourgondië, die zich doorgaans noemde naar het Zeeuwsche familiegoed van Bredam, hunne zuster Antoinette van Bourgondië, en de jonkvrouwe van Willençy, die aan de familie van Marnix verwant was [33]. Zelfs is De Falais, na in het begin van 1544 te zijn uitgeweken, vier jaren later bij Genève komen wonen. Ongelukkig is ten slotte, in 1551, een conflict in den weg gekomen, doordat De Falais, die uit Genève veel dienst had van den later zoo beruchten geneesheer Bolsec, diens partij koos bij de procedure welke onder leiding van Calvijn tegen hem gevoerd werd. Daardoor is het verkeer toen geheel afgebroken; maar de zaak is voorts persoonlijk gebleven: voor Calvijns betrekking tot de Nederlanden heeft die breuk geene gevolgen gehad.

Wat die hooggeplaatsten reeds zoo vroeg gedaan hebben, was terzelfder tijd ook niet zeldzaam bij minder aanzienlijken. Daaruit zijn met name te noemen: Jean de Saint-André, die in 1544 naar Genève is uitgeweken, waar hij om zijne gaven en vroomheid door Calvijn bijzonder gewaardeerd werd, en ook door diens toedoen een paar jaren later zijn ambtgenoot is geworden [34]; Jean Cavent, die in 1545 te Lausanne was, waar hij hoorde van de slagen die in het vaderland zijn gezin getroffen hadden, en toen van Calvijn een troostbrief kreeg [35]; Albert Rizaeus Hardenberg, uit de Overijselsche stad van dien naam, die, toen hij in 1543 voor de Reformatie gewonnen was, zich met groote beslistheid bij Calvijn aansloot, en zijn vriend en geestverwant is gebleven, ook als predikant te Bremen en te Emden [36]; en de zeer bekende schrijver van het oudste Martelaarsboek, Jean Crespin, een rechtsgeleerde uit Atrecht, die in 1545 een banvonnis kreeg om zijne bijwoning van Gereformeerde prediking, maar reeds in het vorige jaar naar Genève gevlucht was, en die na een tijd van omzwerving zich in 1548 daar als drukker gevestigd heeft, voor Calvijn de gewone uitgever zijner werken en voortdurend zeer met hem bevriend [37].

Uit een lateren tijd kunnen hier nog worden bijgevoegd: Antonie van Schore, uit Hoogstraten in Brabant, die in 1551 hoogleeraar was te Lausanne, en toen blijken gaf zeer met Calvijn te zijn ingenomen [38]; Pieter van Keulen (of Colonius), een rechtsgeleerde uit Gent, die bij een bezoek aan Genève op raad van Calvijn predikant is geworden, en die, toen hij in Frankrijk en in Duitschland als zoodanig werkzaam was, altijd zeer aan hem is verbonden gebleven [39]; Jean Lenfant, heer van Chambray, die althans sedert 1559 uit zijn Duitsche toevluchtsoord met Calvijn correspondeerde en hem dan zeer vleiende brieven schreef [40]; en voorts Hendrik Verheiden, Carolus Furnius, en anderen, van wie we niets verder weten, dan dat zij naar Genève gegaan zijn, om van Calvijn te leeren en om door zijne hulp in het buitenland geplaatst te worden [41].

Met betrekking tot alle de genoemden is nu zeker waar, dat zij, na het vaderland verlaten te hebben, onder vreemden gebleven zijn. Maar men zou zich toch vergissen, als men daaruit wilde afleiden, dat zij dus voor den gang der Reformatie hier te lande geene beteekenis hebben. Doorgaans hadden zij verwanten en vrienden hier achtergelaten, met wie alle betrekking niet werd afgebroken; en zelfs kwamen zij, als het mogelijk was, hier wel eens een bezoek brengen; waarvan nog de sporen over zijn, b. v. in berichten omtrent Saint-André en Crespin [42]. Ook zijn hunne geschriften zeker niet het minst onder hunne eigene landgenooten gelezen geworden; te beginnen met het Martelaarsboek van den laatstgenoemde, dat in 1554 voor het eerst is uitgekomen [43]. Op allerlei wijze en in allerlei opzicht kwam hun invloed hier binnen; of m. a. w., ook door hunne tusschenkomst heeft de invloed van Calvijn hier gewerkt.

Maar natuurlijk was die invloed nog oneindig veel sterker, waar de Nederlanders, die er door geleid werden, konden arbeiden onder hunne eigene landgenooten, hetzij in het vaderland zelf of wel in de ballingschap. En aan zulke leerlingen van Calvijn zelven heeft het waarlijk niet ontbroken. Van de meesten hunner zou zeer veel te zeggen zijn; maar omdat het terzelfder tijd zeer bekende personen zijn, behoeven we niet lang bij hen stil te staan. Voor ons tegenwoordig doel is alleenlijk noodig,

dat op hunne betrekking tot Calvijn de aandacht gevestigd worde.

Van de hier bedoelde reeks is wel een der eersten Pierre Brully, uit Merçy in Luxemburg, die als vluchteling uit een Dominicanerklooster in 1541 te Straatsburg kwam. Calvijn, die daar destijds nog in dienst was bij de Fransche Kerk, nam hem gastvrij op in zijne eigene woning, leerde hem toen kennen als „een vroom, geleerd en bescheiden jongmensch", en werd zóó met hem ingenomen, dat hij, ofschoon zijn gast pas 23 jaar was, toch bij zijn terugkeer naar Genève juist dezen tot zijn opvolger wilde hebben. Inderdaad is Brully toen predikant te Straatsburg geworden. Maar reeds een paar jaren later, toen er eene bede om hulp uit de Nederlanden kwam, liet hij zich als Gereformeerd prediker naar zijn vaderland zenden. En toen is hij als zoodanig hier werkzaam geweest; wel zeer kort, daar hij reeds in 1545 zijn leven op den brandstapel eindigde; maar ook juist door dat martelaarschap, dat al spoedig in alle bijzonderheden bekend werd, met een des te grooter en blijvend gevolg [44]).

De landgenoot, die na hem als vanzelf in aanmerking komt, daar hij zijnen dienst in Straatsburg een tijdlang heeft waargenomen, is Valérand Poullain, uit Rijsel, die eerst onder Rome als priester gediend heeft, maar reeds in 1543 als Gereformeerde naar Straatsburg is uitgeweken. Toen Calvijn in datzelfde jaar aan die stad een bezoek bracht, heeft Poullain hem persoonlijk leeren kennen; en al spoedig heeft hij zich geheel bij hem aangesloten. Naar zijne eigene verklaring was hij aan Calvijn gehecht als een zoon aan zijn vader; en dit heeft hij levenslang ook getoond, zoowel hier te lande, als bij al zijnen arbeid onder Waalsche vluchtelingen in het buitenland. Zelfs is hij bijzonder veel met Calvijn in betrekking geweest; daar hij, soms door lastige landgenooten, maar nog meer door de fouten van zijn eigen karakter, bijna overal in moeielijkheden gewikkeld was, en dan altijd tot Calvijn zijne toevlucht nam. In het algemeen heeft hij naar diens raad ook geluisterd; en zeer zeker heeft hij diens crediet bij de Nederlandsche Kerken op allerlei wijze bevorderd [45]).

Onder Waalsche vluchtelingen is ook werkzaam geweest Pierre Alexandre, die waarschijnlijk uit Atrecht afkomstig

was, en die voor de Reformatie gewonnen is in den tijd dat hij biechtvader was aan het Brusselsche hof, waar de Landvoogdes Maria hare oude sympathie voor Hervormingsgezinden wel niet meer toonde, maar toch ook niet ijverde voor de strenge plakkaten van haar keizerlijken broeder. Toen zij in 1545 haren hofprediker niet langer beschermen kon, heeft hij kunnen vluchten, en na onderscheidene buitenlandsche kerken gediend te hebben, is hij in 1560 predikant geworden bij de Waalsche ballingen in Londen. Reeds lang tevoren was hij met Calvijn bekend en in correspondentie; terwijl tevens blijkt, dat hij inderdaad diens leerling geworden was, ook om, als het noodig was, vermaning van hem te ontvangen. En nu is zulke vermaning wel niet altijd in goede aarde gevallen, daar hij van zichzelven nog al hooge gedachten had: „Alexander de Groote", zooals Zanchius hem spottend noemde, kon zelfs eene zachte terechtwijzing van Calvijn niet verdragen. Maar wat telkens in hem te berispen viel, had betrekking op zijne eerzucht en heftigheid. Op zijn leer en dienst viel nooit aanmerking. Wat die hoofdzaak aangaat, was zijn arbeid in den geest van Calvijn [46]).

Inderdaad kan gezegd worden, dat de Nederlandsche vluchtelingen bijna altijd in die richting geleid zijn. En dan niet alleen de Waalsche, maar ook de veel talrijker Nederduitsche; reeds terstond in Londen, waar zij in 1550 eene kerk konden constitueeren. Onder hen is toen gearbeid o. a. door Maarten de Cleyne (of Micronius) als predikant, en Jan Utenhove als ouderling; een tweetal, waarvan we de namen hier bijeenvoegen, niet alleen omdat zij beiden uit Gent waren, en in hetzelfde jaar 1544 zijn uitgeweken, maar vooral omdat zij samen hunnen werkkring vonden onder Nederlandsche vluchtelingen, en omdat zij met betrekking tot het oogpunt, waaruit wij ze thans beschouwen, ook eene groote overeenkomst hebben. Beiden hebben, toen zij het vaderland verlaten hadden, ook Genève bezocht, en zijn daarna door persoonlijke vriendschap altijd zeer aan Calvijn verbonden gebleven. En nu is aan den eenen kant zeker waar, dat zij, voor zooveel zij theologisch gevormd waren, niet in vollen zin het Calvinistische type vertoonden, en zelfs in de formuleeringen van Calvijn zich niet altijd konden vinden.

Maar juist daarom is anderzijds des te meer opmerkelijk, dat zij nooit wilden geacht worden inderdaad, wat de zaken betreft, van hem te verschillen; dat zij bij den velerlei strijd, dien de Reformatie medebracht, altijd beslist aan zijne zijde stonden; en dat zij er zelfs op uit waren, om zijn invloed zooveel mogelijk te bevorderen. Daartoe hebben zij dan ook zeker veelszins medegewerkt [47]).

Hoe er in het vaderland zelf toentertijd onder Nederduitschen gearbeid werd, is ons grootendeels onbekend, vooral met betrekking tot de zeven noordelijke provinciën. Daarom is bijzonder belangrijk wat we te dien aanzien weten van Menso Poppius, uit Oosterzee in Friesland, die eerst in die provincie pastoor was, maar reeds omstreeks 1543 voor de Reformatie gewonnen werd, en vervolgens als prediker werkzaam was, niet alleen in de Oost-Friesche gemeente waaraan hij sedert 1550 verbonden was, maar ook in de Nederlanden zelve. Hij is bij die reizen zelfs tweemaal gevangen geweest, eerst in Utrecht en in 1559 te Leeuwarden. En in welken geest hij dan werkzaam was, kan nog worden afgeleid uit zijne eigene briefwisseling met Calvijn. Niet alleen, dat deze zijn raadsman was bij allerlei quaesties en moeielijkheden, en dat de ontvangen antwoorden dan door Poppius zooveel mogelijk verspreid worden. Maar de brief, die er van hem over is uit het jaar 1559, zegt zelfs nog iets meer. Hij had toen een boekje gemaakt, dat moest dienen om, bepaaldelijk in Friesland en Holland en de verdere noordelijke provinciën, de Hervormingsgezinden, die macht en invloed hadden, tot beslistheid op te wekken. Maar natuurlijk moest het door dezulken dan ook gekocht en gelezen worden. En om hiervan zeker te zijn, wist hij nu geen beter middel, dan Calvijn te vragen, of deze het met een paar woorden wilde inleiden en aanbevelen. Reeds toen moet die naam dus, meer dan eenige andere, ook in Noord-Nederland zijn geacht geweest: Poppius kon het weten, en hij had er belang bij. En niet minder blijkt uit zijn gansche schrijven, hoe hoog door hemzelven die naam werd gesteld [48]).

In denzelfden geest is vervolgens gearbeid door die leerlingen van Calvijn, die een weinig later hier zijn opgetreden, met name Petrus Dathenus, uit Cassel in Vlaanderen [49]), Gaspar

van der Heyden, uit Mechelen [50]), Guido de Brès, uit Bergen in Henegouwen [51]), Jean Taffin, uit Doornik [52]), Pierre Loiseleur de Villiers, uit Rijsel [53]), en Philips van Marnix van St. Aldegonde, uit Brussel, met zijn ouderen broeder Jan van Thoulouse [54]). Indien bij het overzicht, dat ons bezighoudt, aan de onderscheidene personen eene evenredige plaatsruimte moest gegeven worden, zou er van alle de genoemden veel zijn te zeggen: hoe zij met Calvijn in aanraking zijn gekomen, meest door een verblijf in Genève; hoe zij geheel en ten volle zich bij hem hebben aangesloten; en hoe door hun toedoen zijn invloed hier voor goed is bevestigd. Maar dat alles kan, kortheidshalve, thans wel blijven rusten. Bij die sprekende namen behoeft het niet opzettelijk en in bijzonheden te worden aangewezen. Dat zij niet slechts mannen van beteekenis waren, maar ook Calvinisten, wordt door ieder erkend.

Laat mij liever, aan het slot van dit overzicht, u nog wijzen op een aantal anderen uit hetzelfde tijdperk, die wel minder bekend of zelfs onbekend zijn, maar van wie we toch weten, dat zij in de school van Calvijn gevormd zijn.

Het Album van de Academie te Genève vermeldt onder de Nederlanders, die nog bij Calvijns leven aldaar gestudeerd hebben, behalve de twee Marnixen, Gerardus Weshemius, uit Gelderland, Arnout Westerwold, uit Groningen, Liffordus Beruigen, uit Gennep, allen op het jaar 1559, Nicolaas Elenneus, uit Antwerpen, Nicolaas Clericus, uit Utrecht, beiden op 1563, en op het volgende jaar Bartholomeus Acquart, uit Rijsel. Waarbij nog valt op te merken, vooreerst, dat die opgave denkelijk onvolledig is, daar tijdens de afwezigheid van den Rector Beza in de jaren 1560 tot '63 het Album is zoek geraakt, en de inschrijving toen voorloopig op losse stukjes papier geschiedde. En voorts, dat dit Album natuurlijk begint met het stichtingsjaar van de Academie, zoodat geene leerlingen van Calvijn daarin kunnen voorkomen, dan alleen uit zijne laatste vijf levensjaren [55]).

Vóór dien tijd gaf hij echter ook theologisch onderwijs, zelfs zoo lang hij in Genève geweest is; en in groote getale hebben hoorders uit bijna alle landen van Europa daarvan gebruik gemaakt. Hunne namen zijn destijds niet aangeteekend, en dus

bijna alle onbekend. Maar dat deze hoorders ook wel uit de Nederlanden afkomstig waren, op zijn minst sedert 1544, kan uit vele berichten nog blijken [56]. Met die onbekenden moet dus ook gerekend worden, als we spreken van Nederlanders, op wie door Calvijn zelven een beslissende invloed geoefend is. Zij behooren mede tot die breede schare, waarvan hij de leermeester en de voorganger en de leider bij uitnemendheid is geweest [57].

II.

Voor de leering en leiding, die er hier te lande van Calvijn is ontvangen, komt persoonlijke betrekking wel het eerst in aanmerking; maar daarnaast moet toch ook gelet worden op de werking, die er van hem uitging door zijne geschriften; eene werking, die in kracht zeker bij de persoonlijke achterstaat, maar die haar in omvang verre overtreft. Waar het uit de groote menigte slechts een klein getal was, dat hem in persoon kon gaan opzoeken, kwam hij door zijne schriften als het ware zelf tot de Nederlandsche natie in het algemeen.

Intusschen, ook al weten we dat een schrijver als Calvijn overvloedigen voorraad gegeven heeft, hoe die voorraad hier verspreid is, laat zich niet gemakkelijk nagaan; allerminst met betrekking tot het tijdperk, waar we thans toe bepaald zijn, d. i. vóór het jaar 1564. Wat wel in den hoogsten graad „verboden lectuur" was, werd ook dienovereenkomstig behandeld, d. w. z. zóó, dat het niet veel sporen kon achterlaten; aan den eenen kant om ze zooveel mogelijk te weren, en anderzijds om er niet door in gevaar te komen. Bij dit onderzoek moet dus niet te veel verwacht worden. Maar al zijn de resultaten klein, vergeleken bij hetgeen er werkelijk geschied is, in een ander opzicht is dat weinige weêr betrekkelijk veel, en heeft ieder bericht des te meer beteekenis.

In het algemeen kan gezegd worden, dat de boeken, die door Index en plakkaten als kettersch veroordeeld waren, en waarvan het bezit reeds levensgevaarlijk was, desniettegenstaande ook hier te lande in grooten getale zijn ingevoerd.

Reeds ter wille van de handelsbelangen, die hier op den voorgrond stonden, kon de Inquisitie niet veel steun vinden bij de plaatselijke overheden. [58]). En hoe zou er dan afdoend toezicht geoefend zijn, b. v. in eene stad als Antwerpen, die tot op Alva's komst zelfs geen inquisiteur binnen hare muren geduld heeft, en die zóóveel verkeer had, dat er elken dag gemiddeld 2000 wagenvrachten door de poorten binnenkwamen [59])? Te meer, omdat de Gereformeerden wel zóó voorzichtig waren, dat zij hunne boeken bedektelijk overbrachten, meest in de vaten of tonnen, die voor koopmansartikelen zeer gewoon waren. En dan moest het zwaarste zeker nog volgen, als het erop aankwam met die boeken steden en dorpen te gaan afreizen. Maar ook daarvoor heeft het niet ontbroken aan helpers die zich met beleid en moed van die taak gekweten hebben [60]). Hunne werkzaamheid was natuurlijk zoo geheim mogelijk. Maar bij colporteurs, die ontdekt zijn, hebben de procesakten er toch iets van bewaard. En zoo weten we (om één voorbeeld te noemen), dat Guido de Brès een ouderen broeder had, die geheel zijn geestverwant was, en die zich bepaaldelijk met dat colporteeren heeft beziggehouden. Christophe de Brès is zelfs driemaal vervolgd; eerst in 1551, toen hij slechts eene kleine straf kreeg; desgelijks nog eenmaal, twee jaren later; en ten slotte in 1558, toen hij ook naar Antwerpen heeft moeten vluchten, bij welke gelegenheid de justitie twee geheele tonnen vol bij hem in beslag nam [61]).

Dat in zulke lectuur ook eene ruime plaats aan Calvijn zal zijn toegekend, ligt wel in den aard der zaak. Ook omdat hij inderdaad veel geschreven heeft, dat bijzonder geschikt was de Reformatie te bevorderen.

Zoo reeds aanstonds de eerste twee boekjes, over wier bekendheid hier te lande een bericht is overgebleven. In 1543 had hij uitgegeven een „Petit traicté, monstrant que c'est que doit faire un homme fidèle congnoissant la vérité de l'Evangile, quand il est entre les Papistes"; waarvan de strekking reeds duidelijk is uit den bijgevoegden tekst: „Hoe lang hinkt gij op twee gedachten?" En nu weten we van dit boekje, dat Valérand Poullain, die toen juist naar Straatsburg was uitgeweken, het terstond naar zijn vaderland heeft gezonden, eerst in een

afschrift dat kon circuleeren, en daarna, ter verspreiding door geheel Vlaanderen, in meer dan 200 gedrukte exemplaren [62]). In denzelfden brief, waarin hij dit aan Calvijn mededeelde, schreef hij ook over de ontvangst bij de Vlaamsche broeders, die tegen de verlangde beslistheid nog al bezwaren hadden; met den wensch, dat een tweede tractaatje hen mocht komen tevreden stellen. Waarop aan dien wensch, die ook elders geuit was, in hetzelfde jaar nog voldaan is door Calvijns „Excuse à Messieurs les Nicodémites sur la complaincte qu'ilz font de sa trop grand' rigueur"; niet om van het vroeger geschrevene ook maar iets terug te nemen, maar om, bij alle zachtheid tegenover zwakke broeders, toch den eisch van Gods Woord met de meeste kracht te handhaven, en om allen die het kwade stelselmatig wilden goedpraten, zelfs met een beroep op Nicodemus, in hun ware karakter als pseudo-Nicodemieten ten toon te stellen [63]). En ook met betrekking tot dit tweede boekje blijkt uit een brief van denzelfden uitgeweken prediker, dat hij aanstonds na de uitgave wederom gezorgd heeft, dat het in zijn vaderland kon gelezen worden [64]).

Van die twee uitnemende en zeer actueele tractaatjes is in 1554 eene Nederduitsche vertaling door den druk openbaar gemaakt; zooals blijkt uit het eenige maar ook afdoende getuigenis van een paar exemplaren die zijn overgebleven. In de Nederduitsche provinciën, waarvoor die vertaling uitsluitend kon dienen, heeft men dus die boekjes ook laten werken [65]).

Voor ons gansche vaderland was niet minder geschikt, wat Calvijn, mede in 1544, heeft uitgegeven als „Briève instruction, pour armer tous bons fidèles contre les erreurs de la secte commune des Anapabtistes", en het volgende jaar „Contre la secte phantastique et furieuse des Libertins, qui se nomment Spirituelz". Trouwens, hij was daartoe aangezocht, niet alleen uit Frankrijk en Zwitserland, maar ook uit de Nederlanden, van waar de reeds meer genoemde Valérand Poullain hem zelfs een aantal boekjes bezorgd had, met name van den zeer bekenden David Jorisz, van het Antwerpsche sectehoofd Eloy Pruystinck, en van sommige Henegouwsche Quintinisten; met verzoek en opwekking, om die te beantwoorden. En nu is er over de verspreiding van die antwoorden hier te lande wel geen

nader bericht. Maar dat Valérand Poullain ook daarvoor wel zal gezorgd hebben, kan uit al het reeds van hem medegedeelde veilig worden afgeleid [66]).

Voor de kennis van hetgeen er destijds hier te lande gelezen werd, zijn ook Roomsche getuigen zeer dienstig; waarbij dan vooral te denken is aan den Index, gelijk die bepaaldelijk voor de Nederlanden is opgesteld, in zijne eerste uitgave van 1550, en in de vermeerderde editie van 7 jaren later. Wel is deze „Cataloghe ende intitulacie van quade verboden boecken" in de opgave van titels nog al slordig, en voorts uitermate onvolledig. Zoo b. v. zijn de pas genoemde tractaatjes, waarvan stellig zeker is dat zij hier verspreid zijn, er toch niet in vermeld. Aan de Universiteit te Leuven, waar die Index gemaakt is, was men over „kettersche" boeken niet genoegzaam ingelicht. Maar in ieder geval geeft die lijst toch eene groote menigte titels; en bij vele boeken is dat dan eene aanwijzing van hetgeen we anders in het geheel niet zouden geweten hebben.

Van Calvijn stonden op die lijst, reeds in 1550, een achttal geschriften, waarvan twee anonym. Bij zijn naam, evenals bij vele anderen, was er zekerheidshalve nog bijgevoegd: „ende generalijck allen zijn scriften". Het getal was ook inderdaad veel grooter. Maar opzettelijk genoemd wordt alleenlijk: zijne Institutie, zijne Catechismus-uitgaven, zijn tractaat over het leven der gestorven geloovigen, zijne strijdschriften tegen Pighius en tegen de Parijsche Sorbonne, en zijne Commentaren op vijf brieven van Paulus. Omtrent alle die boeken werd noodig geacht, dat zij hier met name verboden werden. En dit maakt het, wel niet zeker, maar toch hoogstwaarschijnlijk, dat zij toen reeds metterdaad hier gevonden werden [67]).

Sommige van die boeken worden ook genoemd in de brieven en berichten van Nederlandsche tijdgenooten, terwijl tevens blijkt hoe zij gewaardeerd werden [68]). Buitendien zijn er nog berichten omtrent preeken van Calvijn, die hier omstreeks denzelfden tijd werden aangetroffen; naar het schijnt, zelfs omtrent bundels die hier waren nagedrukt of vertaald [69]). En ten aanzien van zijn hoofdwerk, de Institutie, schreef hem Olevianus reeds in 1560, dat het, naar de mededeeling die hij van Datheen

had ontvangen, in het Nederduitsch was overgebracht; gelijk trouwens ook bekend is door het exemplaar, dat van die vertaling is overgebleven [70]).

Ten slotte valt hier nog op te merken, dat er ook geschriften van Calvijn zijn, die bepaaldelijk en met name op Nederlanders betrekking hebben.

Toen Jakob van Bourgondië wegens zijne aansluiting bij de Reformatie op allerlei wijze de ongenade van den keizer ondervonden had, o. a. door de verbeurdverklaring van alle zijne goederen, heeft hij zich verantwoord door een verweerschrift, dat wel op zijn naam is gesteld, maar toch inderdaad geheel van Calvijn afkomstig is. En die apologie, waarin niet slechts de veroordeelde, maar ook de geheele zaak die hier eigenlijk in geding was, op eene meesterlijke wijze verdedigd werd, is in 1548 door den druk openbaar gemaakt, op aandrang van Calvijn, en door dezen zelven, om te dienen, gelijk bij de uitgave gezegd werd, „à l'édification commune de tous ceux, qui la pourront voir"; waarbij dan natuurlijk allereerst moet gedacht zijn aan de Nederlandsche kringen, waarin De Falais bekend was [71]).

Niet om een Nederlander te verdedigen, maar juist ter bestrijding, zijn twee andere geschriften door Calvijn in het licht gegeven: het eene in 1543 over de slavernij en de vrijmaking van den menschelijken wil, en het andere 9 jaren later over Gods voorbeschikking en voorzienigheid. Beide waren rechtstreeks gericht tegen Albert Pigghe, uit Kampen, die juist op den tijd, dat het eerste boekje verscheen, als proost van Sint-Jan te Utrecht gestorven is. Deze had een weinig vroeger over de genoemde onderwerpen geschreven, om eene soort van Pelagianisme te verdedigen. En Calvijn had het noodig geacht hem te beantwoorden, niet alleen omdat Pighius bij voorkeur zijne Institutie had aangevallen, maar ook omdat hij een geleerde van grooten naam was, en voor een der bekwaamste verdedigers van het Pausdom gehouden werd [72]).

Van een anderen aard waren twee strijdschriften, die hij in de jaren 1561 en '62 heeft uitgegeven, beide tegen François Baudouin, uit Atrecht, toentertijd een beroemd rechtsgeleerde, maar ook tevens bekend om zijne onbestendigheid op gods-

dienstig gebied; een zóó plooibare middenman, dat hij Roomsch was of Gereformeerd of Luthersch, naar gelang van de plaats waar hij woonde, en zoodoende zevenmaal van belijdenis veranderd is. Calvijn, die in zijne beoordeeling van personen altijd zacht was, zóó optimistisch dat hij daardoor dikwijls bedrogen is uitgekomen, had ook Balduinus in zijne drie Gereformeerde perioden tot driemaal toe vertrouwd; in die mate zelfs, dat hij in Genève zijne kamer voor hem had opengesteld, en er nooit aan gedacht had om bij eigen afwezigheid ook maar iets voor hem te verbergen. Maar juist daarom was hij des te meer geërgerd, toen diezelfde Balduinus in 1561 de Gereformeerden in Frankrijk ging tegenwerken, en daartoe gebruik maakte van een zoogenaamd irenisch boekje van zijn landgenoot Cassander. Daar dit boekje anonym was uitgekomen, en Balduinus aanvankelijk voor den schrijver gehouden werd, kwam er van Calvijn een tegenschrift, dat aan hem geadresseerd was. En toen hij daar aanstonds op antwoordde met een zeer persoonlijken aanval, liet Calvijn even spoedig een tweede boekje verschijnen, dat nu ook zeer scherp was en den tegenstander als volkomen onbetrouwbaar ten toon stelde. Voor het overige hadden die twee boekjes op de Nederlanden zelve geen betrekking; tenzij dan, voor zoover Balduinus hier zeer bekend was, en hier ook door velen vertrouwd werd [73]).

Uitdrukkelijk en met name voor Holland bestemd was een ander geschrift uit denzelfden tijd, waarin ook gehandeld werd over onverschilligheid op het stuk van kerk en belijdenis. De bekende David Volkertszoon Coornhert, uit Amsterdam, die, hoewel evenmin Roomsch als Gereformeerd, toch uitwendig zich aan Rome bleef houden, had toen kort tevoren een boekje geschreven, waarin hij zulke gedragslijn trachtte goed te praten. In die „Verschooninghe van de Roomsche afgoderye" ging hij zelfs nog verder dan vroeger de pseudo-Nicodemieten. Het volgen van Roomsche practijken, met verloochening van eene daarvan afwijkende overtuiging, werd door hem niet slechts verontschuldigd, maar zelfs als een teeken van echte vromigheid voorgesteld. Door een anderen Hollander, den van elders niet bekenden Pieter Roem, die naar het schijnt met Genève in correspondentie was, werd een exemplaar van dat boekje

aan Calvijn gezonden. En eene afdoende wederlegging liet zich toen ook niet wachten. Nog in 1562 kwam Calvijns „Response a un certain Holandois, lequel sous ombre de faire les Chrestiens tout spirituels, leur permet de polluer leur corps en toutes idolatries"; door hemzelven uitgegeven, en geadresseerd „aux fideles du Pays Bas" [74]).

Van de zes geschriften, die ik nu het laatst genoemd heb, is er met betrekking tot de boekjes tegen Pighius althans eenige aanwijzing, dat zij reeds ten tijde van Calvijn hier aanwezig waren [75]). Maar ten aanzien van de andere is er te dien aanzien geen enkel bewijs. Toch kan er aan het feit wel niet worden getwijfeld. Vooral omdat de Nederlanders, op wie die boekjes betrekking hadden, onder hunne landgenooten zeer bekend waren, zoodat reeds de titels zelve, waarop hunne namen vermeld waren, hier belangstelling moesten wekken. Stellige berichten over de lectuur van dien ouden tijd zijn nu eenmaal zeldzaam. Daarom is hier ook te letten op gegevens, waaruit met genoegzame zekerheid iets kan worden afgeleid. Door het een wordt het ander dan aangevuld. En ten aanzien van Calvijn is dan wel de slotsom, dat reeds bij zijn leven een belangrijk deel van zijn schriftelijken arbeid hier bekend was. In een ruimen kring heeft hier door die schriften zijn invloed gewerkt.

III.

Na het reeds gezegde kan nu wel niet vreemd schijnen, dat er van Calvijns werkzaamheid voor de Reformatie hier te lande ook nog in een derde opzicht kan gesproken worden. Hij heeft hier gewerkt, niet slechts door de vorming en leiding van een aantal leerlingen, en in het algemeen door zijne geschriften; maar de Nederlandsche Kerken hebben ook gedurig rechtstreeksche leiding van hem ontvangen. Hij is vaak geraadpleegd door onderscheidene kringen van Nederlandsche Gereformeerden, en heeft daarop dan een grooten invloed geoefend door de voor hen bestemde bijzondere adviezen.

Reeds de kring, die het eerst in den vreemde zich volledig

heeft kunnen organiseeren, de Nederlandsche vluchtelingen-gemeente te *Londen* [76]), is herhaaldelijk als zoodanig met Calvijn in betrekking geweest. Toen zij nog maar twee jaren bestaan had, werd haar Waalsche gedeelte eenigszins in beroering gebracht, niet over hoofdzaken, maar over minder belangrijke ceremoniën en usantiën. Calvijn werd daarin betrokken, ook door een brief van haar superintendent A Lasco. En hij heeft toen geantwoord door een schrijven aan de gansche gemeente, dat zijn oordeel gaf over eenige geschilpunten, en dat tevens opwekte tot gematigdheid, eenerzijds bij gemeenteleden die iets hadden aan te merken, en anderzijds bij den Kerkeraad in de toepassing van censuur [77]).

Acht jaren later, in 1560, had diezelfde Kerk behoefte aan een Dienaar des Woords. En toen ging er weêr een brief naar Calvijn, onderteekend door den ganschen Waalschen Kerkeraad, en nog bovendien door alle predikanten en ouderlingen van het Nederduitsche gedeelte, om nu aan Calvijn en zijne ambtgenooten hunnen wensch voor te dragen, en om voorts de vervulling aan hen over te laten. Uit dat aanzoek, en ook uit het vijftal waarop zij de aandacht vestigden, en dat juist bestond uit de beste en de meest besliste van Calvijns collega's, blijkt genoegzaam, hoe de leiding van Calvijn door die gansche Kerk gezocht en gevolgd werd. En hijzelf heeft zich aan die Kerk ook bijzonder laten gelegen liggen; zooals blijkt uit de zending van een der gevraagde Dienaars, en dan juist Nicolas des Gallars, die hem in Genève bijzonder tot hulp was; uit de onderscheidene brieven die hij dezen medegaf, ook met name voor den Nederduitschen Kerkeraad; en uit de drukke correspondentie, die hij vervolgens met Des Gallars gevoerd heeft [78]).

Voor de Nederlandsche vluchtelingen, die in *Wezel* eene schuilplaats zochten, heeft Calvijn sedert 1554 mede als raadsman moeten optreden. Bijna 9 jaren lang hadden zulke ballingen in die stad kunnen blijven, en ook, ondanks alle tegenwerking, hunne kerkelijke samenkomsten kunnen voortzetten. Maar inmiddels was de actie, die door sommige Lutherschen tegen het veldwinnend Calvinisme begonnen was, in heel Duitschland al meer doorgedrongen. Naar de voorstelling van die ijveraars waren de Gereformeerden, wegens hunne opvatting van het

Avondmaal, nog veel erger dan de Roomschen, ja nog meer te vreezen dan gewone dieven en giftmengers en moordenaars, en dus menschen die men nergens moest dulden. Die beschouwingen waren ook reeds toegepast op de Nederlandsche ballingen, die uit Engeland moesten vluchten, toen Eduard VI daar door Maria was opgevolgd. En toen nu een deel van die ballingen, door hun Luthersche broeders van stad tot stad verjaagd, eindelijk in Wezel kwamen, waar men hunne geestverwanten tot nog toe geduld had, is door hunne komst juist teweeggebracht, dat de heilige oorlog tegen de Gereformeerden ook daar is gepredikt, en dat hun ook daar de eisch werd gesteld om Luthersch te worden. Moeielijke tijden zijn er toen gevolgd, voor henzelven en voor den predikant die hen weldra kwam dienen; tijden waarin goede raad hun zeer noodig was. En die raad is toen ook gevraagd en gegeven, van onderscheidene zijden, en vooral van Calvijn. Daarbij was natuurlijk de groote, de eigenlijke, de alles beheerschende quaestie, wat de houding zijn moest der Gereformeerden tegenover de voorstanders van de Augsburgsche Confessie. En nu is opmerkelijk, dat Calvijn te dien aanzien, niet slechts hier maar ook overal, niet slechts nu maar ook levenslang, zeer verdraagzaam en ruim was, nooit sectarisch of separatistisch, maar in vollen zin katholiek. Voor de eenheid der kerk, ook in haar uitwendig optreden, heeft hij altijd geijverd. Hij heeft altijd gestreden, niet slechts tegen allen die de kerk van haar fundament wilden afbrengen, maar ook evenzeer tegen allen die de kerk als het ware in afdeelingen wilden laten uiteenvallen. En juist daarom is hij eenerzijds met verontwaardiging opgetreden tegen de bedoelde Luthersche drijvers, maar is hij anderzijds blijven volhouden, dat er tusschen hunne Kerken en de Gereformeerden geen scheidsmuur mocht zijn; dat de Augsburgsche Confessie wel in diepte en nauwkeurigheid bij de Gereformeerde achterstond, maar toch, opgevat in den zin van haar opsteller zelven, niet verwerpelijk was te achten; dat zelfs, desvereischt, ook een goed Gereformeerde verklaren kon met haar in te stemmen, mits slechts blijkbaar was hoe hij dat bedoelde; en dat, als het zijn moest, ook met betrekking tot de Luthersche ceremoniën veel was toe te geven, mits slechts niet verlangd werd dat men die zou

goedkeuren, of ook ondersteld werd dat men op den duur zich daarbij zou neêrleggen. Zonder twijfel waren onder de Gereformeerden ook wel leidslieden, die eene andere beschouwing huldigden; die met Bullinger, Zwingli's opvolger, tegenover Lutherschen het hoog houden van het ideaal der katholiciteit onpractisch achtten, en die daarom van geen toegeven wilden weten, zelfs geen onderhandeling of toenadering meer beproefd wilden zien. En de Lutherschen zelven hebben ook hun best gedaan om Bullinger in het gelijk te stellen; want hun eisch was onveranderlijk: alles of niets; en als niets gold in hunne schatting eene aanvaarding van de Augsburgsche Confessie in den zin van Melanchton, of bloote inschikkelijkheid in het kerkelijk leven. Maar Calvijn heeft, ondanks dat alles, zijn standpunt gehandhaafd; en het is hem ook gelukt, in de Nederlandsche kringen zulk een geest te doen heerschen. Daar het nu in Wezel was, dat de hier bedoelde quaestie zich het eerst heeft voorgedaan, zijn juist daarom zijne adviezen aan die Kerk van zoo groote beteekenis. Ook op andere punten is hij daar tot leiding geweest; maar dit punt was toch wel de hoofdzaak [79]).

Kort nadat in Wezel dit bezwaar ontstaan was, is het ook in *Frankfort* gekomen, waar er nog iets bijkwam, dat de moeielijkheid veel grooter maakte. Met vergunning van de overheid waren in die stad, naast de groote Luthersche Staatskerk, twee Nederlandsche Kerken, eene Waalsche en eene Nederduitsche, ieder (althans een tijdlang) met twee predikanten. Hare leden waren bijna allen Gereformeerden die om des geloofs wille uit de Nederlanden gevlucht waren; mannen van geloofskracht en beslistheid en moed en volharding. Maar zij hadden ook „les défauts de leurs qualités"; vooral een wat al te sterk gevoel van zelfstandigheid; waardoor velen hunner, nu de druk hen niet meer samenbond, in den omgang nog al lastig waren. Meer dan zes jaren lang zijn die Kerken bijna altijd innerlijk verdeeld geweest. In de Waalsche Kerk had men sedert 1554, uit allerlei nietige oorzaak, vooral naar aanleiding van kerkelijke verkiezingen, een voortdurenden twist: predikanten, die met den Kerkeraad, of ook met elkander, in het geheel niet overweg konden; ouderlingen, die, wanneer het hun niet naar den

zin ging, vóór hun tijd wegliepen, of die, omdat hunnes inziens de dienst voor het leven was, na hun tijd wilden blijven zitten; en gemeenteleden, die eigenlijk zelven het bestuur wilden in handen hebben, en die, als hun dat niet gelukte, zich aan de gemeente onttrokken, of wel aanleiding gaven dat men in het kerkgebouw zelf meer dan eens bijna handgemeen werd. En dat het bij de Nederduitschen niet veel beter was, blijkt uit soortgelijke berichten. Toen de vergunning tot godsdienstoefening voor de beide Kerken werd ingetrokken, meest ten gevolge van hare eigene verdeeldheid, die aan de Luthersche predikanten een geschikt wapen gaf om ze bij de overheid des te meer verdacht te maken, schreef een van hare oudste leden, Gilles Becius, aan zijn vriend Johannes Utenhove, dat dit inderdaad eene verdiende straf was; een rechtvaardig oordeel Gods, dat bij zooveel onderlinge bitterheid, eerzucht en twistgierigheid niet kon uitblijven. „Ik merk nu" (was o. a. zijne slotsom) „dat het reformeeren van kerken meer moeite inheeft, dan ik gedacht had.... Maar nu uit onze twisten tallooze ergernissen ontstaan zijn, waarmede wij bijna heel Europa vervuld hebben, hoop ik dat er toch dit goede uit zal geboren worden, dat andere kerken, door ons voorbeeld gewaarschuwd, beter dan wij den vrede zullen najagen." En nog sterker is, wat een predikant van die Nederduitsche kerk na een dienst van zes jaren getuigde, in antwoord op de klachten van een vriend en ambtgenoot, die te midden der vervolgingen arbeidde. Na allerlei troostgronden om hem te bemoedigen, geeft hij hem ten slotte nog dezen: „Intusschen, mijn broeder, hebben ook wij hier oneindig veel moeielijkheden, ook al schijnt u dat anders; want, om de toestanden nu eens juist te beschrijven: het volk, waarvan gij de leiding hebt, zucht nog onder den Egyptischen druk, en het mijne, dat het juk der tirannen heeft afgeworpen en vrij is, is datzelfde volk in de woestijn, nooit tevreden, hardnekkig, hoogmoedig, murmureerend, altijd wel iets vindend om beroering te maken. Maar aldus heeft het God beliefd dat we zouden geoefend worden, gij door druk van buiten, en ik door eene ongehoorde ondankbaarheid en eene alles durvende onbeschaamdheid." Dit nu werd geschreven, niet door een predikant van weinig naam of beteekenis, maar door

niemand minder dan Petrus Dathenus, een der uitnemendste Nederlandsche predikers, en die ook zonder twijfel de meest gevierde was [80]).

Wat er voor die Kerken gedaan is, om den vrede te herstellen, toont wel meer dan iets anders, welk een hoog gezag reeds in 1556 door de Nederlandsche Kerken aan Calvijn werd toegekend. In dat jaar werd de toestand in de Waalsche Kerk inderdaad onhoudbaar; en geen tusschenkomst had gebaat, noch van de Frankforter overheid, noch van Nederlandsche zusterkerken, noch van mannen als A Lasco en anderen. En toen was er in het oog van die allen nog maar één redmiddel: een persoonlijk bezoek van Calvijn. Wel had hij reeds dikwijls geschreven; maar de zaken waren veel te ingewikkeld, om per brief te worden afgedaan. Hij moest zelf eens komen, schreef men hem uit Frankfort; en, zonder van dat plan iets te weten, kwam men hier te lande ook op het denkbeeld, hem tot eene reis naar Frankfort dringend uit te noodigen. De kruiskerk te Antwerpen deed daartoe het voorstel aan de vluchtelingenkerk te Emden, erop wijzende dat dit noodig was, maar ook zeker zou helpen. En de kerk te Emden betuigde aanstonds hier volkomen mede in te stemmen; ook al vond zij het erg, dat een man als Calvijn nu om zulk eene reden in zijn hoogstbelangrijken arbeid zou gestoord worden. Zij deed tevens het noodige voor eene spoedige uitvoering; waarbij treffend is, dat zijzelve, als bijdrage in de reiskosten, waarvoor de kerken die het aanzoek deden natuurlijk te zorgen hadden, desvereischt *f* 20.— toezegde, schoon zij, arm en met veel armen bezwaard, op het oogenblik zulk eene som nog niet zenden kon. Nu, voor die reiskosten heeft de overheid te Genève gezorgd, toen zij kort daarna aan Calvijn verlof gaf tot de reis, waar zoovelen op aandrongen. En ook inderdaad heeft zijne komst toen in Frankfort den verwachten invloed geoefend. Met het grootste beleid en met onvermoeiden ijver is hij omtrent twee weken lang in die kerk aan het werk geweest; ook, om haar te helpen in den strijd met de Lutherschen; maar vooral, om den vrede in haar midden te herstellen. En toen is de twist ook beslecht; ofschoon er, helaas, moet worden bijgevoegd: slechts uitwendig, en voor zoolang als het duurde [81]).

Vijf jaren later is ten slotte gekomen, wat Calvijn gedurig voorspeld had: aan de beide Kerken is toen door de overheid aangezegd, niet meer kerkelijk op te treden. Bij de Nederduitsche broeders heeft toen dat verbod eene nieuwe oneenigheid in het leven geroepen. Doop van kinderkens was natuurlijk telkens noodig; en in de Gereformeerde Kerk mocht die niet meer bediend worden. Naar den raad van Datheen ging men dan naar de Lutherschen; altijd zonder de eigene belijdenis te verloochenen. Maar nadat dit een tijdlang goed gegaan was, kwamen er bedenkingen van sommige broeders uit de Nederlanden. En Datheen's collega, Gaspar van der Heyden (ook in alle opzichten een beslist Calvinist), sprak nu uit, dat hij die bezwaren ten volle deelde. Door de vele bitterheden en krenkingen, die de Gereformeerden nu reeds jaren lang van de Lutherschen ondervonden hadden, en die Van der Heyden niet zoo goed verzetten kon als de wel zeer vurige maar ook tevens zeer bedachtzame Datheen, achtte eerstgenoemde zich gerechtigd, die Lutherschen als tegenstanders van het Evangelie te beschouwen, en dus hunne kerk geenszins als eene zusterkerk te erkennen. Op dit punt stonden dus de predikanten, ieder met zijne aanhangers, tegenover elkander. Maar gelukkig besloten zij toen, de zaak aan Calvijn ter beoordeeling voor te leggen; waartoe zij, ieder voor zich, hun gevoelen schriftelijk uiteenzetten en verdedigden. En Calvijn heeft toen op die twee stukken ook geantwoord; blijkbaar in den geest van Datheen, maar ook tevens met voorzichtige wijsheid. Als het beste raadde hij, gelijk trouwens ook Datheen reeds gedaan had, dat de nu in Frankfort verdrukte Gereformeerden zooveel mogelijk naar elders zouden uitwijken [82]).

In de Nederlanden zelve hadden de Gereformeerden in Calvijns tijd nog betrekkelijk weinig georganiseerde kerken, die dan als zoodanig met hem konden correspondeeren. Toch zijn er bewijzen, ook van zulke correspondentie, vooral met betrekking tot de oude en belangrijke *Antwerpsche* kruiskerken. Iets daarvan is ons reeds gebleken bij de Frankforter twisten van het jaar 1556, toen er voor de tusschenkomst van Calvijn zooveel moeite gedaan is door de Waalsche Kerk te Antwerpen. Voorts is van de brieven, die Calvijn aan die Kerk moet ge-

schreven hebben, althans één nog bewaard, uit het laatst van dat jaar, toen zij onder zwaren druk was en zonder vasten Dienaar; een brief, die haar opwekking gaf en besturing, en die tevens toont, hoe Calvijn en die kerk wederkeerig in liefde aan elkander verbonden waren. Ruim een jaar daarna werd zij, bij den druk van buiten, ook nog innerlijk in beroering gebracht; waarop aanstonds door afgevaardigden en door brieven de geheele zaak aan Calvijn bericht werd, opdat deze door zijn invloed den strijd zou doen eindigen. En nog in hetzelfde jaar 1558 werd hij wederom geraadpleegd, nu ten behoeve van de Nederduitsche Kerk te Antwerpen, waar te midden der vervolging een aantal daarmede samenhangende quaestiën waren opgekomen, vooral over het al of niet gewenschte van heimelijke samenkomsten, en over doopsbediening en huwelijkssluiting in de Roomsche Kerk; welke vragen door den Antwerpschen predikant Adriaan van Haamstede, en door anderen, aan Calvijn ter beantwoording werden toegezonden [83]).

Ook voor andere plaatsen hier te lande is eene rechtstreeksche leiding van Calvijn zelven nog wel eenigszins aan te wijzen. Dat hij heeft geantwoord op een aantal vragen, welke Guido de Brès hem in 1556 had voorgesteld, blijkt uit het rapport van de bij dezen gedane huiszoeking; ook al is de brief zelf toen verbrand geworden [84]). En nog over is een ander dergelijk schrijven van drie jaren later, dat wel allereerst diende voor Poppius, die toen predikant was in Oost-Friesland, maar juist daarom tevens voor de Nederlandsche kringen, die door dezen prediker mede bewerkt werden. Van de dertien quaestiën, die in dezen brief behandeld worden, heeft de meerderheid betrekking op de kerkelijke tucht; waaromtrent opmerkelijk is, dat Calvijn, eenerzijds, op die tucht zeer sterk aandringt, maar ook, anderzijds, goed doet uitkomen, dat niet al wat onchristelijk is, reeds daarom langs den weg van censuur zou te behandelen zijn. Onder hen, met wie Poppius te doen had, ging men te dien aanzien, misschien onder Doopersche invloeden, veel te ver; zoodat zelfs gevraagd werd, of men ouders, die nalatig zijn in de Christelijke opvoeding hunner kinderen, of gemeenteleden, die door gierigheid in het geven de kerkelijke gemeenschap metterdaad verloochenen, ook moest censureeren, en desnoods excommuniceeren [85]).

Ten slotte kan hier nog gewezen worden op een brief, die wel zonder datum of adres is, maar toch blijkens het schrift van Calvijn zelven, en blijkens den inhoud gericht aan eene kruiskerk waarin leden woonden die ook Fransch kenden; zoodat de bemoediging en de leiding, welke in dien brief gegeven werd, wel bestemd moet geweest zijn voor *eene kerk in de Nederlanden* 86).

Nu ons overzicht ten einde is, mag ik nog wel eens herinneren aan het doel, dat ik mij had voorgesteld, n. l. eene bijdrage te geven tot de kennis van Calvijns reformatorische werkzaamheid, bouwstoffen voor een hoofdstuk van zijne biographie.

Uit den aard der zaak zijn dit tevens bouwstoffen voor een hoofdstuk van de Nederlandsche Kerkgeschiedenis. Als ik uit dat oogpunt ze had willen beschouwen, zou de vorm van behandeling zeker anders geweest zijn, maar de inhoud zou toch grootendeels op hetzelfde zijn neêrgekomen. De beschrijving van Calvijns eigen invloed op de Reformatie in de Nederlanden is terzelfder tijd ook eene bijdrage tot de geschiedenis van die Reformatie zelve.

Laat mij, om dit oogpunt toch niet geheel buiten rekening te laten, ten besluite een paar opmerkingen, wel niet uitwerken, maar toch even aanroeren. Zij betreffen de gangbare voorstelling, volgens welke hier te lande de Reformatie eigenlijk alles behalve Calvinistisch was, maar een gansch ander karakter droeg, dat ook lang bleef nawerken; en dan voorts gesteld wordt, dat eerst na het midden van de 16de eeuw het Calvinisme hier uit Frankrijk is ingevoerd, en toen door den vurigen ijver van Fransche predikers, zonder eenigen tegenstand en bijna plotseling, overheerschend geworden is.

Nu is zeker waar, dat de Reformatie hier reeds lang vóór Calvijn is begonnen, en dat zij, zoowel destijds als later, niet slechts belemmerd is door Erasmianen, en misleid door Anabaptisten en Libertijnen, maar ook veelszins bevorderd door Gereformeerden, die in sommige opzichten van Calvijn verschilden. Ook is onmiskenbaar, dat de andere Hervormers, en met name Bullinger, bij het opkomen en den voortgang der Reformatie

mede hunnen invloed hier geoefend hebben [87]. Maar vooreerst is er in dit opzicht van die allen nog niet zóóveel te zeggen, als ons nu gebleken is van Calvijn alleen. En voorts kan hun invloed ook volstrekt niet als een anti-Calvinistische worden voorgesteld. Dit is later wel beproefd door anti-Calvinisten, meest uit behoefte om zich in de Gereformeerde Kerk te legitimeeren, om als het ware geestelijke voorouders te hebben waarmede zij konden voor den dag komen. Maar dan stelt men tegenover elkander, wat toch inderdaad naast elkander bestaan heeft, en wat enkel door eene zeer eenzijdige overdrijving antithetisch kon worden. Dat bewijzen juist de mannen zelven, die men, doorgaans onder den naam van Zwinglianen, min of meer anti-Calvinistisch laat optreden. Een Micron b. v. en een Utenhove waren zeker niet op ieder punt met Calvijn geheel eenstemmig, en ook groote vrienden van Bullinger; maar toch heeft de eerste, toen hij tegen Menno Simonsz moest schrijven en het op de Dogmatiek dus bijzonder aankwam, juist Calvijn daarvoor in den arm genomen, en zich feitelijk geheel door hem laten inspireeren; terwijl Utenhove, tot bevordering van de Reformatie in Engeland, er voortdurend op uit was om bij voorkeur Calvijn daar als leider te doen optreden [88]. En de zeer bekwame en zelfstandige Hardenberg, die met zijn geheelen kring doorgaans beschreven wordt alsof zij met Calvijn niets te maken hadden, schreef reeds kort na zijne aansluiting bij de Reformatie, in 1545, aan Calvijn zelven, dat hij, na diens Institutie en Catechismus bestudeerd te hebben, met betrekking tot het Avondmaal nog ééne inlichting noodig had, en dat hij, als Calvijn hem die gaf, diens gevoelen zou aannemen, ook zelfs al begreep hij het niet geheel. Zóózeer wist hij toen reeds, dat hij inderdaad geheel met Calvijn overeenstemde [89]. Wie er, in dien ouden tijd, onder de Gereformeerden hier te lande anders was dan Calvijn, hetzij dan werkelijk of slechts schijnbaar, kan toch om die reden nog niet tegenover hem gesteld worden; evenmin als b.v. Bullinger in het buitenland. Voor zooveel zij met het Calvinisme zijn in aanraking geweest, hebben zij zelfstandig en met bewustheid zich daarbij aangesloten.

Voor de andere bewering, die ik straks genoemd heb, alsof het Calvinisme hier uit Frankrijk zou geïmporteerd zijn, eene

bewering die bij onze geschiedschrijvers zóó vaststaat, dat men haar eenvoudig maar uitspreekt, is ook zelfs geen schijn van bewijs; terwijl juist het tegendeel onweêrsprekelijk is. Reeds voor meer dan twintig jaren is daar met een enkel woord op gewezen, toen het bekende schoone maar zeer partijdige geschiedwerk van Motley de gewone legende herhaald had, en toen Bakhuizen van den Brink in zijne hoogstbelangrijke Aanteekeningen daartegen opkwam, eenigszins ironisch verklarende: „Zoo wij Franciscus Junius en Pélérin de la Grange uitzonderen, weten wij althans geene bekende namen van predikers uit het Zuiden [uit Frankrijk] aan te wijzen" 90). Als die zeer scherpzinnige schrijver verder op dit punt had willen ingaan, zou het hem aan stof zeker niet ontbroken hebben. De twee Franschen, die hij noemt, zijn beiden eerst in 1565 hier gekomen, toen het Calvinisme zonder tegenspraak hier gevestigd was, en dus niet meer van elders kon worden binnengebracht. Zij waren uit Genève hierheen afgezonden, omdat er van hier bericht was gekomen, dat er voor de talrijke Walen bijna nergens een predikant was die ook Fransch kon spreken; dus ook zeker geen predikanten uit Frankrijk zelf. Ja, wat nog veel sterker is, en volkomen afdoende, één van die twee, Franciscus Junius, heeft uitvoerig beschreven, hoe hij toen in Antwerpen door de groote meerderheid der Gereformeerden ontvangen is. Hij had letterlijk alles, wat eene gemeente voor haren Dienaar des Woords kan innemen. En toch, een geruimen tijd heeft men niets van hem willen weten. Naar zijn eigen getuigenis heeft hij slechts met veel geduld en met veel geloof den tegenzin der gemeente en het algemeene wantrouwen kunnen overwinnen. En wat men dan tegen hem had, werd ook telkens uitgesproken. Eén ding slechts, maar iets dat heel erg was: hij was een Franschman! Voor de Nederlanders, zegt hij, was Frankrijk, dat land waartegen zij in de 16de eeuw zoo vaak gestreden hadden, nog altijd de gehate vijand 91). Waar nog bijkwam, dat men hier te lande ook wel gehoord had van de Fransche annexatieplannen, die ten bate der Gereformeerden vooral door Coligny en Condé waren voorgestaan, en waarvoor zij ook de Nederlandsche geestverwanten hadden zoeken te winnen. Dat willen wij niet, was hun telkens geantwoord; wij willen niet

samenspannen tegen onze overheid, en in geen geval willen wij bij Frankrijk geannexeerd worden [92]). Hoe zou het nu in die omstandigheden ook maar mogelijk geweest zijn, dat juist predikers uit Frankrijk hier de geesten op eens zouden hebben omgezet? Eerder is er voor het omgekeerde iets te zeggen. Nederlandsche predikers, die in Frankrijk voor de Reformatie gearbeid hebben, zijn er zeker wel aan te wijzen, reeds van 1525 af, en daaronder ook wel, die hier of daar inderdaad het Calvinisme gebracht hebben [93]). En nu zou het zeker niet aangaan, hier van bijzondere gevallen tot het algemeene te besluiten, door te zeggen, dat Frankrijk van hier uit Calvinistisch gemaakt is. Maar dat zou toch veel eerder te verdedigen zijn, dan het tegenovergestelde. Die „vurige veldpredikers uit het Zuiden van Frankrijk", die hier de Hervorming in den geest der Hugenoten het eerst zouden hebben ingebracht, bestaan enkel in de verbeelding der geschiedschrijvers. De geschiedenis zelve kent ze niet.

Of, ja toch: er is één te noemen, die uit Frankrijk was, en die híer zulken invloed gehad heeft; en die éene is geweest: Calvijn zelf. En die invloed is geoefend, niet doordat hijzelf dien met opzet gezocht heeft, maar doordat zijn werk hier al vroeg is bekend geworden, en toen Nederlandsche hoofden en harten zich terstond en bij toeneming tot die opvatting van de Reformatie voelden aangetrokken. Wat door Gods genade juist aan hem in bijzondere mate gegeven was: die besliste erkenning van Gods Souvereiniteit, die onvoorwaardelijke onderwerping aan de Heilige Schrift, die diepte in de opvatting van de waarheid, die klaarheid in hare formuleering, en die onbeperkte toepassing op het leven; dat heeft door diezelfde genade juist hier bijzonderen weêrklank gevonden. Van de Nederlandsche Reformatie is het eigen karakter, voor zooveel men daarvan spreken kan: niet de godsdienstige oppervlakkigheid van het Humanisme, niet de nuchtere verstandelijkheid van het zoogenaamde Zwinglianisme, niet de traagheid van het kerkelijk Conservatisme, noch ook de losbandigheid of de bandeloosheid van het Anabaptisme of het Libertinisme, maar veeleer het beginsel dat dat alles reeds vroeg overwonnen heeft, het beginsel dat belichaamd was in het Calvinisme, naar den diepen, veelomvattenden zin

van dat woord [94]. Langs allerlei wegen en door allerlei middelen heeft de leiding Gods gelijktijdig zijne kerk in de Nederlanden en zijn dienaar in Genève als het ware voor elkander gevormd, op elkander doen passen, tot elkander gebracht, aan elkander verbonden. — Moge dan ook hierbij gelden, mede door den arbeid, die aan onze Universiteit is toevertrouwd: Wat God heeft tezamengevoegd, zal de mensch nimmer scheiden.

Uit de zestiende eeuw, toen het Calvinisme hier opkwam, moet ik thans nog u verplaatsen naar de tegenwoordige, die het bij vernieuwing heeft zien opkomen, om u van de Vrije Universiteit, die met die opkomst in verband staat, nog het een en ander te doen hooren. Veel kan dit echter niet zijn; want het jaar, dat die school thans doorleefd heeft, was door niets bijzonders gekenmerkt.

Hare Directeuren, Curatoren en Hoogleeraren bleven door Gods goedheid allen gespaard; en er is ook niets geschied, waardoor hunne colleges eenigszins van samenstelling zouden veranderd zijn.

Wisseling van personen is er slechts geweest in het Academisch corps der studenten, een lichaam, waarvan de natuur nu eenmaal medebrengt, dat het aan eene snelle stofwisseling onderhevig is.

In den aanvang van het Academiejaar toonde de recensie, dat er 113 studenten waren. In den loop des jaars hebben 13 hunne studiën hier geëindigd; en daartegenover zijn er 17 voor het eerst ingeschreven, waarvan 8 voor de Godgeleerdheid, 6 voor de Letteren, en 3 voor de Rechten. Het geheele getal is dus nu 117, waarvan 72 voor de Godgeleerdheid, 21 voor de Letteren, 21 voor de Rechten, 2 voor de Godgeleerdheid en de Letteren, en 1 voor de Godgeleerdheid en de Rechten.

In het afgeloopen jaar zijn geëxamineerd, met den gewenschten uitslag, of althans met goed gevolg: in de Theologische Faculteit, 11 voor het Candidaatsexamen, en 2 voor het Doctoraal; in de Litterarische Faculteit, 15 voor het Theologisch Propaedeutisch,

3 voor het Juridisch Propaedeutisch, en 3 voor het Candidaats-examen; en in de Juridische Faculteit, 2 voor het Candidaats-examen. Voorts is er in dat jaar nog ééne Promotie geweest, waarbij den student H. W. Hovy de graad van Doctor in de Rechtsgeleerdheid werd toegekend.

In de regeling van den loop der studiën is er voor studenten in de Rechten eene kleine wijziging aangebracht. Vijf jaar geleden was vastgesteld, dat, zoolang aan de openbare Universiteiten de propaedeuse niet weder ingevoerd is, ook de Vrije Universiteit voor de studie in de Rechten vrijstelling geven zou van het propaedeutisch examen, wanneer zulks gevraagd werd door studenten, die aan eene openbare Universiteit tot de studie van de Rechten zouden zijn toegelaten. Dit was blijkbaar eene concessie, die men destijds meende wel te kunnen doen. Maar thans, na eene proefneming van vijf jaren, is gebleken, dat zij toch onprofijtelijk was, en is de vermelde bepaling dus weder ingetrokken. Dit kan nu misschien ten gevolge hebben, dat een enkele, die anders aan de Vrije Universiteit zou gekomen zijn, daarvan afziet. Maar dat zouden in den regel dan toch leerlingen zijn, van wier bezoek niet veel te verwachten was. En in ieder geval moet bij onze regelingen met den eisch der beginselen allereerst gerekend worden. Ook ten aanzien van studenten is en blijft de hoofdvraag, niet: hoe krijgt men het grootste aantal? maar: hoe worden zij het beste gevormd?

Met betrekking tot de middelen, die voor eene goede opleiding dienstig zijn, is er nog iets anders te vermelden; iets, dat formeel wel niet met de Universiteit in verband staat, en ook niet voor allen van belang is, maar dat toch van groote waarde is voor een aantal studenten in de Godgeleerdheid, en dat daarom, voor zooveel noodig, ook door H. H: Directeuren bevorderd is. Onder de studenten in de Godgeleerdheid zijn er minstens vijf, die, wanneer zij hunne studiën voleindigd hebben, en door hunne kerken tot den Dienst des Woords kunnen worden toegelaten, het bepaalde voornemen hebben om, wanneer zij voor de Zending op Midden-Java kunnen gebruikt worden, zich uitsluitend daarvoor beschikbaar te stellen. Ten hunnen behoeve nu is de gelegenheid opengesteld, om reeds van tevoren in het nog al moeielijk aan te leeren Javaansch

onderwezen te worden, waartoe Dr. A. A. Fokker hun de noodige leiding geeft. Theologisch onderwijs is dit zeker niet; maar het is toch noodig voor de practijk, waaraan zij hunne Theologische kennis wenschen dienstbaar te maken. En dan is het zonder twijfel te waardeeren, dat zij dit linguistisch onderwijs niet eerst later behoeven te zoeken, maar het van een alleszins bevoegd docent nog in hunnen studietijd zelven ontvangen kunnen.

Moge al wat gedaan wordt, om in iedere Faculteit eene goede opleiding te bevorderen, door den zegen Gods daartoe leiden, dat de ijver voor de studie onder ons toeneemt, dat de vreeze des Heeren daarbij het beginsel is en het einddoel, en dat velerlei vrucht daarvan openbaar wordt, niet slechts voor de wetenschap, maar ook, daardoor juist, voor het leven, allen kringen van dat leven ten goede, en Gode tot eer.

Voor het thans beginnend Academiejaar is door H. H. Directeuren, op voordracht van den Senaat, tot Rector benoemd Dr. Abraham Kuyper.

Dientengevolge moet het Rectoraat nu aan hem worden overgedragen, ook al kan die overdracht voor het oogenblik nog slechts nominaal zijn, en al moet ik zelf daarbij tevens als pro-Rector optreden, om het ambt, dat van nu af hem toekomt, voor hem te aanvaarden en nog een tijdlang waar te nemen. Bij eene vorige gelegenheid, toen ik eene Rectorale rede te houden had, is het nog eens voorgekomen, dat hij moest afwezig zijn. Maar gelukkig is er ditmaal eene andere reden dan toen. Thans is hij in het buitenland, niet als een verzwakte, dien eene zware ziekte terneerwierp, maar juist sterk in de kracht, welke God hem teruggaf, sterk genoeg om ook in Amerika op verovering uit te gaan. Mijne stem kan hem daar niet bereiken; en dus moet het: „Salve Rector", ditmaal achterwege blijven. Nu, wat ik goeds aan hem toewensch, voor zijn werk en persoon, weet hij toch wel, ook zonder het in woorden te hooren. Laat mij dus besluiten met een wensch, die meer algemeen is, en die toch niet buiten hem omgaat.

Van het velerlei werk, dat tot hiertoe door hem reeds verricht is, is zijn arbeid voor de Vrije Universiteit, ook in zijne schatting, de hoofdzaak. Moge dan die School, waaraan hij meer dan iemand verbonden is, en waaraan hij niet slechts met woorden maar ook met zijn voorbeeld hare hooge roeping heeft voorgeteekend, in dit jaar, onder zijne leiding, aan dat ideaal althans eenigszins nader komen. Moge ondervonden worden, dat er velen zijn, die tot zulken wasdom zooveel mogelijk willen medewerken. En zoo zij het bij ons, en in heel den kring onzer Stichting, niet een ijdele klank dien we enkel uit gewoonte herhalen, maar een woord, waar we iets bij denken en voelen, en ook iets bij wenschen en willen: Vivat Academia, Vivat, Crescat, Floreat!

IK HEB GEZEGD.

AANTEEKENINGEN.

AANTEEKENINGEN.

Bij blz. 1.

[1]) De in den tekst afgedrukte rede is reeds op 20 October 1898 gehouden, en is hier gegeven, geheel zooals zij werd uitgesproken. Dat zij destijds niet aanstonds is ter perse gegaan, had tot oorzaak, dat de spreker het gewenscht en zelfs noodig achtte, er ter zelfder tijd een groot aantal noten aan toe te voegen. En nu was het opstellen van die noten een zeer tijdroovend werk; ook doordat de schrijver zich ten doel stelde, daarin bij voorkeur op te nemen, wat bij andere schrijvers niet gevonden werd, of wat naar zijn inzien daar niet juist was voorgesteld. Noodig was het zeker ook niet, dat de rede reeds aanstonds werd uitgegeven. Wel heeft zij aan het slot een kort aanhangsel, waarin uit de geschiedenis van de Vrije Universiteit iets herinnerd wordt. Maar bij hen, die haar willen lezen, is het toch te doen, niet om dat jaarbericht, maar bepaaldelijk om de rede zelve. En voor deze is het onderwerp en de inhoud thans nog even actueel als voor eenige maanden. Hieraan moet het bijgevoegde zelfs ten goede komen, voor zooveel dit inderdaad aan zijn doel beantwoordt.

Om het in den tekst gezegde zooveel noodig te staven, en zooveel mogelijk voor den lezer aanschouwelijk te maken, zijn de meeste aanhalingen, vooral die uit oude brieven en actestukken, voluit gegeven. Wel had kunnen verwezen worden naar boeken, waarin zij te vinden zijn. Maar die boeken zijn natuurlijk slechts in het bezit van zeer enkele lezers; en ook deze zullen doorgaans bij het lezen eener rede wel geen groot aantal boeken gaan naslaan. Wanneer zulke bewijsplaatsen bij de rede zelve te vinden zijn, kan en zal menig lezer des te eerder ook daarvan kennis nemen.

Voorts is er naar gestreefd, om degenen, die over eenigen persoon of over eenige historische bijzonderheid meer willen weten, daarin van dienst te zijn, door het opgeven en kenschetsen van de boeken waar men dan terecht kan. Daarbij is vermeden, bij eenig onderwerp meer te noemen, dan hetgeen den schrijver voorkwam daarvoor thans het belangrijkste te zijn. Wie nog verder onderzoeken wil, is dan daardoor vanzelf op den weg. En voor verre de meeste lezers is het noemen van veel titels slechts hinderlijk.

Dat er aanteekeningen zijn, waarin eene kleine uitweiding gemaakt

is, zal de lezer wel niet ten kwade duiden. De schrijver heeft zich die veroorloofd bij sommige punten, waar hij meende dat ten aanzien van Calvijn of van onze Vaderlandsche geschiedenis de gewone gangbare voorstelling aanvulling of zelfs wijziging noodig had.

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat de aangehaalde brieven in den regel zijn aangewezen, niet door verwijzing naar een der boeken waarin zij zijn afgedrukt, maar eenvoudig door de opgave van de namen en de dagteekening; o. a. omdat daardoor, maar ook daardoor alleen, de lezer ze, desverkiezende, gemakkelijk kan terugvinden, om het even welke uitgave hem ten dienste staat. Uit den aard der zaak staan verre de meeste van die brieven in de laatste uitgave van Calvijns Werken. Waar dit niet het geval is, wordt het boek, waarin zij te vinden zijn, telkens uitdrukkelijk aangegeven.

[2]) De hier bedoelde uitgave, die te Brunswijk bij C. A. Schwetschke en Zoon verschenen is, als Deel XXIX vgg. van het »Corpus Reformatorum", en waarvan het laatste Deel (Vol. 58) in 1899 zal uitkomen, is in 1863 begonnen door G. Baum, E. Cunitz en E. Reuss, alle drie hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Straatsburg, die, hoewel zelven geenszins geestverwanten van Calvijn, toch de veelomvattende taak, om *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia* uit te geven, met groote ingenomenheid aanvaard hebben, en een belangrijk deel van hun leven daaraan hebben toegewijd. Alle drie hebben zich levenslang beijverd, om Calvijns geschriften zoo volledig mogelijk bijeen te zamelen; en meer bepaald, naar de mededeelingen in het ten jare 1896 verschenen Vol. 56, p. IX, heeft Prof. Baum veel gedaan, om den uit te geven »Thesaurus Epistolicus" (4271 brieven uit Calvijns tijd, van, aan en over hem) op te zoeken en over te schrijven; Prof. Cunitz heeft die brieven voorzien van historische en litterarische aanteekeningen; en Prof. Reuss gaf verreweg het meeste, door de samenstelling van de »Annales Calviniani" (uit allerlei bronnen bijeengebracht), van onderscheidene Registers, en vooral van de uitvoerige en hoogst belangrijke »Prolegomena", met tal van historische en litterarische berichten, bij ieder van Calvijns geschriften in het bijzonder. Geen van drieën heeft de voltooiing van de uitgave mogen beleven; maar het werk heeft toch geregeld kunnen voortgaan, doordat bij hun overlijden de hoofdzaak reeds was afgedaan, en er voorts voor de uitgave zelve onder de jongere Straatsburger theologen geschikte opvolgers te vinden waren. Zoo zijn achtereenvolgens voor de redactie opgetreden: na het overlijden van Baum (1878), P. Lobstein; na dat van Cunitz (1886), A. Erichson en (gedurende anderhalf jaar) G. Baldensperger; en na dat van Reuss (1891), L. Horst (zelf gest. 1895).

Gelijk uit het gezegde reeds is af te leiden, worden de vroegere uitgaven van Calvijns Werken (de Geneefsche van 1617 in 7 foliodeelen, en de veel betere Amsterdamsche van 1671 in 9 folio-deelen) door de uitgave van de Straatsburger theologen in alle opzichten verre overtroffen. Niet slechts is de tekst veel nauwkeuriger, al het bijwerk

zeer doeltreffend, en de uitvoering bijzonder net; maar de inhoud is ook zeer veel rijker. Inderdaad zoo compleet als mogelijk was. Algeheele volledigheid was nu eenmaal niet bereikbaar; want vooreerst wordt er telkens van Calvijn nog iets nieuws gevonden; en voorts was het niet wel doenlijk, zijne preeken, voor zoover die nog in handschrift bestaan, alle op te nemen.

Met betrekking tot dit laatste is het volgende op te merken. Calvijns preeken, die natuurlijk geheel geïmproviseerd werden, daar hij, bij al zijn ander werk, gemiddeld minstens 200 maal per jaar het Woord te bedienen had (doorgaans zelfs nog meer, daar Genève in zijne drie kerkgebouwen elf Zondagsbeurten had en twee en twintig weekbeurten, en Calvijn reeds van deze laatste elken Woensdag eene beurt had, en om de andere week nog op de vijf andere dagen bovendien), zijn voor een groot gedeelte (althans 2100 van de ongeveer 5000, die hij moet gehouden hebben) onder het uitspreken stenographisch opgeschreven ('t geen de stenograaf kon volhouden, omdat Calvijn langzaam sprak, en met inbegrip der gebeden nooit langer dan een uur); reeds in 1545 (volgens het voorbericht voor de in 1546 uitgegeven »Deux Sermons", *Calv. Opp.*, Vol. 32, p. 449) en in 1547 (volgens Calvijns brief aan De Falais van 16 Juni '47); maar vooral, geregeld en naar eene verbeterde methode, sedert 1549, toen de Diakenen ervoor gingen zorgen, ten behoeve van de armen; als wier eigendom die in het net overgeschreven preeken vervolgens beschouwd werden, ook wanneer er sprake was van ze door den druk algemeen te maken. In Calvijns leeftijd, of kort daarna, is dit laatste geschied met ongeveer 850 preeken. Echter slechts eene enkele maal met Calvijns goedkeuring en medewerking; nl. bij de in 1552 uitgegeven »Quatre Sermons", afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 8, p. 373—452. Een paar malen, enkel met zijne toestemming, zonder dat hij met de uitgave zich bemoeide; zooals het geval was bij de in 1546 uitgegeven »Deux Sermons", naar het getuigenis van den drukker (*Calv. Opp.*, Vol. 32, p. 449 vgg.); en bij de in 1560 uitgegeven »Dixhuicts Sermons", ook naar het getuigenis van den drukker (*Calv. Opp.*, Vol. 23, p. 635). Meermalen tegen Calvijns zin, en met eene afgedwongene halve toestemming; b.v. bij de in 1554 gehouden 159 preeken over het Boek Job, volgens de verklaring van Beza: »Editae sunt igitur iam pridem gallicae istae conciones, non ipsius certe Calvini voluntate, qui illas sibi velut extorqueri testabatur, sed collegarum ipsius iudicio, et eorum qui loquentem illum audierant efflagitatione" (*Calv. Opp.*, Vol. 33, p. 13); en bij de in 1562 uitgegeven preeken over de Tien Geboden, in wier voorrede de drukker o. a. schreef: »Lesquels ont este recueillis sous luy (comme aussi tous les autres qu'il fait) par l'escrivain ordinaire, sans que depuis il y ait mis la main, ou les ait reveus en sorte que ce soit. Ce que ie di pource qu'on pourroit penser qu'il les auroit limez et polis en la maison tout à son loisir, pour en faire monstre, mais ie vous puis asseurer qu'ils sont tels que Dieu luy a donné de prononcer publiquement, sans qu'il y ait adiousté ou diminué un mot. Mesmes iamais n'a este d'avis, et

n'a voulu permettre qu'on en imprimast aucuns, fors quatre pour le soulagement des povres fideles qui cerchent la liberté Evangelique, et cependant trouvent tant d'empeschemens qu'ils ne s'en peuvent desvelopper: ce qu'il feit aussi en partie pour s'acquitter d'une promesse qu'il avoit faite, de mettre quelque iour quelques Homelies en lumiere. Les autres qui ont este depuis adioints à ces quatre, ç'a plus este d'une permission contrainte et forcee ou plustost importunité, que de franche volonté et consentement. Ce qu'il faut aussi que ie confesse de ceux-ci: car iamais ne m'eust permis les imprimer, en ayant desia este requis d'autres fois, sinon que ie l'eusse pressé, et souvent importuné. Non qu'il soit si chagrin et difficile de sa nature: mais d'autant que toute son entente est à ce que les oeuvres qu'il met en lumiere, sortent avec tous leurs ornemens, il luy fait mal que ce qu'il a presché simplement et nuement pour s'accommoder à la rudesse du peuple, sans appareil ni disposition exquise, soit subit mis en lumiere, comme s'il affectoit que tout ce qu'il dit soit incontinent semé par tout, et que le monde soit rempli de ses escrits. Voila pourquoy il a tousiours fait refus, que tant ses leçons que ses predications fussent imprimees. Cependant il est si debonnaire qu'il ne peut si bien se deffendre des importunitez de ceux qui sont autour de luy, qu'il ne se laisse quelque fois aller, donnant neantmoins tousiours à cognoistre qu'il voudroit qu'il en fust autrement. Or mes frères, vous pourriez donc penser qu'il y a de la temerité en ceux qui entreprennent telles choses contre son vueil: mais leurs raisons entendues, vous aurez de quoy vous contenter." Enz. (*Calv. Opp.*, Vol. 25, p. 597). En niet zelden is Calvijn in de uitgave zelfs niet eens gekend, maar is alles geheel buiten hem om gegaan; zooals in de voorrede van de in 1558 uitgegeven »Plusieurs Sermons" door den drukker zelven erkend wordt: »Vray est (comme i'ay desia donné a entendre en la preface des sermons sur le Decalogue) que ce n'est ne du gre ne du consentement de l'autheur: non qu'il veuille empescher le bien et le fruit qu'en peut recevoir l'Eglise, mais il desireroit que ses predications ne s'entendissent pas plus loin que sa bergerie: tant pource qu'elles sont faites specialement pour ses brebis, a la capacite desquelles il s'accommode le plus qu'il peut: pource qu'il luy semble qu'un autre ordre et disposition y seroit bien requise pour estre ainsi mises a la veue de tout le monde: mais de les reveoir pour les polir, outre ce qu'il n'a pas le loisir, il ne s'y voudroit iamais occuper. Car quand il voudroit en mettre en avant, il scauroit bien faire des homilies toutes nouvelles et mieux labourees, sans remanier une chose par luy ia prononcee sur le champ. Neantmoins voyans le grand fruit qui peut revenir de telles predications ainsi publiees, nous n'avons pas craint de luy desplaire et desobeir aucunement [d. i. eenigszins] en cest endroit, afin de vous faire participans des excellentes richesses desquelles nous iouissons en ce petit anglet hay et detesté du monde comme pernicieux et maudit, mais cependant precieux devant Dieu." (*Calv. Opp.*, Vol. 35, p. 589). Vgl. voorts over de uitgave van Calvijns preeken de Prolegomena in

Calv. Opp., Vol. 8, p. XXIV—XXVII; Vol. 23, p. X en 630—638; Vol. 25, p. 577—602; Vol. 29, p. 237—240; Vol. 32, p. 449—454; Vol. 33, p. 5—20; Vol. 35, p. 521—524 en 585—594; Vol. 41, p. 309—322; Vol. 46, p. III—VIII; Vol. 47, p. 463; Vol. 48, p. 581; Vol. 49, p. IX—XVIII; Vol. 52, p. 223; en Vol. 56, p. III; waarvan het grootste gedeelte in een overzicht is samengevat in de monographie van Prof. P. Biesterveld, *Calvijn als Bedienaar des Woords*, 1897, blz. 41—63.

Aangezien dus de geschreven en de uitgegeven preeken van Calvijn bijna zonder uitzondering nooit onder zijne oogen geweest zijn, staan zij met zijne andere geschriften niet geheel gelijk; ook al is er geenerlei reden om de nauwkeurigheid van den stenograaf in twijfel te trekken. Zoowel daarom, als ook omdat de herdruk van ongeveer 850 reeds vroeger uitgegeven preeken met betrekking tot deze soort van geschriften voldoende kon geacht worden, en omdat de geheele of gedeeltelijke toevoeging van de ongeveer 1250 nog in handschrift aanwezige preeken de toch reeds aanzienlijke kosten van de Brunswijksche uitgave al te veel zou verhoogd hebben, heeft deze zonder twijfel terecht zich tot den vermelden herdruk bepaald.

In dit opzicht was volledigheid dus niet noodig. En in een ander opzicht was zij nu eenmaal niet mogelijk, daar nog voortdurend van of over Calvijn iets gevonden wordt, dat men vroeger niet kende of verloren achtte. Vooral geldt dit van den »Thesaurus Epistolicus"; en ook daarom moet hier nog de aandacht gevestigd worden op het werk van Prof. A. L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française*, waarvan het 1e Deel in 1878 verschenen is. Door deze uitgave is die der Straatsburger theologen wederom verre overtroffen; niet alleen wegens hare nog grootere nauwkeurigheid en volledigheid, maar vooral wegens den grooten rijkdom van historische en biographische aanteekeningen, die aan iederen brief zijn toegevoegd, en die zóó uitnemend zijn, dat door allen, die zich met de geschiedenis van dien tijd hebben bezig gehouden, Herminjard gewaardeerd en gebruikt wordt als een geschiedkundige van den eersten rang. Daarom is het zeer te betreuren, dat hij niet reeds lang geleden is in staat gesteld, om zich aan geschiedkundigen arbeid geheel toe te wijden, en om de door hem begonnen uitgave, die wel hoogst belangrijk en onmisbaar is voor wie het bedoelde tijdvak bestudeeren wil, maar die wegens haar wetenschappelijk karakter toch slechts in een kleinen kring kan verkocht worden, geregeld voort te zetten. Daardoor is zij nog slechts gevorderd tot het jaar 1544, in het ten jare 1897 verschenen 9e Deel. En wel schijnt er thans voor gezorgd te zijn, dat de Schrijver zonder belemmering met zijn werk kan voortgaan. Maar daar hij reeds den hoogen leeftijd van 82 jaren bereikt heeft, kan voltooiing van den nog lang niet ter helfte volbrachten arbeid zeker niet meer verwacht worden.

Bij blz. 2.

[3]) Calvijns leven is spoedig na zijn overlijden beschreven: in eene

zeer korte schets, door Th. Beza, 1564, in het Fransch (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 21—50); welke schets is omgewerkt en vermeerderd door Nic. Colladon, 1565, in het Fransch (a. w., p. 51—118); en vervolgens opnieuw door Beza zelven, 1575, in het Latijn (zijn algemeen bekend *Ioannis Calvini Vita*, a. w., p. 119—172).

Na deze opstellen, die natuurlijk nog behooren tot de bronnen voor de kennis van Calvijns leven, is ditzelfde onderwerp in den loop der tijden zeer dikwijls behandeld. Maar ruim 2½ eeuw lang zonder eenige, of althans met zeer weinig bronnenstudie; hetgeen ook in onze eeuw doorgaans het geval is, zelfs nadat de bronnen voor ieder zijn toegankelijk gemaakt. Toch zijn hierop ook een aantal gunstige uitzonderingen, waarvan vooral de volgende te vermelden zijn.

Uit de meer algemeene werken, waarvan een grooter of kleiner gedeelte aan Calvijns leven is toegewijd:

J. Gaberel, *Histoire de l'Eglise de Genève, depuis le commencement de a Réformation jusqu' à nos jours*; 1e Deel, 1858, 2e Deel, 1855. Naar de mededeeling op blz. 1 van de Bijlagen bij het 1e Deel, was dit reeds in 1853 afgedrukt; maar bij de bewerking van het 2e Deel vond de Schrijver nog zóóveel nieuws, dat hij de gedrukte exemplaren terugnam, en het 1e Deel weder geheel omwerkte. Toch moet hieruit niet worden afgeleid, dat hij zijn arbeid met de vereischte historische nauwkeurigheid verricht heeft. En ook buitendien zou hijzelf, zoo hij thans nog leefde, eene nieuwe omwerking reeds lang noodig geacht hebben.

J. H. Merle d'Aubigné, *Histoire de la Réformation en Europe au temps de Calvin*; 8 Deelen (onvoltooid), 1863—1878. De vrucht van een veeljarig onderzoek, en in zeer schoonen vorm geschreven; maar soms wat al te veel aan de verbeelding toegevend, en daardoor niet altijd zuiver historisch.

A. Roget, *Histoire du peuple de Genève, depuis la Réforme jusqu' à l'escalade, 1536—1568*; 7 Deeltjes (niet geheel voltooid), 1870—1883. Over het geheel vrij nauwkeurig, althans meer dan het werk van Gaberel; maar vooral door te groote beknoptheid onvoldoende.

Herzog's *Real-Encyklopädie*; 2e Ed., Dl. III (uit het jaar 1878), blz. 77—106. Van welk artikel hetzelfde kan gezegd worden als van het werk van Roget.

Gebr. Haag, *La France Protestante*; 2e Ed. (waarvan in 1877—1888 slechts 6 Deelen verschenen zijn tot den naam »Gasparin"; verder nog onvoltooid), Dl. III, blz. 508—639; en voorts Dl. II, blz. 745—776, Dl. III, blz. 1097—1104 en 1111 vg. en Dl. IV, blz. 1089—1093. Een artikel (met bijvoegsels), dat zeer kort is, wat Calvijns leven betreft, maar vooral belangrijk door de uitvoerige bibliographie van zijne geschriften, en door de gemotiveerde waarschuwing tegen hetgeen in onze eeuw over Calvijn geschreven is door de beide Galiffe's, wier vervalsching der geschiedenis daarbij in het licht wordt gesteld.

Als opzettelijke biographieën, waarvan de schrijvers, wel niet in dezelfde mate, maar toch altijd voor een goed gedeelte, de voor hen toegankelijke bronnen gebruikt hebben, zijn te noemen:

P. Henry, *Das Leben Johann Calvins des grossen Reformators;* 3 Deelen (590 en 92, 508 en 136, 596 en 276 blzz.), 1835—1844. Eigenlijk de eerste wezenlijke biographie van Calvijn; voor den tijd, waarin zij uitkwam, een uitnemend werk, ook thans nog met vrucht te gebruiken, maar toch op al te veel punten verouderd.

Th. H. Dyer, *The life of John Calvin;* (560 blzz.) 1850. Te beknopt, om volledig te zijn; en voorts met te weinig onderzoek van de bronnen zelve, ook van de toen reeds bekende.

E. Stähelin, *Johannes Calvin; Leben und ausgewählte Schriften;* 2 Deelen (644, 479 blzz.), 1863. Voortbouwende op den door Henry gelegden grondslag, en daardoor vaak iets verder brengende; maar in andere opzichten weer iets minder gevende, en voorts evenmin beantwoordende aan de thans te stellen eischen. Volgens persoonlijke mededeeling van den Schrijver heeft hij zich geruimen tijd beziggehouden met de gereedmaking van hetgeen, ook naar zijn eigen inzien, aan het werk ontbrak; maar het is hem niet vergund geweest, vóór zijn overlijden dien arbeid nog genoegzaam af te werken.

F. W. Kampschulte, *Johann Calvin; seine Kirche und sein Staat in Genf;* 1e Deel (493 blzz., tot 1546), 1869. De vrucht van nauwkeurige bronnenstudie, en ook doorgaans gekenmerkt door een ernstig streven naar onpartijdigheid; maar toch telkens ook blijken gevend, dat de oud-Roomsche schrijver voor de Reformatie en voor Calvijn niet het rechte oog had; en voorts door zijn vroegen dood een nog lang niet ter helfte voltooide arbeid. De voltooiing door anderen zal ook zeker wel uitblijven. De geschiedschrijver, die door velen geacht werd haar het beste te kunnen geven, met dezelfde degelijkheid en in denzelfden geest, Prof. C. A. Cornelius (niet de Zweedsche, maar de Münchener Kerkhistoricus), heeft in de laatste 12 jaren alleenlijk eenige monographieën gegeven over reeds door Kampschulte behandelde punten uit Calvijns leven; en ofschoon deze opstellen zeker niet onbelangrijk zijn, is toch, daarnaar te oordeelen, eene aan de eischen beantwoordende biographie niet van hem te verwachten.

Eindelijk is in 1896 eene nieuwe biographie aangekondigd, onder den titel: *Jean Calvin; les hommes et les choses de son temps,* door E. Doumergue, hoogleeraar te Montauban, die reeds vele jaren aan de voorbereiding heeft kunnen toewijden en zich van uitnemende medewerking heeft verzekerd. Dit werk zou verschijnen, geïllustreerd en in populairen vorm, met bijlagen voor de behandeling der wetenschappelijke quaestiën, in 5 quarto-deelen, waarvan het eerste zou worden ter perse gelegd, zoodra er genoeg inteekenaars waren (tegen 20 frcs. per deel) om de kosten der uitgave te dekken. Thans, in 1899, is dit eerste Deel verschenen (IX en 634 blzz., met 270 illustraties), bevattende »La jeunesse de Calvin" (1509—1536). En met volle recht kan hiervan gezegd worden, dat het in alle opzichten, naar inhoud en vorm en uitvoering, aan de voor een dergelijk werk te stellen eischen beantwoordt. Als het aan den Schrijver vergund wordt, zijn arbeid op dezelfde wijze te voltooien, waarop alleszins uitzicht is, zal deze bio-

graphie zonder twijfel alle vorige geheel in de schaduw stellen, en voor langen tijd op dit gebied als het standaardwerk te beschouwen zijn.

[4]) Een overzicht van de in den tekst bedoelde monographieën en korte opstellen, dat vele bladzijden vullen zou, kan hier veilig achterwege blijven, daar bijna niemand daaraan iets zou hebben, en de weinigen, die naar eenig punt uit Calvijns leven of werkzaamheid een bijzonder onderzoek willen instellen, zeer gemakkelijk kunnen te weten komen, wat daarover reeds geschreven is; b. v. voor de laatste 17 jaren met behulp van het bekende *Theologischer Jahresbericht*, waarvan het eerste Deel in 1882 verscheen, en dat sedert geregeld is voortgezet, thans voor ieder jaar in 5 Afdeelingen. Het is niet geheel volledig; maar toch worden b. v. uit het éene jaar 1897 niet minder dan 20 geschriften over Calvijn daarin vermeld.

Uit Nederland is op dit gebied het meeste geleverd door Prof. A. Pierson, die in 1881 uitgaf *Studiën over Johannes Kalvijn (1527—1536)*, in 1883 *Nieuwe Studiën over Johannes Kalvijn (1536—1541)*, en in 1891 *Studiën over Johannes Kalvijn, Derde reeks (1540—1542)*.

Wat hem tot die onderzoekingen aandreef, was »niet uitsluitend belangstelling in den Kalvijn der zestiende eeuw", maar »evenzeer belangstelling in *Calvinus redivivus*, in den Kalvijn, die nog heden ten dage als leidsman wordt gezocht en verheerlijkt" (a. w., III, blz. 159); waarbij dan gesteld wordt, dat dit wederoplevend Calvinisme uitsluitend hierin gelegen is, dat men »den Hervormer, wien het zoo dikwerf hapert aan zedelijke grootheid zoowel als aan aantrekkelijke vroomheid, in allen ernst een karakter acht, waarop het goed is de jongelingschap te wijzen"; terwijl zelfs gezegd wordt, dat voor ieder, die er heel iets anders onder verstaat, »Kalvijn slechts een naam" is, en »het Kalvinisme slechts een leus, een symbool" (t. a. p. blz. 182). Uit die zonderlinge opvatting van het Calvinisme volgt vanzelf, dat men, om het te bestrijden, inzonderheid op Calvijns persoon de aandacht vestigt, om dan, zoo mogelijk, aan te toonen, dat het hem ontbroken heeft aan zedelijke grootheid, aantrekkelijke vroomheid, enz. En daarop zijn deze »Studiën" dan ook eigenlijk ingericht. Zonder twijfel wordt die verkleining van Calvijn en van het Calvinisme nu en dan afgewisseld door waardeering, door lofspraak, en zelfs door bewondering. Maar het oogpunt, waaruit de Schrijver Calvijn beschouwde, is toch, zij het ook zijns ondanks, de geheele beschouwing blijven beheerschen.

Toch kunnen onderzoekingen, die met zulk eene strekking worden ingesteld, op historisch gebied nog wel vruchtbaar zijn. Maar in dit geval is de vruchtbaarheid veelszins belemmerd, doordat deze »Studiën" blijkbaar geschreven zijn, lang voordat de Schrijver met zijne bestudeering van de te behandelen onderwerpen gereed was. Om haar vluchtig en daardoor oppervlakkig karakter bij ieder punt in het licht te stellen, zou men den Schrijver op den voet moeten volgen, minstens evenveel bladzijden gebruikende als hijzelf gedaan heeft. En dat zou de

moeite niet loonen. Immers van zulke minutieuse, uit den aard der zaak nog al droge onderzoekingen, die op Nederland geen betrekking hebben en aan beoefenaars van de Algemeene geschiedenis weinig belang inboezemen, kan men veilig zeggen, dat zij, in het Hollandsch geschreven, slechts door zeer weinigen gelezen zijn. Ook al zijn er velen, die deze »Studiën" wel eens hebben doorbladerd en ten aanzien der conclusiën nagelezen, het zijn toch zeker slechts enkelen, die ze als het ware zelven hebben medegemaakt. En juist deze hebben eene wederlegging van onjuiste beschouwingen minder noodig; want de lezing zelve maakt hen telkens op de vluchtigheid van het onderzoek opmerkzaam.

Om dit duidelijk te maken, in een paar bijzonderheden waarvoor niet veel plaatsruimte noodig is, nemen we b. v. de tweede reeks, de »Nieuwe Studiën." De Schrijver was zeer zeker een goed Latinist. En toch: wanneer Latijnsche stukken vertaald en gebruikt worden, is er telkens een bijna onbegrijpelijk misverstand; soms zelfs zóó, dat juist het tegendeel gelezen wordt van hetgeen er staat (zoo bij gewichtige punten, a. w., blz. 60, bij noot 2, en 145, bij noot 2). Evenzoo was hij zonder twijfel een uitnemend kenner van het Fransch en het Duitsch. En toch: telkens schijnt hij er niet aan te denken, dat die talen in het begin der 16e eeuw geheel anders geschreven werden dan thans, en dat bij vele woorden de beteekenis geheel gewijzigd is (zoo, a. w., blz. 14, bij noot 2, 105, 123, bij noot 1, 125, bij noot 3). Alle zulke vergissingen zijn geheel ter goeder trouw: de Schrijver zelf doet ze opmerken, door in zijne noten den grondtekst af te drukken. Maar zij toonen dan toch, dat het onderzoek al te vlug geschiedde. En zij toonen ook, dat de Schrijver zich toen niet verdiept had in de bronnen die hij in het algemeen te gebruiken had, daar hij anders het Fransch, dat de meesten toen schreven, geen »koeterwaalsch" zou genoemd hebben, noch ook het gewone Duitsch, dat men toen in Zwitserland schreef, »een brabbeltaal, die duitsch bedoelt te zijn" (a. w., blz. 14 en 105).

In diezelfde »Nieuwe Studiën" staat ook, blz. 170—225, »eene vergelijkende studie over Kalvijn als exegeet van het Nieuwe Testament." Deze geheele verhandeling nu is geschreven, terwijl de Schrijver Calvijns Commentaren voor zich had liggen (blz. 170), maar zonder dat hij van die reeks geschriften meer gelezen had dan slechts enkele bladzijden, terwijl hij ze voor het overige nergens ook maar had ingezien. Dit blijkt uit hetgeen hij in den aanvang zegt over het voorwerp van Calvijns exegese, blz. 172: »Het is namelijk, — wie kan het zonder verbazing vernemen? — niet de tekst van het Nieuwe Testament. Kalvijn toch heeft zijn Kommentaar zóó ingericht, dat hij, zonder den griekschen tekst over te schrijven of zijn bestaan te vermelden, terstond begint met een latijnsche vertaling er van te geven; hij acht zelfs niet noodig te berichten, dat het een vertaling is: de gewone lezer moet gelooven, dat Paulus zijne brieven heeft geschreven in het latijn". En desgelijks blz. 173: »Voorwerp van exegese is voor Thomas [Aquinas] zoowel als voor Kalvijn alleen de latijnsche vertaling der Brieven".

Niemand mag hierbij ook maar onderstellen, dat Prof. Pierson opzettelijk zijne lezers heeft willen misleiden. Ook hier is hij eerlijk en te goeder trouw. Maar dan heeft hij door die woorden ook zijn eigen onderzoek geoordeeld. Dat hij er niet aan gedacht heeft, dat Commentaren, ook thans nog, nooit gewoon zijn den oorspronkelijken tekst tevens af te drukken, is reeds zonderling. Maar veel erger is, dat Calvijns Commentaren voortdurend juist het tegendeel toonen van wat Prof. Pierson hun toedicht. Immers weet ieder die ze wel eens gebruikt heeft, dat Calvijn ze altijd zóó heeft ingericht, dat zij niet alleen een wetenschappelijk karakter hadden, maar terzelfder tijd een leesboek waren voor lezers van gewone ontwikkeling; dat hij daarom eenerzijds spaarzaam is met zuiver litterarische opmerkingen, maar ze anderzijds toch nooit achterwege laat waar zij noodig schenen; en dat er daardoor in de bedoelde Commentaren bijna geene enkele bladzijde is, waar niet over de vertaling uit het Grieksch of over de beteekenis van Grieksche woorden gehandeld wordt. Ook in het hoofdstuk, waaruit Prof. Pierson zijne voorbeelden nam. Slechts toevallig niet in de enkele teksten, waarop hij zijne aandacht vestigde. Zelf heeft hij inderdaad gemeend, dat hij daaraan genoeg had; want aan het slot zijner »studie" zegt hij: »Al heeft zij zich slechts over weinige teksten van een enkelen Nieuw-Testamentischen brief uitgestrekt, zij geeft ons niettemin het recht over Kalvijn als exegeet een algemeen oordeel uit te spreken. Het *ex ungue leonem* is namelijk volkomen gepast, zoodra het ons uitsluitend om de kenschetsing van iemands methode te doen is." Maar het blijkt dan toch aan hemzelven, dat hiervoor nog iets meer noodig is, dan de kennisneming van een paar bladzijden uit Calvijns allereersten Commentaar. Wat zou men wel zeggen van een wetenschappelijk man, die ten aanzien van Prof. Pierson zoo handelde? Indien deze eens jaarlijks het op zijne colleges verhandelde onder zijn toezicht had doen uitgeven, en dan thans de een of ander eene nog al afkeurende »studie" uitgaf over »Prof. Pierson als Academisch docent", zonder daarvan iets meer onderzocht te hebben of te weten, dan den inhoud van een paar colleges uit zijn eerste jaar, zou die groote oppervlakkigheid toch niet kunnen verontschuldigd worden met een *ex ungue leonem*. Ook dat spreekwoord is niet op alle gevallen toepasselijk. Het geldt niet voor het doel, waartoe Prof. Pierson het gebruiken wilde; maar kan zeker wel gelden voor zijne eigene »vergelijkende studie", wanneer uit een paar daarin voorkomende plaatsen reeds duidelijk blijkt, dat er geen onderzoek van beteekenis aan voorafging.

Trouwens, aan het einde zijner Studiën over Calvijn geeft hijzelf de openhartige verklaring, dat hij bijna uitsluitend is te rade gegaan met de »Correspondance" van Herminjard, die hem bij zijn arbeid onmisbaar was, eenigszins wegens den zeer nauwkeurigen tekst (die echter ook in het »Corpus Reformatorum" nauwkeurig genoeg is), en vooral wegens de daarbij gevoegde aanteekeningen; zoodat hij met zijne Studiën nooit verder kon voortgaan, dan Herminjard met zijne uitgave gevorderd was (a. w., III, blz. VIII en 159). Inderdaad is die afhanke-

lijkheid zóó groot, dat in het zeer zeldzame geval, dat op Herminjard van toepassing is: »quandoque bonus dormitat Homerus", ook van Prof. Pierson hetzelfde geldt (a. w., II, blz. 55, noot 2, en Herminjard, *Correspondance*, IV, p. 190, n. 10; ofschoon anders, wanneer sprake is van de Roomsche Avondmaalsbeschouwing tegenover de Gereformeerde, de daar voorkomende uitdrukking »Christi corpus incrustatum", d. i. »het in brood bevatte lichaam van Christus", iemand, die op Herminjard vooruit heeft dat hij theologant is, zelfs niet moest doen denken aan ouwels, waarop het beeld van Christus in relief zou zijn afgedrukt!). Nu zal wel niemand afkeuren, dat de Schrijver van Herminjard's onderzoekingen gebruik heeft gemaakt. Daaraan heeft hij juist vele goede opmerkingen te danken. En voorts is op onderscheidene plaatsen zijne eigene critiek ook zeker niet onvruchtbaar. Maar om dan bewaard te worden voor zijne hypercritische combinatiën en conclusiën, is toch altijd aan te bevelen, dat men allereerst zelf uit dezelfde bron ga putten; d. w. z. dat men zelf kennis make met Herminjard's aanteekeningen, die in ieder opzicht altijd streng wetenschappelijk zijn.

Van geheel anderen aard is het boek, dat in 1891 verschenen is onder den titel: *Michael Servet, een brandoffer der Gereformeerde Inquisitie*, door Prof. Dr. A. v. d. Linde. Hiervan is het grootste gedeelte de vrucht van veel onderzoek over den persoon, het leven en de werkzaamheid van Servet; altijd in den vorm eener rechtstreeksche bestrijding van H. Tollin, die sedert 1876 door vele boeken en boekjes en opstellen op eene zonderlinge wijze beproefd had, Servet te verheerlijken. Ongelukkig echter heeft Dr. Van der Linde zich daartoe niet kunnen bepalen, maar het overige van zijn werk besteed, om het leerstuk der Drieëenheid met onheiligen spot te bestrijden, en vooral om lucht te geven aan zijn bitteren haat tegen den persoon en het werk van Calvijn, op eene wijze, die zelfs voor de 16e eeuw, toen men in de polemiek tusschen geleerden aan scheldwoorden zeer gewoon was, zeker te sterk zou geweest zijn. Ook hier heeft die haat wel verblind; zelfs nog meer dan bij de Galiffe's, wier geschriften hier onbepaald vertrouwd worden, zonder dat zelfs rekening wordt gehouden met hetgeen »La France Protestante" over hunne opzettelijke vervalsching der geschiedenis had aan het licht gebracht. Nu, wanneer een historisch onderwerp op zulk eene wijze behandeld wordt, is in ieder geval de lezer van tevoren gewaarschuwd. En voor het overige moet er ook wel uit volgen, dat de drie hoofdstukken, die hier aan Calvijn zijn toegewijd, bij een ernstig wetenschappelijk onderzoek niet kunnen medetellen.

Bij blz. 3.

5) Onder Calvijns Academievrienden te Bourges, in 1530, behoorde ook Charles Sucquet (of Socket), zoon van een rechtsgeleerde uit Vlaanderen, die met Erasmus bevriend was. Vgl. Calvijns brief aan François Daniel van 6 Sept. 1530, en het bij dien brief aangeteekende (noot 9) door Herminjard, II, 281. — Hoogstwaarschijnlijk heeft hij in Parijs ook reeds kennis gemaakt met den bijna twee jaren ouderen

Johannes Sturm, den lateren reformator op paedagogisch gebied, die uit Sleiden in Luxemburg afkomstig was, en, na in Luik en Leuven gestudeerd te hebben, in 1529 tijdelijk naar Parijs verhuisd was, waar hij in 1533, tegelijk met Calvijn, bij denzelfden reformatorischen kring zich aansloot. Hij was reeds in 1538 een van Calvijns meest intieme vrienden; 't geen hij ook levenslang gebleven is; evenals zijn stad- en tijdgenoot, de beroemde geschiedschrijver Johannes Sleidanus; die ook wel, in 1533, tijdelijk naar Frankrijk verhuisd is, maar, volgens zijnen brief aan Calvijn van 22 Mei 1539, dezen er niet heeft ontmoet. — Volkomen zeker is, dat Calvijn te Parijs, in den kring der Gereformeerden, bijzonder is aangetrokken door de groote vroomheid en degelijkheid van Etienne de la Forge, uit Doornik, een van hunne voornaamste en meest bekende leden, dien hij veel bezocht heeft, en van wien hij later dikwijls met de meeste hoogachting heeft gesproken; naar zijn eigen getuigenis, in zijn Tractaat tegen de Libertijnen uit het jaar 1545, Hoofdst. IV en XIII (*Calv. Opp.*, Vol. 7, p. 160 en 185), en naar het getuigenis van zijne collega's Colladon en Beza, in hunne levensschetsen van Calvijn (a. w., Vol. 21, p. 56 en 122 vg.).

Het was noodig, deze Nederlanders hier met een enkel woord te vermelden, daar over die allen geheel gezwegen wordt in de monographieën, die er over de eerste periode van Calvijns leven in de laatste 25 jaren verschenen zijn. Niet alleen bij A. Boegner, *La jeunese et la conversion de Calvin*, 1873; A. Pierson, *Kalvijns geloofsverandering* (Hoofdst. II van zijne »Studiën over Joh. Kalvijn", 1881); H. Lecoultre, *La conversion de Calvin* (in de »Revue de Théol. et de Philos.", te Lausanne uitgeg., 1890); en A. Lang, *Die Bekehrung Johannes Calvins*, 1897. Maar ook zelfs in het veel uitvoeriger en belangrijker werk van Abel Lefranc, *La jeunesse de Calvin*, 1888.

Met betrekking tot een lateren tijd is wel overbekend, dat Calvijn in 1540 gehuwd is met Idelette de Bure (of de Bures), die zelve waarschijnlijk van Fransche afkomst was, maar de weduwe was van Jean Stordeur, een bekeerden Wederdooper uit Luik; zoodat ook zelfs door zijn eigen huisgezin de Nederlanden hem niet vreemd waren.

[6]) Over Nederlandsche toestanden wordt gehandeld, zij het ook vaak slechts in een enkelen volzin, b. v. in Calvijns brieven aan Farel, van Oct. '38, 16 Maart, einde Maart, 20 Nov. en 31 Dec. '39, 10 Jan., Mei en einde Sept. '40, en 19 Juli '49; aan den Raad van Genève, van 1 Juli en 24 Juli (bis) '43; aan de Koningin van Navarra, van 28 April '45; en aan Blaurer, van 14 Febr. '53. Desgelijks in brieven aan Calvijn, van Sultzer, 24 Juli en 16 Sept. '42, van Myconius, 23 Nov. '43, en 6 Maart '45; van Valérand Poullain, 9 Maart, 26 Mei en 28 Nov. '44, 5 Maart '45, en 28 Aug. '46; van Hardenberg, 24 Maart '45; van Crespin, Apr. '45; van Hedio, 6 Jan. en 8 Febr. '46; van Sleidanus, 10 Sept. '54 en 11 Oct. '55; van François de Morel, 29 Juni '58; en van Du Quesnoy, 29 Dec. '60. Het zijn alle slechts korte berichten, waaruit thans voor ons zeker niet veel nieuws te leeren is. Ook waren in Cal-

vijns leeftijd de Gereformeerden hier te lande nog niet sterk genoeg om zich op staatkundig gebied te doen gelden.

De naam van Prins Willem I komt in Calvijns correspondentie slechts éénmaal voor, in een brief van George Cornelli, die in het voorjaar van 1561 bij de Gereformeerden in Oranje predikant werd, en toen kort daarna aan Calvijn schreef, o. a. om met zijne hulp de Protestantsche vorsten in Duitschland te bewegen, bij den Prins (wiens huwelijk met Anna van Saksen in Augustus van dat jaar zou gesloten worden) tusschen beide te komen ten behoeve van zijne verdrukte en vervolgde onderdanen in Oranje. Cornelli schreef hem dienaangaande: »Dautrepart ie vous prie me fere tant de bien de nous mander si vous nous pourries donner quelque addresse à quelque prince d'allemangne qui fut evangeliste et familier de monsieur le compte de nansot lequel est prince souverain de ceste principaute dorenges pour nous donner plus grande liberte par ung Interim, quar nous avons toute la noblesse et la plus part des magistratz qui sont de lEglisse, les monines *[sic]* et prestres ont depesche ung homme en Flandres vers ledit seigneur de Nansot et leglisse en a mande ung autre au nom du plus de la ville, pourtant vous prie au nom de Dieu nous faire quelque faveur envers quelque bon seigneur vous qui aves credit avec plusieurs princes et le seigneur Iesus qui est mort pour son eglisse vous recompensera du bien que par vostre monien ceste eglisse pourroiet avoier." In de Brunswijksche uitgave van Calvijns Werken (Vol. 19, p. 537) is deze ongedateerde brief verkeerdelijk geplaatst in Sept. 1562, gelijk eigenlijk reeds volgt uit hetgeen aldaar bij een anderen brief is aangeteekend (Ibid., p. 535). Hij is uit het voorjaar van 1561, zooals blijkt uit de historische mededeelingen in het werk van E. Arnaud, *Histoire des Protestants de Provence, du Comtat Venaissin et de la Principauté d'Orange*, 1884, Vol. II, p. 168—175; welke mededeelingen ook belangrijk zijn voor de in dien brief behandelde zaak, o. a. tot wederlegging van hetgeen in 1853 nog kon geschreven worden: »Wij moeten nogmaals tegen Groen (Arch. I, 75) staande houden, dat ons alle bewijs voor geheime berigtschriften, in strijd met of tot verzachting van 's Prinsen plakkaten, ontbreekt" (Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink, *Het Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen*, blz. 103). Vgl. Arnaud, a. w., vooral Dl. II, blz. 172 vg. (over de zending van den notaris Jean Travail).

[7]) Dat Calvijn geen Duitsch kende, blijkt het duidelijkst uit zijn eigen getuigenis. B. v. in zijn brief aan Farel van 11 Mei 1541, waar hij, sprekende over eene samenkomst van de Duitsche Protestantsche afgevaardigden bij het godsdienstgesprek te Regensburg, opdat deze in hunne beschouwing van het Avondmaal tot overeenstemming zouden komen, o. a. schrijft: »Me quoque exponere Latinè oportuit quid sentirem. Tametsi neminem ex aliis intellexeram, liberè tamen sine timore offensionis, illam localem praesentiam damnavi: adorationem asserui mihi esse intolerabilem." — En in zijn brief aan den met hem be-

vrienden Lutherschen predikant Jacobus Andreae, van 1 Aug. 1557, waar hij over een boek, dat deze over het Avondmaal had uitgegeven, hem o. a. schrijft: »Librum tuum, quia linguae germanicae sum ignarus, cuidam amico legendum dedi, qui mihi summam referret."

Desgelijks kende Bullinger, in Zurich, geen Fransch. Toen Calvijn hem eens een boekje in die taal toezond, schreef hij er bij, 1 October 1560: »Ridebis linguae nostrae libellum tibi obtrudi: sed erunt tibi ad manum interpretes qui rerum capita exponant." — Zelfs Karel V kende de taal van zijn eigen keizerrijk slechts gebrekkig, zoodat iets dat in het Duitsch geschreven was voor hem in het Fransch moest vertaald worden; waartoe ook zijn kanselier Granvelle dan niet in staat was. Vgl. Herminjard, Tome VII, p. 50 (den aldaar afgedrukten brief, en noot 12).

Bij blz. 4.

8) Eene juiste beschrijving van »l'action extraordinaire de Calvin" geeft b. v. D. Ollier, *Guy de Brès*, 1883, p. 63, in deze woorden: »Il est consulté sur tout ce qui se fait ou doit se faire dans la ville, sans en excepter les soins les plus ordinaires de la vie. Et cependant il n'en trouve pas moins le temps, au- dedans, de remplir toutes les fonctions de son ministère, baptêmes, mariages, visites de malades, prédication, enseignement, au-dehors, d'entretenir une correspondance étonnante avec tous ceux qui s'adressent à lui, et de composer ses ouvrages! A voir l'homme à l'oeuvre, on est frappé de la situation qu'il garde. Son autorité morale devait être bien grande pour que les Genevois n'en aient pas fait un roi! Il l'était, dites-vous! Aucunement, ou plutôt il ne l'était que dans ce sens qu'il exerçait désormais [sedert de definitieve politieke overwinning van 1555] un ascendant moral irrésistible."

9) Farel schreef in een brief aan Calvijn van 16 Aug. 1556: »Ego nullum lubens pono discrimen inter gentem et gentem, ut sacrum illud pectus [nl. de Apostel Paulus] nullum in Christo esse vult: sed quum videam etiam ex poeta pungere Cretenses, non possum non notare Flandros toties falsus in eis, si non fefellerit Fallesus [nl. Jakob van Bourgondië, heer van Falais]."

10) Vgl. Calvijns boek »De scandalis, quibus hodie plerique absterrentur, nonnulli etiam alienantur a pura Evangelii doctrina," in 1550 geschreven, p. 71 (*Calv. Opp.*, Vol. 8, p. 56): »Vidit haec nostra aetas bonam martyrum copiam alacriter et intrepide ad mortem pergere. Nec virorum modo haec fuit gloria: sed in muliebri quoque sexu plus quam virile robur Deus ostendit. Nullas certe cordatas mulieres celebrant veteres historiae, quibus non respondeant, quas a decem annis protulit Flandria et Artesii comitatus."

11) Van de »Quatre sermons, traictans des matières fort utiles pour nostre temps", in 1552 door Calvijn uitgegeven, handelt de tweede

over Hebr. XIII : 13, »contenant exhortation a souffrir persecution pour suyvre Iesus Christ et son Evangile"; en daarin lezen we, aan het einde (*Calv. Opp.*, Vol. 8, p. 407): »Ne restraignons point la vertu de l'esprit de Dieu a si petite mesure, que nous n'estimions qu'il surmontera aiseement toutes les cruaultez des hommes. Et de ceci, nous en avons eu de nostre temps un exemple memorable entre les autres. Un ieune homme, qui a yci habité avec nous, estant prins en la ville de Tournay, fut condamné a avoir la teste tranchée s'il se desdisoit, et a estre bruslé tout vif s'il persistoit en son propos. Quand on luy demanda qu'il vouloit faire, il respondit simplement: Celuy qui me fera la grace de mourir patiemment pour son nom, me fera bien la grace d'endurer le feu."

[12]) In den hier bedoelden brief van 15 Nov. 1558, waarvan de persoon aan wien hij geadresseerd was ons onbekend is, schreef Calvijn van de vluchtelingen, die hij met allerlei redenen dringend aanbeval, o. a.: »Cupiunt a clarissimo senatu Wormaciensi non modo sibi concedi apud vos habitandi locum, sed templum etiam aperiri, ubi instituantur in pura evangelii doctrina, libereque Dei nomen invocent...... Etsi vero maiorem eorum partem, qui ad vos concedent, ex *Philippi* ditione fore suspicor: non minus tamen erga eos sum propensus, quam si gentis nostrae essent."

[13]) Toen Calvijns »Praelectiones in librum Prophetiarum Ieremiae, et Lamentationes", naar hetgeen Johannes Budaeus en Charles de Jonvilliers daarvan hadden opgeteekend, in 1563 gedrukt werden, heeft Calvijn, zij het ook met tegenzin, de uitgave toegestaan, en haar toen voorzien van een belangrijken opdrachtsbrief aan Keurvorst Frederik III van de Paltz, van 23 Juli 1563, waarin hij o. a. schreef: »Triginta anni elapsi sunt [eigenlijk slechts 28½ jaar] ex quo voluntarium mihi exsilium a Gallia indixi, quia inde exsulabat evangelii veritas, pura religio et integer Dei cultus. Nunc ita peregrinationi assuevi ut nullum me patriae desiderium tangat. Equidem ita sum hic peregrinus (unde semel eiectum me fuisse, quando ita sum revocatus, non est cur me unquam poeniteat vel pudeat) ut indigenae non alio me loco ducant quam si atavos citare possem huius urbis cives. Sed quo mitius mihi Deus pepercit, maior pro fratribus meis tam Gallis quam Flandris cura me sollicitat: et eadem, quoniam liberaliter a tua Celsitudine excepti fuerunt, me stimulat atque impellit ad profitendam cui me officium astringit gratitudinem."

Bij blz. 5.

[14]) Calvijn ging in de zelfverloochening ter wille van een ander misschien wel eens verder dan eigenlijk kon verlangd worden; b. v. wanneer hij, hoezeer ook met arbeid overladen, toch altijd voor gemeenteleden en vreemden te spreken was; of wanneer hij, om aan een gast een onaangenaam gevoel te besparen, tot schade voor zijne eigene gezondheid aan den maaltijd deelnam. Te dien aanzien, en ook in andere opzichten,

wordt zijn karakter goed gekenschetst door hetgeen hijzelf in een vertrouwelijk schrijven aan Farel van Sept. 1540 over zijne toenmalige ziekte o. a. mededeelde: »Die tertia Septembris tenuit me capitis gravedo, malum adeo mihi familiare, ut non magnopere commoverer. Die dominico, qui proximus erat [5 Sept.], cum in concione pomeridiana aliquantum incaluissem, sensi liquefieri humores illos, qui caput occupaverant. Antequam illinc discederem, catharrus me corripuit, qui continuo fluxu usque ad diem Martis admodum me vexavit. Eo die, cum de more haberem concionem et magna in loquendo difficultate laborarem, quod et nares fluxione erant impeditae et fauces raucedine quasi praefocatae, sensi subitam commotionem fieri. Stitit enim catarrhus, sed intempestivè, cum adhuc caput esset malis humoribus refertum. Acciderat autem, die Lunae, quod mihi bilem provocaret. Nam cum domicella [niet de huishoudster, gelijk dit woord hier gewoonlijk wordt opgevat, maar het Fransehe »damoiselle", destijds de gewone titel van eene adellijke dame; hier ter aanduiding van eene aan Farel bekende dame, die toen met haren zoon bij Calvijn inwoonde], ut saepe liberius aequo loquitur, contumeliosum verbum fratri meo dixisset, ipse ferre non potuit. Neque tamen tumultuatus est, sed silenter domo excessit iuravitque se non rediturum, donec illa mecum maneret. Ipsa quoque, cum videret me fratris discessu adeo moestum, alio se contulit; filius interim apud me habitavit. Soleo autem, ubi vel bile vel aliqua maiori anxietate aestuo, inter edendum mihi excidere, et avidius quam par sit vorare: quod mihi tunc contigit. Cum enim ventriculum in coena oppressissem et immodico et parum apposito cibo, mane postridie excruciatus sum ingenti cruditate. Eam corrigere inedia promptum erat, et id solitus eram facere. Sed ne filius domicellae interpretaretur hanc esse obliquam artem, qua eum ablegare vellem, malui cum valetudinis dispendio offensionem illam vitare. Martis ergo, cum catarrhus, ut iam dixi, desiisset, sub horam nonam a coena correptus sum animi deliquio. Concessi ad lectum; secutus enim gravis paroxysmus, magnus ardor, mira capitis vertigo. Mercurii, cum surrexi, ita debilitatus eram omnibus membris, ut cogerer fateri me aegrotum esse." Enz.

Op denzelfden karaktertrek van Calvijn, waardoor hij zijne eigene belangen en wenschen geheel voor die van anderen ter zijde stelde, wordt ook bij herhaling gewezen in zijne biographie, gelijk die door zijne ambtgenooten Beza en Colladon beschreven is. Zoo b. v. verhaalt Colladon, uit den tijd van Calvijns laatste ziekte: »Mesmes quand ie le venoye voir, encore qu'il me vist bien volontiers, si est-ce que sachant les charges que i' avoye, il me donnoit assez à entendre, qu'il ne vouloit point que son particulier m'occupast en façon quelconques: tellement, qu'en prenant congé de moy, il m'a dit quelque fois qu'il faisoit conscience de m'occuper tant soit peu, encores qu'il fust resiouy de me voir. Mais son naturel avoit tousiours esté tel, de craindre de retarder tant soit peu le profit de l'Eglise, et de donner peine quelle qu'elle fust à ses amis, encores que ce leur fust le plus grand plaisir que ils eussent au monde, de se pouvoir employer pour luy" (*Calv.*

Opp., Vol. 21, p. 104). En een weinig verder geeft dezelfde tijdgenoot en vriend hem dit getuigenis: »Or ie laisse à parler de...., de la singuliere debonnaireté qu'il avoit pour s'accommoder iusques aux plus petits enfant qu'il estoit besoin, de la douceur à supporter les infirmitez et imperfections des autres: car ce seroit un propos quasi sans fin" (a. w., p. 108).

[15]) Het in den tekst vermelde komt voor in een brief van Calvijn aan Bullinger van 1 Oct. 1560, in de eerste alinea, die aldus luidt: »Quas ad Bezam nostrum literas scripsisti, observande frater, mihi fuisse redditas pridem tibi indicavi. Tuas etiam accepi a Belga vicino nostro quinque post diebus quam huc appulerat. Quum ex optimo adulescente cui mandata ad me dederas (is est qui patrem et Ducem fugit natus in Vallo Augusta) certior factus essem te biduo ante eius discessum scripsisse, nuncium minus comiter accepi. Nulla erat excusatio, quum et mane quotidie concionarer et post meridiem legerem in schola publica. Verum ad gentis illius barbariem obdurui, et quia nobis contigui sunt non audeo asperius loqui. Sum enim Belga ipse quoque, quanquam magnum discrimen esse ex dissidio colligitur. Hoc iocose, quia nimium sumus similes."

Ook Viret spreekt, in een brief aan Walther van 12 Dec. 52, van «Gallia belgica, quam vocant Picardiam."

Bij blz. 6.

[16]) De Marburger hoogleeraar Andreas Hyperius (uit Yperen) wordt doorgaans, en terecht, onder de Gereformeerde theologen gerangschikt. Tegenover sommige Duitsche schrijvers is dit gehandhaafd door Prof. P. Biesterveld, *Andreas Hyperius, voornamelijk als homileet;* 1895; blz. 24 en 146; waar o. a. herinnerd wordt aan zijne verdediging van Zanchius, toen deze in 1561 te Straatsburg wegens zijn Calvinisme door de Lutherschen vervolgd werd (te vinden in Zanchii *Opp. Theol.*; Ed. 1619, Tom. VII, p. 65—69). En dit geldt ook tegen het kort tevoren verschenen geschrift van Ds. K. F. Müller, *Andreas Hyperius. Ein Beitrag zu seiner Charakteristik;* 1895; die meent, dat zijn held niet tot de Gereformeerden te rekenen is, maar voor die bewering eigenlijk slechts weet aan te voeren, dat hij daarvoor te hoog stond (blz. 5 vg.); terwijl voorts niet blijkt (ook niet uit den »Rückblick", blz. 136—140), welke plaats dan volgens dezen Schrijver hem zou zijn toe te kennen. Voor de geestesrichting van Hyperius is, behalve het door Prof. Biesterveld aangevoerde, nog kenmerkend, dat er veel moeite gedaan is om hem een professoraat te Lausanne te doen aannemen, in April 1559, en naar het schijnt nog eenmaal in Januari 1562 (blijkens de brieven van Haller aan Bullinger van 10 April '59 en van Jan. '62), terwijl hij de laatste maal tegelijk met Zanchius was voorgesteld en dus als een geestverwant van dezen beschouwd werd. Ook blijkt uit een brief van Calvijn (aan Christoph. Trecius, van 30 Nov. '63), dat deze met zijne geschriften bekend was, en daarin grond vond hem bijzonder te prijzen

en bij anderen aan te bevelen; terwijl uit hetgeen Calvijn er bijvoegt tevens duidelijk is, dat hij hem persoonlijk niet kende. Wel is Hyperius, die van 1528—'31 en 1532—'35 te Parijs gestudeerd heeft, tegelijk met Calvijn daar geweest; maar het schijnt, dat zij elkander toen niet ontmoet hebben; en in later tijd hebben zij daartoe wel geene gelegenheid gehad.

[17]) Dat de onverschrokken volksprediker Hermanus Moded een besliste en vurige Calvinist was, zal wel nooit door iemand betwijfeld zijn. En evenzeer is bekend, dat hij bij herhaling in Genève geweest is; met name in 1565 en 1568. Maar we weten niet, of hij ook reeds vroeger, in Calvijns leeftijd, daar geweest is, of wel dezen in 1556 te Frankfort heeft ontmoet. Beide is wel mogelijk; want in zijn veelbewogen leven is hij op alle zijne zwerftochten moeielijk na te gaan; nog te minder, sedert door Prof. R. Fruin aan het licht is gebracht (in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis;* Deel V, 1895, blz. 336—344, en Deel VI, 1897, blz. 392—394), dat hij twee tijdgenooten had, die beiden ook Herman de Stricker heetten, beiden ook uit Zwolle waren, en beiden ook wegens reformatorische gevoelens vervolgd zijn, de een kapellaan-vicaris te Zwolle en de ander docent te Zutphen; zoodat dus al wat van die twee personen bekend is, niet langer op naam van Moded kan geboekt worden, en uit diens toch reeds onvolledig bekende levensschets (gelijk zij laatstelijk gegeven is door Dr. G. J. Brutel de la Rivière, *Het leven van Hermannus Moded;* 1879) nog een en ander wegvalt. Maar al is het mogelijk, er is toch geene enkele aanwijzing, dat hij na zijne aansluiting bij de Reformatie, in 1556, Calvijn zelven ooit zou ontmoet hebben, of rechtstreeks met hem zou hebben in betrekking gestaan.

[18]) Dat Zacharias Ursinus (van geboorte uit Breslau) en Caspar Olevianus (uit Trier afkomstig), de opstellers van onzen Heidelbergschen Catechismus, op de Reformatie hier te lande grooten invloed geoefend hebben, weet ieder. Beiden hebben in hun studietijd ook Genève bezocht: Ursinus in den herfst van 1557 (blijkens den brief van Bullinger aan Calvijn van 26 Oct. '57), en Olevianus van het begin van 1558 tot het voorjaar van 1559 (althans tot in Mei, blijkens zijn brief aan Petrus Martyr van 6 Mei '59, vergeleken met den brief van dezen aan Calvijn van 16 April '59). En beiden zijn sinds dien tijd zeer bevriend geweest met Calvijn, als wiens geestverwanten zij zich daarna ook steeds geopenbaard hebben. Tegenover de bewering van sommigen, dat zij niet in vollen zin Calvinisten zouden te noemen zijn, zijn een paar feiten reeds afdoende.

Met betrekking tot Ursinus is zulk een feit o. a. te vinden in een brief van Olevianus aan Calvijn van 3 April '63, bij gelegenheid dat hij aan dezen een exemplaar zond van de Latijnsche uitgave van den Heidelbergschen Catechismus; over welken hier ook zijne merkwaardige, eerst in den laatsten tijd weder opgemerkte, verklaring voorkomt om-

trent de weglating van Vraag en Antwoord 80 in de eerste Duitsche uitgave: »Mitto ad te, carissime pater, exemplum catechismi latini et alterum ad D. Bezam: in prima editione germanica, quam ad Scrimgerum [hoogleeraar te Genève, destijds in de Philosophie, later in de Rechten] miseramus, omissa erat quaestio de discrimine coenae et missae pontificiae. Admonitus a me Princeps voluit in secunda editione germanica et prima editione latina addi." Waarop dan een weinig verder de mededeeling volgt, dat Ursinus den Catechismus van Calvijn nu ook in het Duitsch vertaald heeft, en zijn best doet om dien bij de Duitschers ingang te doen vinden, om welke reden hij Calvijns naam op den titel dan ook niet vermeld heeft: »Catechismus tuus germanice prodit hisce nundinis bene conversus a Zacharia Ursino [een feit, dat door geen zijner biographen vermeld wordt], qui me facultate linguae superat. Addita est ratio administrandi sacramenta, precationes etc. Omnia fideliter sunt reddita, verum non addito nomine tuo aut urbis vestrae, ne Germani lectionem recusent, sed eius loco hunc fecimus titulum [natuurlijk in het Duitsch, maar door den Schrijver, ter wille van Calvijn, die geen Duitsch kende, in het Fransch vertaald]: Forme receue par toutes les eglises reformees en France en ladministration des sacraments, mariage, prieres, catechisme etc. Et ainsi le catechisme a le tiltre: Catechisme des Eglises de France."

Omtrent Olevianus blijkt zijn geestelijke band met Calvijn uit de brieven die er van hunne correspondentie bewaard zijn gebleven (slechts 4 van O. aan C., en 3 van C. aan O.). Ook reeds afdoende, uit het éëne feit, dat Olevianus, toen hij als bijzonder met den Keurvorst bevriend in 1560 aan de Universiteit te Heidelberg geplaatst werd, naar zijn eigen getuigenis bij de Luthersche bevolking van die stad als »Calvinist" in den ban was; in die mate zelfs, dat enkel om die reden niemand zijne dochter hem ten huwelijk zou willen geven, gelijk hij tot zijne teleurstelling ondervonden had, zelfs onder de kleine burgerij. In zijn brief aan Calvijn van 22 Sept. '60 deelt hij dit aldus mede: »Postremo unum adhuc addam, non alio consilio quam ut fausta preceris. Superioribus mensibus aliquot, quum sentirem animum meum distrahi pravis cogitationibus, et non parum decedere de meis studiis, induxi in animum uxorem ducere: sed frustra Heydelbergae tentavi. Tenuis enim conditionis civis recusavit filiam suam mihi dare in uxorem. Quis enim Calvinistae filiam dare velit, nisi simul eam velit perditam? Haec caeca sunt hominum iudicia, quae tamen Dei providentiam non effugiunt. Confido enim magno meo bono eam mihi esse denegatam. Goswinus Zevelius loquutus est mihi de sorore sua virgine valde gravi et singulari praedita zelo erga Christi evangelium, quae maritum pium maxime cupit. Scripsit de me nominatim ad patrem et unus ex consiliariis, vir pius et notus parenti. Haec ad te ideo scribo ut precibus tuis apud Dominum me adiuves, ut talem mihi donet quae mihi sit adiumento potius quam impedimento ad eius promovendam gloriam," enz. — Gelukkig hebben zijne vrienden niet lang daarna te Straatsburg iemand voor hem gevonden, die haar eigen meester was (volgens som-

migen eene weduwe), en die tevens zóó Gereformeerd was, dat zij onderscheidene »rijke Duitschers" reeds had afgewezen, enkel omdat deze strenge Lutheranen waren, en zij vreesde door zulk een huwelijk ook zelve »met die grove opvatting van het Avondmaal besmet te worden." Olevianus schreef daarover aan Calvijn op 6 Febr. '61: »Causam nunc accipe cur Argentinam venerim. Dominus sua paterna providentia prospexit mihi de pia gravi et prudenti sponsa Metensi, ex ecclesia gallica quae est Argentinae. Testimonium hoc habet a ministro D. Holbraco, D. Xanco, et nobili Clerevantio, imo a tota ecclesia. Utriusque etiam linguae est gnara. Recusaverat ante divitibus Germanis nubere, ne crassa de coena Domini opinione inficeretur apud maritum talem. Ego iam magis animor ad serviendum Domino quam antehac unquam. Tuum erit, mi parens, ut tua fausta precatione et matrimonio huic nostro et voluntati serviendi Deo serio et pio zelo nunquam desis."

[19]) Over den Poolschen edelman Johannes a Lasco, die als superintendent en predikant in Oost-Friesland en bij de Nederlandsche vluchtelingenkerk in Londen voor de Reformatie hier te lande een man van beteekenis geweest is, zegt Ds. Hermann Dalton, *Johannes a Laseo*, blz. 271, niet ten onrechte: »Unwillkürlich und fast auf Schrift und Tritt ruft uns a Lascos Wirksamkeit Calvin vor die Seele. Es ist, als ob der Schattenrisz dieser Riesengestalt von der fernen Schweiz bis hierher an die Meeresküste falle und in dem Fremdling Fleisch und Blut angenommen habe"; enz. A Lasco was zeker niet in vollen zin Calvinist; en bepaaldelijk met betrekking tot de praedestinatie en het Avondmaal wilde hij de leerstukken anders formuleeren dan Calvijn deed. Toch was bij hem dat verschil geenszins eene antithese; evenmin als Calvijn er dat ooit in zag. Het werd meest veroorzaakt, doordat hij »im Vergleiche mits dem groszen Geistesverwandten" eene mindere mate had van »Schärfe und Tiefe des Erkennens" (t. a. p.). Ter aanvulling van hetgeen bij genoemden biograaf over beider verhouding tot elkander te vinden is, kan nog het volgende dienen. Toen A Lasco in Oost-Friesland werkzaam was, heeft hij, door tusschenkomst van zijn vriend Hardenberg, Calvijns vriendschap gezocht, en ook diens critiek op zijn gevoelen over het Avondmaal (Hardenberg, in zijn brief aan Calvijn van 24 Maart '45: »Io. a Lasco me rogavit ut tibi exemplum [nl. van zijn geschrift tegen Menno Simonsz] mitterem et officium ipsius pollicerer. Cupit enim tibi esse quam notissimus, et certe vir est tua amicitia dignissimus, qui quum primas esset duorum regnorum Poloniae et Hungariae, maluit tamen nudus nudum Christum sequi. Is vir rogavit ut sententiam tuam discerem de forma coenae. Nam ille hactenus in ea est sententia ut dicat..... Sed suam ipse sententiam tuae prudentiae submittit. Quare recte facies si nos, qui in eodem haeremus luto, una resti extrahas"). Toen hij omtrent vier jaren later voor een landgenoot leiding zocht, was Calvijn hem de leider bij uitnemendheid (A Lasco, in zijn brief aan Calvijn van 3 Dec. '48: »Non dubito eum [nl. de bedoelde Poolsche vriend]

profuturum multum ecclesiae Christi. Verum solida confirmatione eget. Posteaquam igitur omnia meo consilio facit, velim, mi D. Calvine observandissime, tibi persuadeas, nihil me maiore studio a te petere, nihil te mihi gratius facere posse, quam si eum omnibus tuis consiliis et auxiliis, sicuti id res illius postulaverint, iuveris"). Ten aanzien van de kerkelijke confessie, organisatie enz., die hij voor de Nederlanders te Londen gemaakt had, was hij op Calvijns goedkeuring zeer gesteld (A Lasco, in zijn brief aan Bullinger van 7 Jan. '51: »Confessionis nostrae aliquot exemplaria ad te transmitto, ut nostrae doctrinae rationes cognitas habeatis. Vellem autem et D. Calvino unum a vobis transmitti, cui nostra omnia alioqui probari cupimus"). En nu wist Calvijn zelf wel, dat in de voorstelling van het Avondmaal en van de praedestinatie A Lasco niet geheel met hem overeenstemde (Calvijn, in zijn brief aan Petrus Martyr van 18 Jan. '55: »Conqueritur optimus vir [nl. A Lasco] se ab adversariis odiose mea autoritate premi, nescio quorsum, nisi ut me in suas loquendi formulas adducat: quod fieri non potest. Nec vero molestum illi esse debet, quum sibi repudiare permittat quae ex scripturis de gratuita Dei praedestinatione tradimus, non recipi a nobis quae nullo idoneo testimonio probat. Actio est illi corpus Christi vel symbolum corporis, non panis. Quid ergo de calice dicendum erit? Fruatur ergo suo sensu, modo ne plus a me exigat quam sim praestando"). Maar A Lasco wilde toch niet geacht worden, in de opvatting van het Avondmaal ook maar eenigszins van Calvijn te verschillen (A Lasco, in zijn brief aan Calvijn van 24 April '51: »De nostra cum Christo in coena participatione tecum sentio, sed . . . . . maluissem clarioribus verbis rem propositam fuisse, quae aliis rursus explicationibus non egerent. Sed hoc levius est." En in zijn brief aan Bullinger en Bibliander van 8 Juni '55: »Quoniam ego aliis quibusdam verbis utor [nl. dan de pas genoemden, Calvijn en Bullinger en Martyr], etiamsi eodem spectent, quemadmodum vos quoque recte iudicatis, spargere coeperunt [nl. sommige menschen, over welke hij klaagt] me et a Petro Martyre et a vobis omnibus dissentire, qui prius me vobiscum consentire profitebar"). En ten aanzien van de praedestinatie wilde hij zich nooit iets laten ontvallen, dat als afkeuring van Calvijns leer zou kunnen beschouwd worden (A Lasco, in zijn brief aan Bullinger van 7 Juni '53: »Hinc [nl. uit de voorstelling van A Lasco] bonus ille vir [nl. een, wegens een misdrijf, afgezet predikant] occasiones omnes quaerit committendi nos cum D. Calvino, qui plerisque nimium dure de praedestinatione scripsisse videtur, et nos accusat passim quasi nomen et doctrinam Calvini damnaremus. Quia vero ex me nihil unquam audivit, neque ipse neque alius quisquam, quod ad traducendum Calvini nomen, quem ego alioqui ut virum Dei veneror atque amo, detorqueri possit, alium reperit, unum e nostros collegis" enz.). Calvijn en A Lasco zijn ook tot den dood van laatstgenoemden (1560) als vrienden en broeders aan elkander verbonden gebleven; gelijk o. a. blijkt uit de enkele brieven, die van hunne correspondentie bewaard zijn (8 van L. a. C., en 5 van C. a. L.).

[20]) De Fransche edelman François du Jon (uit Bourges afkomstig) is zeker een der meest bekende en meest geachte van de predikanten en professoren, die hier te lande gearbeid hebben; terwijl ook over de beginselen, volgens welke hij werkzaam was, geen verschil is. Hij was te Genève, schrijft Dr. J. Reitsma, *Franciscus Junius, een levensbeeld uit den eersten tijd der Kerkhervorming*, 1864, »geheel in den geest van Kalvijn gevormd, zoowel door zijne geheele omgeving, als door het bestudeeren der voornaamste Kalvinistische werken" (blz. 28); en ook later »een belijder der strenge leer van Kalvijn" (blz. 124). En geheel eveneens wordt er over hem gesproken in de biographie, die niet alleen veel uitvoeriger is, maar ook tevens de beste die we thans hebben, die van Lic. Fr. W. Cuno, *Franciscus Junius der Aeltere, Professor der Theologie und Pastor (1545—1602); sein Leben und Wirken, seine Schriften und Briefe;* 1891; blz. 228: »Junius hat sich allezeit als einen genuinen Schüler Calvins bewiesen; das muss selbst Hugo Grotius zugeben, wenn auch in einer das Gedächtnis seines ehemaligen Lehrers nicht gerade sehr ehrenden Form, indem er unserm Theologen einen Autoritätsglauben andichtet, dem dieser öfters seine bessere Ueberzeugung zum Opfer gebracht hätte ...... Dagegen spricht aber die Aufrichtigkeit und Wahrhaftigkeit unseres Theologen", enz. — Hij had te Genève gestudeerd van Maart 1562 tot April 1565 (toen hij, nog geen volle 20 jaar oud zijnde, reeds tot predikant te Antwerpen beroepen en uitgezonden werd), en was dus nog bijna twee jaren lang een leerling van Calvijn zelven geweest; 't geen door Dr. Reitsma onaannemelijk werd geacht, omdat Calvijn »in dien tijd ziek en lijdende was" (a. w., blz. 28), maar terecht door Ds. Cuno is gehandhaafd, want, »obschon im Jahre 1562 schon sehr leidend, predigte Calvin doch noch und hielt auch Vorlesungen, so oft er konnte" (a. w., blz. 12). Bij Calvijn nu is de uitdrukking, dat hij zooveel mogelijk zijn werk deed, ook voor de jaren waarin hij ziek en lijdende was en klaagde dat hij bijna niets meer deed, toch nog veelomvattend; inderdaad, naar het getuigenis van Beza in zijne biographie (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 156) »vita ut ipse aiebat otiosa, quum nos interim valentes prae illo otiosi videri possemus". Na de ernstige ziekte, waaruit hij nooit geheel hersteld is, wordt door Colladon aangeteekend op het jaar 1559 (a. w., p. 89): »Mais il ne s'arrestoit pas pourtant en la maison, sinon par fois que lesdites douleurs estoyent grandes et par trop pressantes: ains venoit au temple faire ses sermons, et en l'auditoire faire ses leçons: quelques fois marchant seul, quelques fois estant appuyé et aidé de quelqu'un: ou quand il ne pouvoit autrement, se faisant porter en une petite chaire, ou montant à cheval." Eveneens door Beza op het jaar 1562 (a. w., p. 159): »Nec tamen consolari et hortari unumquemque, imo ne concionari quidem et theologiam in schola profiteri destitit"; gelijk Calvijn zelf ook schreef, in zijn brief aan Bullinger van 27 Dec. '62 (niet, zooals gewoonlijk gesteld wordt, 1563, daar dan bij dit in den brief staande jaartal vergeten wordt, dat het jaar destijds in Genève met Kerstmis begon): »Deus me compedibus ligatum tenet. Cessarunt

quidem acuti dolores, sed aegre per cubiculum reptando a lecto transeo ad mensam. Hodie concionem habui, sed in templum delatus." Ook van het jaar 1563 schrijft Beza (a. w., p. 160): »Imo si quando (quod nunquam nisi penitus invitus fecit) publico suo munere abstinebat, domi interea vel consulentibus respondebat, vel amanuenses dictando indefessus ipse fatigabat." En in het algemeen van die gansche laatste periode van Calvijns leven (a. w., p. 161): »Medici quaecunque remedia poterant adhibebant, nec quisquam hominum fuit qui medicorum praecepta accuratius observaret: caeteroquin, quod ad animi labores attinet, valetudinis negligentissimus, adeo ut illum ne acerrimi quidem hemicraneae dolores a concionando unquam prohibuerint." Zijn laatste college heeft hij pas gegeven op Woensdag 2 Febr. '64 des namiddags, na des voormiddags nog gepreekt te hebben; en zijne laatste preek den 6[den] Febr. '64; waarna hij nog tot den laatsten Maart des Vrijdags »aliquoties ad congregationis coetum deportatus paucula verba fecit" (a. w., p. 96 en 160). — Wie dus in de laatste jaren van Calvijns leven te Genève studeerde, was ook nog een leerling van hemzelven, meer zelfs dan van iemand anders.

[21]) De benaming »Libertijn" wordt hier natuurlijk genomen in den zin waarin dat woord destijds gebruikelijk was; d. w. z. ter aanduiding van eene secte, wier aanhangers, met volstrekte verwerping van de Heilige Schrift als Gods Woord, enkel naar het zoogenaamde »inwendige woord" wilden luisteren; 't geen dan bij hen neêrkwam op een zeer beslist pantheïsme, waarvan zij de beginselen, niet alleen theoretisch maar ook practisch, met de meeste consequentie doorvoerden. Zelven noemden zij zich »spirituels" (ongeveer als de vroegere, met hen verwante, secten optraden als de »broeders van den vrijen geest", de »homines intelligentiae", enz.), maar om de uit hunne beginselen voortvloeiende losbandigheid in leer en leven werden zij door de Gereformeerden »Libertijnen" genoemd, en werden zij door hen, en ook door de Lutherschen, terecht geacht nog veel erger te zijn dan de Anabaptisten. Met deze moeten zij dan ook zeker niet vereenzelvigd worden; eerder waren zij daarvan principieele tegenstanders, ofschoon de hevige vervolging, waaraan beiden als revolutionairen blootstonden, hen hier of daar wel eens uitwendig tot elkander bracht, en het ook wel voorkwam, dat er Anabaptisten waren, die van hunne beginselen iets overnamen en dan tot zeer vreemde en onsamenhangende stelsels kwamen.

Vroeger waren de gevoelens en de handelingen van deze Libertijnen enkel bekend uit het vrij uitvoerige geschrift van Calvijn »Contre la secte phantastique et furieuse des Libertins; qui se nomment spirituelz" (uit 1545; en bij de 2e uitgave, in 1547, vermeerderd met een »Epistre contre un certain cordelier suppost de la secte des Libertins lequel est prisonnier à Roan", door Calvijn den 20sten Aug. '47 geschreven aan de geloovigen in Rouaan; alles afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 7, p. 149—248 en 345—364). Maar sedert eenige jaren zijn ook andere

bronnen aan het licht gekomen. B. v. een brief van Michael Carnovianus, uit Freiburg im Breisgau, aan Johann Hes, van 1534 (reeds in 1861 openbaar gemaakt, maar zonder genoegzaam de aandacht te trekken); — een brief van Luther aan de Christenen te Antwerpen, uit 1525 (reeds lang bekend, maar zonder dat daarbij aan de Libertijnen gedacht werd; evenmin als dit geschiedde bij de berichten in het »Antwerpsch Chronykje", oudste uitgave, van 1743, blz. 27 en 44, en in de »Historien der Nederlanden" van E. van Meteren, uitg. 1652, blz. 11[c, d]); — een belangrijk stuk, denkelijk uit 1544, met het opschrift: »Summa doctrinae quorundam hominum, qui nunc Antwerpiae et passim in aliquibus Brabantiae et Flandriae locis permulti reperiuntur, ac nunc Loistae ab auctore Eligio, homine illiterato et mechanico, nnnc Libertini a carnis libertate, quam illorum doctrina permittere videtur, appellantur", een opstel dat duidelijk in het licht stelt, hoe de daar bedoelde Libertijnen, in het tweede kwartaal der 16e eeuw, bij hunne propaganda zich eerst zeer Schriftuurlijk voordeden, schijnbaar niets anders doende dan voorlichting zoeken omtrent Schriftwoorden over geloof en leven, die met elkander schenen te strijden, om daarna, wanneer zij bemerkten dat het Schriftgezag genoeg ondermijnd was en de grondbegrippen over geloof en leven verward waren, aan degenen bij wie dit het geval was, en aan dezulken alleen, in hun eigen stelsel de oplossing van alle moeielijkheden aan te bieden, en dit stelsel op geloof en leven toe te passen (welke »Summa" gevonden en in 1890 uitgegeven is door Prof. Ign. von Döllinger in zijne »Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters", Deel II, blz. 664—668, waar zij echter bij vergissing, uit onbekendheid met de zoo even genoemde Nederlandsche berichten, gerangschikt is onder stukken uit de Middeneeuwen); — en voorts vele oude stukken over de Antwerpsche Libertijnen, uit het Rijksarchief te Brussel, meerendeels reeds ontdekt en afgeschreven door Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink. Deze stukken, en ook verder alle de genoemde bronnen, zijn afgedrukt en als Bijlagen opgenomen in het werk van Julius Frederichs, *De secte der Loïsten of Antwerpsche Libertijnen (1525—1545); Eligius Pruystinck (Loy de Schaliedecker) en zijne aanhangers*; uitgegeven door Prof. Paul Fredericq, volgens diens »woord vooraf", in 1891, »als tweede deel van de Werken van mijnen practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis"; een zeer belangrijk geschrift, dat ten aanzien van de Libertijnen weder vele vragen kan oplossen.

Opmerkelijk is, dat door al het thans aan het licht gebrachte de beschrijving, die Calvijn van de Libertijnen gegeven heeft, ten volle gestaafd wordt; zoodat ook hier weer van toepassing is, wat de Straatsburger theologen bij de uitgave zijner Werken als iets merkwaardigs getroffen heeft, nl. dat Calvijn in zijne polemiek met verwonderlijke nauwkeurigheid placht te werk te gaan, het gevoelen zijner tegenstanders met alle hunne argumenten trouw en volledig teruggevende; vaak zelfs met meer juistheid en helderheid dan aan die tegenstanders zelven mogelijk was.

Wat over de Libertijnen te vinden is in het boek van Ds. J. H.

Maronier, *Het inwendig woord; eenige bladzijden uit de geschiedenis der Hervorming*, 1890, is betrekkelijk weinig, veel te weinig zelfs om aan den titel te beantwoorden, en ook zeker niet in staat om van hunne gevoelens eene juiste voorstelling te geven. Immers, hij onderscheidt hen niet genoeg van de Anabaptisten, in dit opzicht misschien te veel afgaande op het anders waarlijk niet oppervlakkige, maar reeds uit 1873 dagteekenende werk van Prof. J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, b. v. Deel I, blz. 240 vg. en Deel II, blz. 615 vg.; hij dringt niet door tot hunne kenmerkende leeringen en beginselen; hij verwart hen zelfs eenigszins met Calvijns politieke en kerkelijke tegenstanders in Genève; hij heeft voor Calvijns berichten over degenen, die in diens tijd Libertijnen genoemd werden, weinig crediet, terwijl hij de andere bronnen nog niet kende of niet genoeg gebruikte; en hij wordt te veel beheerscht door de stelling, die ook als motto aan den titel is toegevoegd, dat de Anabaptisten en de Libertijnen in het algemeen drie eeuwen te vroeg gekomen zijn; 't geen te kennen geeft dat zij te beschouwen zijn als voorloopers van de richting der »modernen" en ook ten deele der »ethischen". Nu, indien dit zoo is, dan blijkt toch wel uit de bronnen, dat het geene geestelijke voorouders zijn, waarop valt te roemen. Eerder een waarschuwend voorbeeld, waaruit valt te leeren, dat zulke verwerping van het gezag der Heilige Schrift, zulk een stellen van den mensch tot zijn eigen meester, en zulk een pantheïstisch beginsel, wanneer dit alles tot het volk doordringt en dan consequent wordt toegepast, vanzelf op ieder gebied, ook op dat van godsdienst en zedelijkheid, tot nihilisme en anarchisme moet brengen.

Juist daarom heeft Calvijn zich dan ook zooveel moeite gegeven om de denkbeelden van die Libertijnen, die zich in Genève wel niet openbaarden, maar des te meer in de Nederlanden en van daar in Frankrijk, uitvoerig en grondig te bestrijden. Daartoe drong hem zijne roeping, schreef hij in zijn tegen hen gericht boekje, o. a. daarvan zeggende (*Calv. Opp.*, Vol. 7, p. 161): »Si ie savois des brigans qui eussent assiegé un chemin, ne les devrois ie pas reveler, de peur que les povres passans ne tombassent entre leurs mains? Devrois ie cacher des empoisonneurs, qui auroyent conspiré de meurtrir tout un peuple? Or n'y a il si meschant brigandage, ne poison si pernicieuse au monde, que ceste maudicte doctrine, laquelle tend à dissiper et abolir non seulement la Chrestienté, mais aussi toute honnesteté humaine, qui est mesme entre les Turcs et payens, et a tousjours esté. Mais en ce faisant ie meriterois qu'on m'estimast comme un meurtrier, veu que ie serois comme consentant au mal. Ne sonnerois ie mot voyant abuser du nom de Iesus Christ, pour introduire soubz son ombre une abomination plus enorme, qu'il n'y en eut onc au monde: et par ce moien luy faire tel opprobre, qu'il soit reputé pire qu'un diable d'enfer? Mais en ce faisant je seroye plus lasche qu'un chien: lequel ne souffre point qu'on assaille son maîstre, que pour le moins il n'abaye. Ie suis donc contraint de crier à haute voix: que si iamais il y a eu

heretiques, qui se soyent debordez à mettre en avant, ie ne dis pas faulses opinions et perverses, mais blasphemes enormes et horribles, ceux-cy les ont surmontez. Et que iamais n'y a eu monstres, qu'on deust avoir en telle abomination, que Quintin et sa sequelle. Il me feroit beau voir que ie descriasse le Pape et ses complices, tant qu'il m'est possible: d'autant que ie ne puis edifier l'Eglise de Dieu, qu'en bataillant contre ceux qui machinent à la destruire: et que cependant ie pardonnasse à ceux cy, qui sont beaucoup pires ennemis de Dieu, et plus grans destructeurs de sa verité. Car encor le Pape laisse il quelque forme de religion. Il n'oste point l'esperance de la vie eternelle, il instruit de craindre Dieu, il met quelque discretion entre le bien et le mal, il recongnoist notre Seigneur Iesus vray Dieu et vray homme, il attribue authorité à la parolle de Dieu. Mais tout le but de ceux cy est de mesler le ciel et la terre, aneantir toute religion, effacer toute congnoissance de l'entendement des hommes, amortir les consciences, et ne laisser nulle difference entre les hommes et les bestes."

Ten slotte nog eene opmerking over andersgezinden, die ook wel met den naam van »Libertijnen" genoemd zijn. Dat de bovenbedoelde secte niets te maken had met »de synagoge genaamd der Libertijnen" van Hand. VI : 9 (waar er denkelijk vrijgelatene slaven mede bedoeld worden), weet ieder. Maar zij moet ook niet worden verward of vereenzelvigd, gelijk soms wel geschied is, met eene politieke partij, gelijk die hier te lande in den tijd van den tachtigjarigen oorlog tegenover de »kerkelijken" of »Gereformeerden" stond, en gelijk die vroeger in Genève de tegenpartij van Calvijn geweest was. Die »politieken", bij wie het meer om de vrijheid (nl. voor hun eigen overwicht en bestuur) dan om de religie te doen was, die principieele tegenstanders waren van allen band dien de Gereformeerde Kerken in zake belijdenis en discipline moesten aanleggen, en die om zulk een band te beter te voorkomen den Magistraat ook als overheid in de Kerk wilde laten optreden, werden om dat alles in de tweede helft van de 16e eeuw ook wel Libertijnen genoemd. En nu kwam het zeker wel eens voor, dat bij sommigen hunner tevens eene zekere losheid van leven was. Maar dit was toch geen regel. En in geen geval waren zij »Libertijnen", in den zin waarin die benaming in Calvijns leeftijd nog uitsluitend gebruikt werd. Calvijn zelf heeft zijne tegenstanders te Genève dan ook nooit zoo genoemd: wanneer hij van »Libertijnen" spreekt, bedoelt hij altijd de genoemde secte van pantheïstische Vrijgeesten. Deze konden zelfs geene politieke partij zijn, juist vanwege hunne beginselen. En voorts had die secte haren aanhang bijna uitsluitend onder het volk; hoogst zelden onder de aanzienlijken of meer ontwikkelden; en alsdan alleenlijk bij zulke mystieken, die tevens min of meer losbandig van leven waren, waarvoor zij dan in het stelsel der »Libertijnen" eene soort van theoretische rechtvaardiging zochten.

Bij blz. 7.

[22]) Dat Calvijn met Quintin en Pocques persoonlijk bekend was,

verklaart hijzelf in zijnen brief van 28 April 1545 aan de Koningin van Navarra, die door haar ziekelijk mysticisme, en misschien ook nog door andere motieven, er toe gekomen was de beide genoemden aan haar hof te ontvangen en te begunstigen, en die daarom, zeer ontstemd over het boekje dat Calvijn tegen die Libertijnen had uitgegeven, hem daarover haar ongenoegen had doen kennen; maar die daarop een antwoord kreeg in den genoemden brief, inderdaad een model, hoe een Dienaar des Woords eene Koningin kan bestraffen, met de meeste getrouwheid en tevens met den meesten tact, zeer waardiglijk en tevens zeer doeltreffend. Hierin nu schrijft hij o. a. over de twee geïncrimineerde personen (*Calv. Opp.*, Vol. 12, p. 66): »Si on mallegue que ie pouvois bien escryre contre la meschante doctrine, laissant les personnes la, iay mon excuse plus que raisonnable. Cest que scachant quelle ruyne a faict messgr. Antoyne Pocque au pais d'Artois et de Heinault, selon la relation des freres qui sont expressement icy venuz pour cela, layant ouy mesme icy, scachant que Quintin ne pretend a autre fin que dattirer les pauvres simples ames a ceste secte plus que brutalle, et non point par rapport daultruy tant que pour lavoir ouy de mes oreilles, entendant quilz sont tousiours apres pour renverser la saine doctrine, tirer les pauvres ames en perdition, engendrer au monde un contemnement de Dieu, iugez, Madame, sil mestoit licite de dissimuler. Un chien abaye, sil voyt quon assaille son maistre; ie serois bien lasche, si en voyant la verite de Dieu ainsi assallye, ie faisois du muet, sans sonner mot."

Uit de onderscheidene ontmoetingen, die Calvijn omstreeks 1534 te Parijs met Quintin gehad heeft, deelt hij in zijn meergenoemd boekje van 1545 het volgende mede. Na gesproken te hebben van Coppin, uit Rijsel in Vlaanderen, zegt hij van Quintin, diens opvolger als hoofd der secte, o.a. (*Calv. Opp.*, Vol. 7, p. 160): »Il est du Pays de Hannault [Henegouwen], ou de ces quartiers là. Or ne say ie pas combien il y a qu'il vint en France. Mais il y a plus de dix ans que ie l'y ay veu. Alors il estoit accompaigné d'un Bertrand des Moulins, qui puis n'agueres est devenu Dieu ou rien, selon leur opinion: c'est à dire qu'il est decedé de ce monde", etc. Een weinig verder bericht hij (a. w., p. 169): »Il me souvient qu'une fois en grande compagnie, Quintin voyant que ie luy rabatois son caquet trop vivement, et voulant decliner la luicte, me dist que ie trouvois son propos mauvais, par faute de l'entendre. A quoy ie luy respondis, que i'en entendoye un peu plus que luy: d'autant qu'il ne savoit du tout qu'il disoit: et moy ie congnossoye pour le moins qu'il vouloit embabouiner [d. i. betooveren] le monde de follies absurdes et dangereuses." En nog eenmaal (a. w., p. 199): »D'endurer du mal, ils s'en exemptent tant qu'ilz peuvent. Quand les autres sont en affliction ilz font des robustes, disans, que c'est blasphemer de se plaindre, ou de faire semblant d'en rien sentir. Comme une fois i'estois present, quand Quintin dict à un homme fort malade, qui avoit seulement dict: Helas! mon Dieu, que ie sens de mal, ayde moi: Vere dia [d. i., naar het dialect van Quintin, dat in

deze regels gebruikt wordt: wat zegt gij?] est che bien parlé chela? de dire que Christ se porte ma? tou le ma n'est y mye [d. i. niet] passé en ly? n'est y mye en la gloire de son pere? est che là tou che que vous avez apprin? Mais quand Dieu les essaye, ilz sont tout esbahis de se trouver hommes differentz du Fils de Dieu, ou pour le moins, de ne trouver pas en eux cest idole qu'ilz avoyent forgé en l'air."

Met betrekking tot Pocques schrijft Calvijn in 1545 o. a. (a. w., p. 160): »Il est vray qu'ilz ont eu un ayde que ie n'avoye pas encor dict: c'est un petit prestre nommé Messire Antoine Pocque, lequel aussi i'ay congneu depuis trois ans." En een weinig verder (a. w., p. 163): »A ce que i'ay peu appercevoir, ces canailles ont ceste astuce, de s'insinuer soubz ombre du nom des serviteurs de Dieu, pour abuser les simples. Comme il y a environ deux ans, que Messire Antoine Pocque, ayant demouré en ceste ville quelque temps, et ayant dissimulé sa meschante doctrine, practicquoit au partir, et solicitoit par subtil moyen, d'avoir tesmoignage de moy: à fin de s'en ayder envers ceux, qui me deferent quelque auctorité: comme si i'approuvoye ses erreurs Diaboliques. Or n'avoit il pas si bien ioué son personnaige, que pour le moins ie ne l'eusse congneu pour un resveur et phantastique, comme ie luy remonstray en nostre congregation: ia soit que ie ne sceusse pa sa meschanceté, comme depuis i'ay esté bien informé qu'il venoit des pays d'Artois et de Hannaut pour semer là sa poison. Quand il vit qu'il ne pouvoit rien tirer de moy, il m'allegua que nostre frere Martin Bucer, duquel le nom doit estre honorable en toute la Chrestienté, luy avoit bien accordé ce que ie luy refusoye. Dont il appert qu'en cachant son venin il avoit abusé ce bon serviteur de Dieu, pour se servir puis apres de son credit, à faulses enseignes, à fin d'avoir entrée à ceux qui ont quelque crainte de Dieu."

[23]) Over de godsdienstgesprekken, die Calvijn en zijne collega's in Maart 1537 met de uit de Nederlanden naar Genève gekomen Anabaptisten gehouden hebben, is van hemzelven geen ander bericht, dan de opmerking, die hij in een brief aan Farel van 6 Febr. '40 bij den naam van »Hermannus" maakt: »qui adversus nos Genevae disputavit." Van Farel is er eene uitvoeriger mededeeling in zijn brief aan Capito van 5 Mei '37 (welke zeer belangrijke brief in de uitgave van Herminjard bij vergissing niet is opgenomen ter plaatse waar hij chronologisch behoorde, maar in het daarop volgende Tome V, p. 434—444): »Cum colloquimur cum Claudio [nl. Claude d'Aliod, destijds een Ariaansche Anti-trinitariër, die als zoodanig zelfs de kerk van Genève in verdenking bracht, maar reeds 14 Mei '37 op de Synode te Lausanne tot herroeping gebracht is], Anabaptistae jam huc appulerant, quod Calvinus abesset [nl. naar Bern, van waar hij echter reeds in de eerste dagen van Maart terug was], et fore diutius me Lausannae conjicerent nonnulli illius faecis. Egimus cum illis in coetu [nl. de Congregatie, die elken Vrijdag gehouden werd] diem totum et partem rursus coram Diacosiis [d. i. le Conseil des Deux-Cents]. Sed cum resciremus plebem

variè sentire variaque jactare, modis omnibus conati sumus in publicum ipsos producere, ut aperta disputatione fierent omnia. Plebi nota fuit ipsorum amentia. Sed tandem alii secuti sunt, qui priores laudabant a zelo, verum imperitiae eos taxabant, quod parum essent in literis edocti, simplices et idiotae. Semel nobiscum convenere. Plus frontis quam priores habebant; absurda admisere multa. Sic emigrarunt hinc. Fatentur aliquot perditi novatores, neque priores neque posteriores satis suam causam defendisse, quos malè habet coram plebe actum fuisse: quod si non fuisset, multos corrupissent." En Beza heeft hiervan aangeteekend (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 126): »Anabaptistas Calvinus et collegae publica liberaque disputatione convocatos ea gravitate ex uno Dei verbo confutarunt XVIII Martii anno MDXXXVII [eigenlijk 16 en 17 Maart, waarna op Zondag 18 Maart de vergadering der Tweehonderd het besluit opmaakte, de Anabaptisten voor zich deed komen, met hen handelde, enz.], ut, quod rarae cuiusdam fuit felicitatis, ab eo tempore vix unus aut alter in hac ecclesia adparuerit."

Dezelfde Schrijver had in zijne eerste, zeer korte, levensschets, terstond na Calvijns dood uitgegeven, hier nog bijgevoegd (a. w., p. 23): »sans que le Magistrat y ait mis la main" ('t geen ook Colladon daarna in zijn levensbericht overnam; a. w., p. 59). Maar terecht heeft Beza dit weggelaten in zijn uitvoeriger en met meer studie bewerkt levensbericht; daar de Overheid te Genève inderdaad onderscheidene besluiten tegen de Anabaptisten genomen heeft; zij het ook, dat hare dreigingen tegen Geneefsche burgers niet werden uitgevoerd, en ook weldra niet meer noodig waren. Zulke besluiten zijn genomen op 9, 13, 14, 16, 17, 18 en 19 Maart, 13, 20 en 27 Juli, en 5 Oct. 1537 (alle afgedrukt uit het »Registre du Conseil" in *Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 208 vgg.). En voorts ook nog op 7, 11, 19 en 28 Sept., en 6 Oct. van hetzelfde jaar; waarvan alleenlijk door Herminjard het noodige openbaar is gemaakt, in zijne aanteekeningen bij den brief, dien Christophe Fabri op 31 Juli '37 aan de predikanten van Genève schreef, om zijne instemming met hun optreden tegen de Anabaptisten te betuigen en te motiveeren; welke brief ook alleenlijk bij Herminjard te vinden is (*Correspondance*, Tome IV, p. 270—272, en 298).

24) De officieele aanteekeningen omtrent Calvijns burgerrecht te Straatsburg, gelijk die bij zijne Werken in de »Annales Calviniani" zijn afgedrukt (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 249), luiden aldus:

»Iohannes Caluinus hatt das Burgrecht kaufft vnnd dient zun schneidern. Dt. Zinstags den 29^{n} Iulii Anno etc. 39. Heinrich von Dachstein Rentmeister. Io. Beyer prothonot".

»Uff den 30 tag Iulii Anno 39 ist Iohannes Caluinus uff vnnser Herren der statt Straszburg Stall erschinnen vnnd sich angeben lut der ordnung vnnd will dienen mit den schnydern."

»Die drie verordnete Herren vff der statt Stalle ssrnt. [d. i. subscripserunt]."

Te Straatsburg moest ieder burger tot een der bestaande gilden

behooren. Natuurlijk hadden de »viri litterati" op die allen, in eigenlijken zin, even veel of even weinig betrekking; en daarom konden zij, indien zij burgers wilden worden, zelven kiezen. Calvijn is hiertoe overgegaan, toen hij omtrent elf maanden te Straatsburg gevestigd was, en koos toen van de bestaande 20 gilden het veertiende, dat der kleêrmakers. Niet ongegrond is het vermoeden van sommigen, dat Bucer hierop invloed gehad heeft: op de zaak in het algemeen, om hem des te vaster aan Straatsburg te binden, en op zijne keuze, omdat het Anabaptisme aldaar nog al sterk was, vooral in het kleêrmakersgild, en omdat juist Calvijn bijzonder geschikt was om het met goed gevolg te bestrijden.

Te Straatsburg, evenals elders, moest gewoonlijk voor het burgerrecht eene zekere som betaald worden; hetgeen blijkbaar door Calvijn ook gedaan is. In dit opzicht schijnt dus Beza in zijn levensbericht zich vergist te hebben; want bij de mededeeling, dat Calvijn in 1541 door Straatsburg weder aan Genève is afgestaan, eerst (op 1 Sept.) tijdelijk bij wijze van leening, en daarna (op 29 Sept.) voor goed, schrijft hij van dit laatste (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 131): »Concesserunt id quoque tandem Argentinenses, ea tamen conditione ut ius civitatis honorarium, quod in Calvinum contulerant, salvum esset, et praebendae quam vocant annuos reditus retineret [denkelijk de prebende van 100 gulden per jaar, waarmede hij in Juli '40 begiftigd was, ter vervanging van het sedert Mei '39 hem toegekende professorale tractement van 52 gulden per jaar; welke prebende hem wel door de kanunnikken bestreden werd, maar toch ten slotte schijnt gegeven te zijn; of anders eene daarna opengevallen prebende; vgl. de aanteekening uit Mei '39 in het »Schulherrnbuch", afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 224, en Calvijns brief aan Farel van 27 Juli '40]. Quorum illud probavit Calvinus, istud vero ut acciperet nunquam ab eo extorqueri potuit, ut qui nihil minus quam opes curaret." Hierbij valt echter op te merken, dat, toen Calvijn Straatsburg voor goed verlaten had, zijn burgerrecht aldaar, indien het hem gelaten werd, vanzelf honorair werd; en daaruit verklaart zich dan Beza's uitdrukking; die dus slechts iets minder duidelijk en nauwkeurig is, dan hetgeen hij vroeger, in zijne eerste levensschets, geschreven had (a. w., p. 32; woordelijk alzoo overgenomen in het levensbericht van Colladon, a. w., p. 64): »A quoy s'accorderent en fin lesdits Seigneurs de Strasbourg, à la charge toutesfois qu'ils le tenoyent tousiours pour leur bourgois. Ils vouloyent aussi qu'il retinst le revenu d'une prebende qu'ils luy avoyent assignees pour ses gages de Professeur. Mais comme il estoit un homme du tout eslongné de cupidité des biens de ce monde iamais ils ne peurent tant faire qu'il en retint la valeur d'un denier". Intusschen heeft de formeele afstand van die prebende (»capellania, quae vulgo dicitur Sancti Petri sub crypta in primario templo Argentinensi") eerst plaats gehad op 21 Jan. '46; volgens het daarvan nog over zijnde, door Calvijn geteekende, stuk; zoodat deze er tot dien tijd toe nog de inkomsten van had, zij het ook slechts nominaal, doordat hij die inkomsten in Straatsburg liet blijven, ten behoeve van de School aldaar of voor iets anders.

Toen hij in 1541 te Genève voor goed terugkwam, zou het alleszins natuurlijk geweest zijn, dat hij nu aldaar het gewone burgerrecht had verkregen; gelijk in zijn tijd, en ook op zijn aandrang, vele honderden om des geloofs wille uitgeweken Franschen, waaronder ook zijne collega's uit den vreemde, burgers geworden zijn; 't geen na veeljarigen strijd ten slotte in den »Conseil général" (de vergadering van alle »burgers", die, vooral door hare stemmingen, den geest en de richting van het bestuur der Republiek bepaalde) aan de beslist Gereformeerden de meerderheid gaf. Toch heeft Calvijn eerst in het laatst van zijn leven het burgerrecht van Genève aangenomen; vóór dien tijd geheel buiten het staatsleven blijvende, en zichzelven zelfs belettende aan publieke vergaderingen en stemmingen deel te nemen. Om welke reden hij zich opzettelijk daarbuiten hield, blijkt uit zijne eigene verklaring, toen hij eindelijk het burgerrecht aanvaardde; waaromtrent in de »Régistres du Conseil" (de notulen van het stadsbestuur) op 25 Dec. 1559 (in Genève tevens Nieuwjaarsdag van het jaar 1560) is aangeteekend (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 725; ook elders, b.v. bij A. Roget, *Hist. du peuple de Gen.*, Tome V, p. 285): »Cependant quon prie aussi M. Calvin destre des bourgeois lequel pourtant appele a remonstre que ce quil a tant attendu de requerir ceste bourgeoisie na pas este pour aultre sinon que pour eviter les soubsons esquelz plusieurs sont enclins: cependant il remercie grandement Messieurs de lhonneur quilz luy font en cela. Ainsin tous [nl. ook eenige reeds vroeger genoemden] ont remercie et estez receuz a bourgeois gratuitement et ont fait le serment accoustume." Bij Calvijn was die onthouding dus volstrekt geene politicophobie: trouwens, te Genève, en ook daarbuiten, was hij voor de Gereformeerden, ook op politiek gebied, de leider bij uitnemendheid. Maar om zijne beginselen te doen doordringen en triomfeeren, meende hij, met het oog op den toenmaligen toestand van Genève, dat hij des te grooteren invloed zou kunnen oefenen, wanneer het voor ieder duidelijk was, dat hij bij den strijd niets voor zichzelven zocht, daar hij er persoonlijk zelfs niet bij betrokken kon zijn. En de uitkomst heeft die meening zeker ten volle gerechtvaardigd.

[25]) Waar Beza in zijn levensbericht over Calvijns verblijf te Straatsburg spreekt, zegt hij o. a. (*Calv. Opp.*, vol. 21, p. 130): »Nec minor fuit eius felicitas in multis in viam revocandis Anabaptistis, inter quos duo praecipui fuerant, unus Paulus Volsius, cui iam olim Erasmus suum illud Enchiridium militis Christiani dicaverat: quo pastore postea usa est Argentinensis ecclesia: alter Joannes quidam Storder Leodiensis, cuius postea peste exstincti viduam Idelletam nomine, gravem honestamque feminam, Calvinus ex Buceri consilio uxorem duxit."

Eveneens getuigt Papyrius Masso, een Roomsch schrijver van naam uit de 16e eeuw, in zijne levensschets van Calvijn (aangehaald in het boekje van Charles Drélincourt, *La défence de Calvin*, 1667, blz. 339; in de Duitsche vertaling van 1671, die door Duitsche schrijvers gewoonlijk gebruikt wordt, blz. 280): »qu'on luy envoyoit [nl. te Straatsburg] de

toutes parts des Anabaptistes, gens d'une nouvelle et dangereuse superstition."

Zelf heeft Calvijn te dien aanzien iets medegedeeld, toen hij in zijne afscheidstoespraak aan zijne collega's op 28 April '64 hun ontraadde in de kerkelijk vastgestelde liturgie veranderingen te maken, ook al zou er ten gevolge van de haast waarmede hij ze had moeten opstellen wel iets in te verbeteren zijn, en daarbij over de onderscheidene formulieren sprekende o. a. zeide (*Calv. Opp.*, Vol. 9, p. 894): »Ie fus contrainct aussi de faire le formulaire du baptesme, estant à Strasbourg, et qu'on m'apportoit les enfans des Anabaptistes de cinq et de dix lieues à la ronde pour les baptiser. Ie fis alors ce formulaire rude, mais tant y a que ie ne vous conseille de ne changer" [*sic*].

Over de bekeering van sommige Anabaptisten, die te Straatsburg door Calvijn zijn terechtgebracht, met name van Herman uit Brabant, die niet alleen in Genève maar ook elders (b. v. in Metz, volgens Calvijns brief aan Farel van omstreeks 11 Sept. '38) voor de uitbreiding zijner secte zeer geijverd had, heeft Calvijn nog de volgende berichten gegeven in brieven aan Farel: »Tamen inter tot mala interdum aliquid dat Dominus quod nos recreet. Hermannus, qui adversus nos Genevae disputavit, diem a me petiit ad colloquendum. In paedobaptismo, in humanitate Christi, in aliis quibusdam se graviter lapsum esse jam fatetur. Sunt alia quaedam in quibus nonnihil haeret. Sed bona spes est tot difficultatibus perruptis. Comes Joannis [een onbekende reisgenoot van Johannes Bomeromenus of van Jean Stordeur] tandem puerum quem habet natu satis grandem obtulit ad baptismum. Ignovi aliquamdiu ejus infirmitati, cum diceret sibi constare optinam rationem differendi. Tandem dixit, se non morari eos quorum pervicacia nullo modo frangi queat" (brief van 6 Febr. '40). En kort daarna (brief van 27 Febr. '40): »Hermannus ad Ecclesiae societatem rediit optima, nisi fallor, fide. Confessus est extra Ecclesiam non esse spem salutis: apud nos veram esse Ecclesiam. Ideo defectionem fuisse quod sectam ab ea separatam habuit. Hujus criminis cujus se reum fatebatur, veniam petiit. De libero arbitrio, de divinitate et humanitate Christi, de regeneratione, de paedobaptismo et aliis passus est se doceri ac nostram doctrinam amplexus est. Tantum in praedestinatione haesitabat, in qua tamen mihi propemodum subscripsit, nisi quod se explicare non poterat a differentia praescientiae et providentiae. Deprecatus tamen est, ne ea res impediret, quominus ipse cum liberis in ecclesiae communionem reciperetur. Ego ea qua decuit comitate illum excepi, petentique veniam manum ecclesiae nomine porrexi. Postea baptisavi ejus filiolam, quae biennium excesserat. Nisi me supra modum fallit opinio, est homo religiosus. Cum ipsum hortarer ad alios in viam reducendos, »minimum", inquit, »est ut non minus laborem in aedificando, quam feci in destruendo." Joannes [Bomeromenus, of Stordeur] etiam qui Ulmae habitat dicitur resipiscere".

Bij blz. 8.

[26]) Wat hierboven in den tekst met enkele woorden over Justus

V e l s i u s gezegd wordt, is uitgewerkt en uit de bronnen toegelicht in de biographie die van hem gegeven is door Dr. C. Sepp, *Kerkhistorische studiën*, 1885, blz. 91—179.

In het opstel van Prof. J. de Wal, *Nederlanders, studenten te Heidelberg*, 1886 (overgedr. uit de Handd. en Meded. v. d. Maatsch. d. Nederl. Letterk. te Leiden 1885—1886) staat als de 657ste Nederlander, die in de »Matrikel der Universität Heidelberg" is ingeschreven: »1557. 9 Aug. Justus Velsius Haganus, medicinae et philos. doctor"; en daarbij deze aanteekening (blz. 41): »Justus Velsius. »Haga—Frisius, excellentissimus medicus" heet hij bij Ayrmann, *De peregrinis in Hassia professoribus*, 14. Alzoo niet uit den Haag, maar, evenals Haring Suffridus Sinnama, in het dorp Heeg geboren. Ik meen dit gevoelen te mogen volhouden, ook nadat mijn vriend Sepp, in zijne keurige verhandeling over dezen geleerde beslist te kennen gaf: »'s-Gravenhage is de geboorteplaats van Justus Velsius geweest. Hij zelf noemt zich Haganus", *Kerkhistorische Studiën* (Leid. 1885. 8) 93. Over zijn verblijf te Heidelberg zijn uitvoerige berichten medegedeeld door Büttinghausen in zijne *Beiträge zur Pfälzischen Geschichte*, I (Mannh. 1776) 277—282. Talrijk zijn de schrijvers, die over zijn leven bijzonderheden bekend maakten, maar nergens trof ik iets aan over de Epistola Justi Velsii Hagani ad Rectorem et professores Academiae Lugduno-Batavae, die gevonden wordt in den Cod. Actor. II, 78. Vreemd is het, dat men in het Alg. Biogr. Woordenboek der Nederlanden 's mans naam vruchteloos zoekt."

Nu was de hier aangehaalde Christoph Friedrich Ayrmann, in de eerste helft der 18e eeuw hoogleeraar te Gieszen, destijds zonder twijfel een ijverig onderzoeker en een goed kenner van de Hessische Kerkgeschiedenis. Maar de omstandigheid, dat hij Velsius een »Haga—Frisius" noemt, geeft toch zeker nog geen voldoenden grond, om »Haganus" niet in den gewonen zin op te vatten, maar daarbij aan Heeg te denken; ook omdat Velsius zelf er dan wel de zeer noodige bepaling »Frisius" aan zou hebben toegevoegd. En voorts is op dit punt het crediet van Ayrmann veel minder hoog te stellen, dan dat van Ludovico Guicciardini, die in zijne *Beschryvinghe van alle de Nederlanden* (naar de laatste, door hemzelven nog bezorgde, Italiaansche uitgave van 1587 door Cornelius Kilianus en Petrus Montanus in 1612 in het Nederduitsch uitgegeven), onder de »gheleerde mannen uyt den Haghe [in Holland] ghesproten" ook opnoemt (Ed. 1612, blz. 233): »Justus Velsius, treffelijck Medicijnmeester ende groot Philosooph, de welcke veel heeft gheschreven: soo men insonderheydt mach sien in de alghemeyne Bibliotheke van Gesnerus."

In een opstel van Ch. Rahlenbeck, *Les réfugiés Belges du seizième siècle en Angleterre* (overgedrukt uit de »Revue trimestrielle", 2e Série, T. VIII, Oct. 1865), dat blz. 37—39 over Velsius handelt, wordt deze voorgesteld als een der »agents provocateurs" in den dienst der Jezuïeten, »pour entretenir chez nos voisins des divisions, des rivalités et des querelles." Nu heeft Velsius zelf tot zulk eene verdenking zeker wel aanleiding gegeven. Ook door Dr. Sepp, die van Rahlenbeck's

berichten niet spreekt, wordt vermeld, blz. 144, dat Laurentius Surius (die van Luthersch student een Roomsche monnik geworden was), in zijn »Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab anno 1500", blz. 365, reeds in 1574 (of 1566, in welk jaar door anderen de uitgave gesteld wordt) schreef: »Sunt qui in scriptis suis indicare videantur, Velsium, abjuratis erroribus, revertisse ad Catholicam Ecclesiam. Res mihi necdum penitus comperta est"; eveneens, blz. 145, dat Hermann Hamelmann (die in Lutherschen geest bijzonder voor de Reformatie geijverd heeft), in zijne »Opera genealogico-historica de Westphalia et Saxonia inferiori" (116 jaren na zijn dood, in 1711 uitgegeven), blz. 1338, zelfs berichtte: »quamquam ille Velsius ad Apostasiam postea dilaberetur"; desgelijks, blz. 173, dat Christophe d'Assonleville (gezant van de Landvoogdes Margaretha bij het Engelsche hof) in een brief aan Granvelle van 24 April 1563 o. a. mededeelde: »Il y en a plusieurs [nl. onder de Nederlandsche vluchtelingen te Londen, waar Velsius toen de gemeente in beroering had gebracht], qui désiroient retourner, comme Velsius a dit au seigneur de Quadra et moy", met bijvoeging, dat Velsius nog bevreesd was voor den Roermondschen bisschop Willem Verlinde; en eindelijk, blz. 175, dat Velsius in 1565 en 1566 vergeefsche pogingen gedaan heeft, om met Viglius op een goeden voet te komen. Maar in dit alles ligt nog geen bewijs, dat hij inderdaad weder Roomsch is geworden: eerder blijkt daaruit, dat de Roomschen niet wilden weten van zulk een warhoofd, als de anders om zijne bekwaamheid zoo geachte Velsius op godsdienstig gebied geworden was. Dit alleen zal wel waar zijn, dat hij, door de verwarring die hij op tal van plaatsen heeft aangericht, en door de verdenking waarin hij de Gereformeerden bij velen gebracht heeft, hun meer kwaad heeft gedaan, dan zelfs aan een verkapten Jezuïet zou zijn mogelijk geweest.

Over de disputatie, die Calvijn in Frankfort met Velsius gehouden heeft, schreef eerstgenoemde, in een brief uit die stad aan Melanchton van 17 Sept. '56: »Ex quo urbem sum ingressus nulla respirandi data est libertas. Quasi vero parum mihi esset in hac re negotii [nl. in het beslechten van den twist in de Waalsche vluchtelingenkerk], insanus quidam Velsius, ad quem bis scripsisti, novis tricis nos implicuit. Sed eius importunitati tantum biduum dedimus." En later, in een brief uit Genève aan Musculus van 26 Oct. '56: »Interea Velsius, cuius tibi opinor non ignotam esse vesaniam, bidui disputatione nos exercuit. Tuebatur liberum arbitrium et praedestinationem oppugnabat. Quanto cum dedecore atque etiam totius auditorii ludibrio discesserit homo mira arrogantia turgidus, ex aliis te scire malo." De beroemde jurist Franz Hotomann, die de disputatie had bijgewoond, schreef daarover, in Straatsburg »Francofordia reversus", in een brief aan Bullinger van 22 Sept. '56: »Francofordiae Velsius quidam, qui anno superiore Coloniae captivus fuit [nl. toen hij daar bij de Reformatie zich ging aansluiten], homo loquaculus et satis audax, Anglicae ecclesiae pastori D. Horno denunciavit paulo ante D. Calvini adventum, se propheticas quasdam revelationes habere, de quibus publice disputare vellet. Quum

idem audisset, D. Calvinum adventare, eum praeesse voluit. Summa propositionum erat haec: aut esse liberum arbitrium, aut Deum tyrannum esse. Biduum ita disputavit, ut summo omnium ordinum hominumque consensu, si quid reliqui haberet quod de existimatione perderet, id ei totum sit abiudicatum. Calvinus contra ab omnibus Germanis, non tam propter eruditionem, quae iampridem nota est, quam propter acumen ingenii, et in disputando dexteritatem quandam admirabilem in coelum laudibus est sublatus. A senatu gratiae actae, et vinum per tres apparitores honorifice missum."

Bij blz. 9.

[27]) Over Marie d'Ennetières (zich schrijvende Dentières, en daarom doorgaans zoo genoemd, ofschoon de naam dier thans nog bestaande familie ook destijds d'Ennetière was) is het noodige te vinden in de korte levensschets bij Haag, *la France Protestante*, 2e Ed., Tome V (1886), blz. 238—249, en bij Herminjard, *Correspondance*, Tome V (1878), in de noten op blz. 151, 295—304, en 325. In de genoemde levensschets wordt zij aan het einde aldus gekarakteriseerd: »Décidément Marie d'Ennetières était femme d'esprit autant que vaillante femme." En Herminjard zegt van haar niet ten onrechte (a. w., blz. 151): »C'était une maîtresse femme, qui avait beaucoup d'instruction et pouvait dogmatiser avec l'aplomb d'un prédicateur"; en van haren schrijftrant (a. w., blz. 304): »Le style nous semble très-supérieur à celui de Froment [haren man]: il est plus vif, plus alerte, plus direct et ne trahit jamais chez l'écrivain la moindre hésitation."

Van hare geschriften is het hierboven in den tekst bedoelde in 1538 door haar geschreven en toegezonden aan de Koningin van Navarra, toen deze, die reeds vroeger met haar en met haren man was bekend geworden, van haar had willen weten, »comment estoit venu ce différent, et pourquoy on avoit deschassé les ministres de la parolle de Dieu dans Genève"; en het is in 1539 door haar uitgegeven onder den titel: »Epistre tresvtile faicte et composée par vne femme Chrestienne de Tornay, Enuoyée à la Royne de Nauarre seur du Roy de France. Contre les Turcz, Iuifz, Infidèles, Faulx chrestiens, Anabaptistes, et Lutheriens. Lisez et pvis iugez. Nouuellement imprimée à Anvers chez Martin l'empereur. 1539" (inderdaad te Genève bij Jean Gérard, die, toen dit uitkwam, er ook over vervolgd is, evenals Froment, ofschoon hij er toch de schrijver niet van was). De Schrijfster was daarin zeer scherp tegen de Geneefsche overheid, die Calvijn en zijne collega's verbannen hadden, en tegen de predikanten, die zich in hunne plaats hadden laten stellen: »on voit", zegt »la France Protestante" (blz. 247), que cette dame avait de l'énergie et son langage de la couleur"; hetgeen ten gevolge had, dat de 1500 exemplaren, die van dit boekje gedrukt waren, op zeer enkele na, door de overheid van Genève werden in beslag genomen, waardoor het uiterst zeldzaam geworden is, en eerst in 1878 een exemplaar is teruggevonden en weder uitgegeven.

De voorrede vóór dezen brief »à Très-Chrestienne Princesse Marguerite de France, Royne de Navarre", enz. begint aldus (Herminjard, a. w., blz. 295): »Tout ainsi, ma très-honnorée Dame, que les vrays amateurs de vérité desirent sçavoir et entendre comment ilz doibvent vivre à ce temps si dangereux, aussi nous femmes, debvons sçavoir fuyr et éviter toutes erreurs, hérésies et faulses doctrines, tant des faulx Chrestiens, Turcz, Infidèles, que aultres suspectz en doctrine, comme desjà asser par voz escriptz est démonstré." En over het recht en de roeping van Gereformeerde vrouwen volgt dan een weinig later nog, na eene opwekking aan de Koningin, om hetgeen haar aan macht en invloed gegeven is, goed te gebruiken (t. a. p., blz. 297): »Car ce que Dieu vous a donné, et à nous femmes révélé, non plus que les hommes le debvons cachez et fouyr dedans la terre. Et combien que [ne] nous soit permiz de prescher ès assemblées et églises publiques, ce néantmoins n'est pas deffendu d'escrire et admonester l'une l'aultre, en toute charité. Non-seulement pour vous, ma dame, ay voulu escrire ceste Epistre, mais aussi pour donner courage aux aultres femmes détenues en captivité, affin qu'elles ne craingnent point d'estre deschassées de leurs pays, parans et amys, comme moy, pour la parolle de Dieu. Et principallement pour les paouvres femmelettes, desirans sçavoir et entendre la vérité: lesquelles ne sçavent quel chemin, quelle voye doibvent tenir. Et affin que désormais ne soyent en elles-mesmes ainsi tormentées et affligées, ains plustost resjouyes, consolées et esmeues à suyvir la vérité, qui est l'Evangile de Jésus-Christ. Lequel jusques à présent a esté tant caché qu'on n'osoit dire mot, et sembloit que les femmes ne duessent rien lire n'entendre ès sainctes lettres. Qui est la cause principale, ma Dame, que m'a esmeu à vous escrire, espérant en Dieu, que doresenavant les femmes ne seront plus tant desprisées comme par le passé"; hierbij zonder twijfel doelende op onderscheidene uitspraken over het lezen van den Bijbel enz. door vrouwen, welke haar moesten bekend zijn; en dan niet alleen op een advies van de Parijsche Sorbonne (Herminjard, I, 379), en op een besluit van de nog Roomsche Overheid te Neuchâtel (a. w., IV, 441), beide uit 1525, maar ook op de woorden die aan een der in 1538 te Genève opgedrongen predikanten werden toegeschreven, nl. (a. w., V, 217) »indignum [esse] ac non ferendum, biblia ab aliis legi quam a peritis, esseque Gallica prohibenda, quando quidem et ipsae mulieres audent ipsa tractare ac concionatores arguere, pro soliditate biblica".

Haar woordenstrijd met Calvijn over het dragen van toga's is door dezen zelven als »eene vermakelijke geschiedenis" aan Farel medegedeeld, in een brief van 1 Sept. '46 (waarbij zonderling is, dat Calvijn niet gevoeld heeft, hoe het antwoord, dat hij haar gegeven had, slechts eene uitvlucht was, en er op het argument, dat zij uit Luk. XX: 46 meende te kunnen ontleenen, wel iets beters te zeggen was, b. v. hetgeen hijzelf in zijne Commentaar op die plaats geschreven heeft): »Narrabo hic iocosam historiam. Nuper huc venit Frumenti uxor. Per omnes tabernas, per omnia fere compita declamitavit adversus longas

vestes. Quum id mihi fuisse indicatum sciret, excusavit se ridendo dixisse, aut nos indecenter vestiri cum magno ecclesiae offendiculo: aut vos falsum docuisse, quum diceretis a longis vestibus dignosci posse falsos prophetas. Quum tam putidam calumniam refutarem, coepit etiam spiritui sancto adscribere, quod vobis impegerat. Quid sibi vult, dicebat, locus ille evangelii: Venient ad vos in longis vestibus? Respondi me nescire ubi esset illa sententia, nisi forte inveniretur in evangelio Manichaeorum. Sic enim exstat locus Lucae 20. vers. 45 [l. 46]. Cavete a scribis qui volunt ambulare in stolis. Non autem venient ad vos, etc. quod ex Matth. 7 interpolaverat. Quum sentiret se urgeri, conquesta est de nostra tyrannide, quod non cuivis liceret quidvis garrire. Tractavi mulierem ut debui. Statim ad Michaelis viduam perrexit, quae eam hospitio recepit, non mensae tantum sed lecti sociam, quia ministris maledicebat. Haec vulnera, quod insanabilia mihi videntur, intacta relinquo, donec manum Dominus admoveat."

Bij blz. 10.

[28]) Andreas Zebedaeus was naar zijn eigen getuigenis (aangehaald bij Herminjard, *Correspondance*, Tome V, p. 98) uit Brabant afkomstig. Hij wordt echter ook wel gezegd, van geboorte een Vlaming te zijn, volgens een bericht van Pierrefleur (a. w., Tome V, p. 98, en VIII, p. 42). En Rudolph Walther noemt hem, in een brief aan Bullinger van 12 Dec. '39, »natione Geldrus" (a. w., Tome VI, p. 148); evenals ook Simon Sultzer, in een brief aan Bullinger van 7 Maart '55, van hem spreekt als »Zebedaeo quodam Geldro".

Toen hij in het laatst van 1533 zijne Academische studiën, denkelijk te Leuven en te Parijs, geëindigd had, is hij gedurende minstens drie jaren docent geweest aan eene school te Bordeaux, en daarna, in ieder geval reeds in het begin van 1538, te Genève gekomen; waar hij dat geheele jaar is gebleven; daarop in December predikant te Orbe geworden is, en vervolgens nog werkzaam geweest is als predikant te Yverdon, als hoogleeraar te Lausanne, als onderwijzer te Yverdon, en ten slotte weêr als predikant te Nyon (vgl. voor zijn levensloop de vele plaatsen, waarheen de Registers in *Calv. Opp.*, Vol. 21, en in de onderscheidene Deelen van Herminjard's *Correspondance* verwijzen).

Met Calvijn is hij bekend geworden, misschien reeds te Parijs in of vóór 1533, en in ieder geval te Genève, toen hij in het begin van 1538 zich daar vestigde. Een brief, dien Calvijn hem den 19den Mei 1539 geschreven heeft, toont zelfs nog iets meer dan alleenlijk persoonlijke bekendheid. En zeer zeker heeft hij in den strijd, dien hij te Genève heeft bijgewoond, met de meeste beslistheid aan Calvijns zijde gestaan.

Toen nu deze, met zijne collega's, in 1538 geweigerd had, zich in de bediening des Woords en der Sacramenten, met terzijdestelling van hetgeen naar Gods Woord de roeping en het recht der kerk is, geheel en uitsluitend aan de ordonnantiën van de overheid te onderwerpen, en deswege den 23sten April '38 uit Genève verbannen was, en toen daarop het deel der gemeente, dat beslist Gereformeerd was, zich aan

de verbannen predikanten bleef houden, was ook Zebedaeus onder die getrouwen, zelfs als een hunner leiders en woordvoerders. Sterker nog dan door anderen, werd door hem gedreven, dat, aangezien de verbanning der predikanten inderdaad een onrecht was en aan kerkelijke tucht nu niet werd gedacht, de geloovigen te Genève verplicht waren, de door de overheid geroepen plaatsvervangers niet als predikanten te erkennen, met hen en hunne volgelingen aan geene Avondmaalsviering deel te nemen, en alzoo formeel eene scheiding te bewerkstelligen. Calvijn zelf echter was en bleef van oordeel, dat, al was ook de positie van die ingedrongen predikanten thans onwettig, daaruit toch nog geenszins volgde, wat er door de broeders uit werd afgeleid; daar toch de geheele zaak, die hier in geding was, door de andere Zwitsersche kerken bij voortduring werd ter harte genomen, en dus nog als hangende moest beschouwd worden; daar bovendien de Geneefsche Kerk nog niet kon gezegd worden, fundamenteel en principieel te zijn afgevallen; daar voorts aan den eenen kant voor de predikanten wel bezwaar moest zijn om er thans het Avondmaal te bedienen, maar dit anderzijds nog niet insloot, dat de leden der gemeente zich aan deelneming moesten of zelfs mochten onttrekken; en daar wegens dit alles zulke afzondering hier eene »scheuring" zijn zou, dus eene zaak waarvan ieder geloovige altijd den meest mogelijken afkeer moet hebben. Blijkbaar was hij niet bevreesd, dat men hem zou wijzen op zijne eigene houding tegenover Rome; want daarvan heeft hij bij deze gelegenheid in het geheel geen gewag gemaakt. Trouwens, dit is door de broeders te Genève evenmin gedaan, en dit kon bij Gereformeerden ook eigenlijk niet opkomen; want wat zij gedaan hadden met betrekking tot Rome, was naar hun aller beschouwing volstrekt geen »scheuring": van de bestaande kerk hadden zij zich geenszins afgescheiden, maar alleenlijk van den Paus en van de Roomsche hiërarchie, en dat juist om bij de kerk te kunnen blijven. In Genève daarentegen zag Calvijn een gansch anderen toestand: daar zou de afzondering, naar zijn inzien, thans inderdaad eene »scheuring" zijn; en daarom deed hij, in Straatsburg zijnde, deels door brieven, deels door gesprekken met Geneefsche vrienden die hem kwamen raadplegen, al het mogelijke om hen daarvan terug te houden. Wat hij te dien einde in vertoogen en adviezen en vermaningen hun herhaaldelijk voorhield, is hoofdzakelijk vermeld in de doorgaans nog al uitvoerige brieven die hij geschreven heeft: in de eerste helft van Juni '38 aan Bullinger, 4 Aug. en 11 Sept. '38 aan Farel, 1 Oct. '38 aan de broeders te Genève, denzelfden dag aan Antoine Pignet, in de eerste helft van October, 24 Oct. en 29 Dec. '38 aan Farel (welke laatste brief in alle uitgaven, behalve in die van Herminjard, door eene zeer verklaarbare vergissing gesteld is op 19 Dec. '39, en in de genoemde uitgave niet is afgedrukt ter plaatse waar hij chronologisch behoorde, maar Tome V, p. 446), 5 Jan. '39 aan Pignet, in de tweede helft van Januari, 16 Maart, in het laatst van April en 19 Mei '39 aan Farel (met de kerkelijke vereenigingsacte van 12 Maart '39, die Calvijn mede onderteekend heeft; hetgeen in *Cal. Opp.*, Vol. 11

p. 360, ten onrechte op het jaar 1541 gesteld wordt), en 25 Juni '39 aan de broeders te Genève. En terwijl uit diezelfde brieven ook blijkt, dat Calvijn eerst na langen tijd en met veel moeite zijne geestverwanten in Genève heeft kunnen bevredigen, wordt onder hen, die aanvankelijk zeer beslist van een ander gevoelen waren, Zebedaeus met name genoemd: »Zebedaeus mihi Papam objectavit hoc loco, sed frustra" (Calvijn aan Farel, 29 Dec. '38); »sententiam porro meam Zebedaeo, qui eam sibi displicere indicaverat, confirmavi" (Calvijn aan Pignet, 5 Jan. '39); »argumenta et testimonia quibus haec sententia satis superque roboratur, ad Farellum et Zebedaeum perscripsi" (t. a. p.). Toch heeft hij zich ten slotte door Calvijn laten overtuigen, en van toen af in denzelfden geest met hem medegewerkt: »[Zebedaeus] scribit omnia Dei bonitate ad restaurationem omnium ecclesiarum propendere, ut sepeliantur omnia quae pacem et unitatem perdunt, sola vivant vigeantque fraternam charitatem foventia" (Farel aan Peter Kuntz, 15 Jan. '39); »unus Zebedaeus laetiora quaedam subindicavit de concordiae [d. i. de kerkelijke vereenigingsacte van 12 Maart] successu" (Farel aan Christophe Fabri, 11 April '39).

Destijds was hij nog beslist Calvinist, zij het ook dat hij Zwingli te hoog stelde; b. v. in een gedicht van hem zeggende: »Majorem sperare nefas, fortasse petendum Ut dent vel unum saecula nostra parem" (bij Herminjard, *Correspondance*, Tome VI, p. 149); waarvan Calvijn, die o. a. Luther hooger stelde, hem toen in een langen brief, van 19 Mei' 39, heeft zoeken terug te brengen. Toen in 1540 te Genève de aan Calvijn vijandige partij door de volksstemming van het kussen geraakt was, en nu zijne terugkomst algemeen gewenscht werd, gaf dit aan Zebedaeus aanleiding, Genève nog eens te bezoeken, en daarop aanstonds, in een brief van 1 Oct. '40, met sterken aandrang Calvijn te betoogen, dat hij aan dien wensch moest gevolg geven. En een drietal jaren later heeft hij nog veel moeite gedaan om Calvijns collega te worden; waarbij hij diens medewerking ook niet tevergeefs heeft ingeroepen; ofschoon er van de zaak niets komen kon, daar geen der Geneefsche predikanten tot verwisseling van standplaats geneigd was (o. a. naar Calvijns bericht in een brief aan Viret van de tweede helft van September 1543).

Later is Zebedaeus, met betrekking tot het leerstuk der praedestinatie, niet alleen zoo ver mogelijk van Zwingli afgeweken, maar ook zeer beslist tegen Calvijn opgetreden, wiens leeringen hij als predikant te Nyon op den kansel zefs zoo heftig aanviel en smaadde, dat Calvijn in 1555 noodig achtte, daarover bij de Berner overheid eene procedure tegen hem te beginnen. Deze overheid was toen echter nog zeer anti-Calvinistisch; in die mate zelfs, dat zij pas tevoren allen haren onderdanen, met name die in het aan Genève grenzende Waadland, en ook de aldaar gevestigde Franschen, Italianen, enz., waarvan zij vernomen had, »que plusieurs . . . . . . sont allez participer et prendre la Cene de nostre seul saulveur à Genève jouxte [d. i. volgens] les ceremonies Calvinistes", op zware straffen geboden had zulks voortaan na te laten (ordonnantie van 26 Jan. '55, *Cal. Opp.*, Vol. 15, p. 406,

435, 459 en 470). Op de klacht van Calvijn en zijne collega's, ondersteund door de overheid te Genève, is dan ook gevolgd, niet alleen dat Zebedaeus werd vrijgesproken, maar ook dat aan diezelfde uitspraak resolutiën werden toegevoegd, waarvan men zeggen zou, dat zij het model zijn geweest voor sommige resolutiën van de Staten van Holland in den Arminiaanschen strijd; daarbij werd zelfs aan Genève kennis gegeven, dat, indien op Berner grondgebied boeken gevonden werden, van Calvijn of van wien ook, waarin over de praedestinatie of over het Avondmaal anders geleerd werd dan de Heeren van Bern hadden vastgesteld, »non seullement ne les souffrirons ains [d. i. maar] les bruslerons" (uitspraak en resolutie van 3 April '55, *Calv. Opp.*, Vol. 15, p. 543—546). Eerst ruim twee jaren later is die zoo vijandige houding van de Berner overheid ten goede veranderd. En bij Zebedaeus is dit ook geschied, maar nog veel later, toen Calvijn reeds overleden was en hijzelf op zijn sterfbed lag, volgens het bericht van Beza in zijne levensschets (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 152): »Andreas Zebedaeus, accusator acerrimus, Calvino iam mortuo, quum et ipse iam esset moriturus Neviduni oppido quatuor milliaribus Genèva distante, accitis praecipuis civibus, ultro agnita quam oppugnarat veritate et acta illa sua detestans, schedas omnes suas spectante se concremari iussit, iudicio certe meliore quam si haec fuissent mille senatusconsultis imperata."

De officieele acten en de brieven, die op de procedure van Calvijn tegen Zebedaeus en op de toenmalige actie van de Berner overheid tegen Calvijn betrekking hebben, zijn in grooten getale te vinden in den «Thesaurus epistolicus Calvinianus" op het jaar 1555 (*Calv. Opp.*, Vol. 15, p. 395 vgg.); waarbij echter is op te merken, dat de minute van een ongedateerd schrijven van Calvijn aan de Berner overheid (a. w., p. 537—542) zeker ten onrechte aldaar is opgenomen, en zelfs in dien tijd niet geheel zou passen. Het is zonderling, dat de uitgevers zelven dit niet hebben opgemerkt, daar zij geheel hetzelfde stuk, slechts met uitzondering van de laatste tien regels, reeds vroeger (a. w., Vol. 14, p. 284—289) als afkomstig uit Febr. '52 hadden afgedrukt.

[29]) In Calvijns correspondentie wordt Maldonade het eerst vermeld in 1544, toen Valérand Poullain, in een brief aan Calvijn van 13 Oct. '44, hem liet groeten. Zulke groeten aan hem, en soms ook aan zijne vrouw, komen daarna voor in de naar Genève aan Calvijn gerichte brieven: van Val. Poullain, van 28 Nov. '44, en 16 en 29 Nov. '45; van Crespin, van Mei '45 (waar hij bij vergissing Magdonade genoemd wordt) en 12 Juli '46; en van Utenhove, van 26 Nov. '49, 23 Aug. en 11 Nov. '50, en 6 Juni '53. Uit de bewoordingen, waarin Utenhove van hem spreekt, blijkt tevens, dat hij tot diens bijzondere vrienden behoorde; terwijl hij voorts ook bekend was met Balduinus, volgens diens brief aan Calvijn van 7 Oct. '45, en bevriend was met den Heer van Falais, blijkens hetgeen Calvijn aan dezen over hem schreef in zijne brieven van 5 Aug. '45, 24 Oct. '46, 25 Febr., 18 en

26 Mei, 16 Juni, 10 en 29 Sept., en 26 Oct. 47, en aan Viret 25 Aug. '47.

In de omstandigheid, dat hij buiten Genève zoo uitsluitend met Nederlanders in relatie stond, ligt reeds eene aanwijzing van zijne eigene afkomst; die voorts nader en stelliger bepaald wordt door andere berichten (aangehaald in *Calv. Opp.*, Vol. 11, p. 757); alsmede door een bericht van H. Bolsec (die hem in Genève moet gekend hebben, en wiens levensschets van Calvijn als lasterlijk smaadschrift wel geene waarde heeft, maar toch dienstig zijn kan voor bijzonderheden als het hier geldt), waarin hij genoemd wordt »un Hannoyer" (aangehaald in *Calv. Opp.*, Vol. 12, p. 129; in de Holl. uitgave van 1631, waar de naam Maldonal is, blz. 31, vertaald door »een Henegouwier"). Ook is over hem aangeteekend in de »Registres du Conseil" van Genève op 3 Mei '49, toen hij feitelijk reeds een vijftal jaren aldaar gewoond had: »Le S^r^. Pierre de Maldonade de Blaton, conte de Haynault, ... [volgen de namen van zeven andere edellieden, alle uit Frankrijk] lesqueulz huyt gentils hommes estrangiers ung chascung dicyeulx particulierement ont presente requeste et supplicacion, requerant par le contenu dicelles leur permestre habiter en Genève se paraoffrant de vivre iouxte la reformation crestienne et observer les ordonnances de Messieurs. Ce que leur a este accorde et hont faict le seyrment en tel cas requis" (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 451).

In een brief van Calvijn aan Viret van 15 Juni '49 komt hij voor als Calvijns mede-executeur in zake de aanzienlijke erfstelling van David de Busanton ten behoeve van de armen. En in een brief aan Viret van 23 Juni '54 vermeldt Calvijn zijn overlijden, hierbij van hem zeggende: »Dominus optimo viro et fideli diacono Maldonado nos privavit."

[30]) Over Eustache du Quesnoy (Eustathius Quercetanus) is niet veel bekend, buiten hetgeen te vinden is in den »Thesaurus epistolicus Calvinianus," en in eenige stukken van de archieven te Lausanne; waarvan de hoofdzaak is overgenomen bij Haag, *la France Protestante*, 2e Ed., Tome V (1886), blz. 963 vg.

Van zijn naam en afkomst wordt aldaar o. a. vermeld, dat hij was »sieur de Boschénard et de La Métairie," en dat hij, toen hij in 1551 als vreemdeling verlof kreeg in Lausanne te wonen, in het Register aldaar werd ingeschreven als »Noble et venerable Heustace Du Quesnoy, natif de Lisle en Flandre, docteur et lecteur en médecine." Dat hij uit de Nederlanden afkomstig was, wordt ook bevestigd door de omstandigheid, dat de vele brieven, waarin zijn naam voorkomt, hem bijna altijd voorstellen als iemand, die met Nederlanders bekend was en in betrekking stond.

Reeds in 1545 was Quercetanus persoonlijk met Calvijn bekend; gelijk af te leiden is uit een brief van Valérand Poullain aan Calvijn van 7 Maart '45 (»Scripsit ad me de his D. Eustathius Quercetanus, tibi ut puto non ignotus, nunc apud Eburones exsul"), en uit een brief van Balduinus aan Calvijn van 31 Juli '45 (ter aanbeveling van een

vriend, die naar Genève ging, schrijvende: »Civis est et amicus familiaris D. Eusthatii quem nosti"). Uit hunne correspondentie, waarvan niet meer schijnt te zijn overgebleven dan 4 brieven van Q. aan C., en één van C. aan Q., blijkt, dat Quercetanus zich geheel bij Calvijn had aangesloten, en dat deze wederkeerig hem zeer waardeerde. In zijnen brief aan Q. van 21 Juni '58 sloot hij met de woorden: »Vale, eximie vir et mihi ex animo colende frater." En toen hij in het najaar van 1556 op reis ging, om in Frankfort eenen twist tusschen de Nederlandsche vluchtelingen te helpen beslechten, stelde hij er prijs op, dat hun landgenoot Q. hem zou vergezellen (Calvijn, in een brief aan Viret van 21 Aug. '56: »Si Dominus Eusthathius, ut spero, ad iter se accingat, iam Bernae erit antequam ad vos appellam"). Deze is dan ook een der acht scheidsrechters geweest, die onder leiding van Calvijn in de te Frankfort aanhangige geschillen uitspraak gedaan hebben (*Calv. Opp.*, Vol. 16, p. 293). Viret schrijft van hem, in een brief aan Walther van 12 Dec. '52: »Eius vice [nl. in de plaats van den pas overleden Lausanner hoogleeraar Quintin le Boiteux] elegimus D. Eustathium Quercetanum, virum pietate eximia et omni literarum genere ornatissimum."

[31]) Hertog Filips de Goede had van zijne vele onwettige kinderen althans eenige gelegitimeerd, en daaronder behoorde ook Boudewijn van Bourgondië, van wien de hierboven bedoelde Jakob van Bourgondië, Heer van Falais (in Brabant) en van Bredam (in Zeeland), een kleinzoon was.

Wat er omtrent dezen bekend is, vindt men het best en het volledigst bij Alfred Cartier, *L'excuse de noble Seigneur Jacques de Bourgogne, Seigneur de Falais et de Bredam, par Jean Calvin, réimprimée pour la première fois sur l'unique exemplaire de l'édition de Genève 1548, avec une Introduction* (Ed. 1896); waar de Inleiding (blz. I—LXVI) in negen hoofdstukken eene goed bewerkte levensbeschrijving geeft van De Falais.

Het genoemde boekje zelf was in 1548 uitgekomen onder den titel: »Excuse de noble Seigneur Jaques de Bourgoigne, S. de Fallez et Bredam: pour se purger vers la M. Imperiale, des calomnies à luy imposées, en matiere de sa Foy, dont il rend confession"; in 51 blzz., waarvan op de laatste aan het slot staat: »Ce premier iour de Mars, 1548", maar zonder dat omtrent de uitgave iets naders bericht wordt. Trouwens, het boekje was geheel ingericht als eene voor den Keizer bestemde apologie; en dus werd er natuurlijk niet op vermeld, dat het in Genève gedrukt was, en dat het door Calvijn was geschreven. Toch is het inderdaad van dezen afkomstig, ten behoeve van zijn toenmaligen vriend en volgens diens inlichtingen geheel door hem opgesteld, zooals uit de daarover gevoerde correspondentie overvloedig blijkt; en daarom is het door de Staatsburger theologen dan ook zeer terecht in de uitgave zijner Werken mede opgenomen. Echter niet het boekje zelf; want destijds (1871) was er van de 800 exemplaren, die er bij de uitgave van verspreid waren, zelfs niet één meer te vinden, evenals er ook

reeds in de 18e eeuw tevergeefs naar gezocht was. In de genoemde uitgave moest men zich dus behelpen met de Latijnsche vertaling, die in 1548 door den toen bij Calvijn vertoevenden Franciscus Balduinus gemaakt is (afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. Xa, p. 273—294, waar de Prolegomena, p. XII—XV, allerlei bibliographische inlichtingen geven). Maar onlangs is van het verloren geachte Fransche origineel, dat van Calvijn zelven is, een exemplaar teruggevonden, door den bovengenoemden A. Cartier, die toen gezorgd heeft voor een nauwkeurigen herdruk, met eene inleiding, waarin omtrent De Falais en omtrent zijne apologie alle bekende gegevens goed gebruikt zijn.

Van de drukke correspondentie tusschen Calvijn en De Falais heeft men langen tijd niets geweten, totdat na twee eeuwen een gedeelte daarvan ergens in Holland gevonden is (waar en door wien, is niet bekend), en toen in 1744 te Amsterdam is uitgegeven. Die verzameling bevatte 43 brieven aan De Falais en 6 aan zijne vrouw, bijna alle geheel van Calvijns eigene hand; door den onbekenden vinder na de uitgave aan de Bibliotheek van Genève ten geschenke gegeven, waar zij nog aanwezig zijn. Naar die oorspronkelijke stukken zijn zij wederom afgedrukt, o. a. in de compleete uitgave van Calvijns Werken, met nog enkele bijvoegingen, zoodat het geheele aantal (met inbegrip van de later teruggenomen opdracht van Calvijns Commentaar op 1 Corinthe) 54 bedraagt, waarvan 47 aan De Falais en 7 aan zijne vrouw. Drie van die brieven zijn uit de jaren 1548—1552, toen De Falais dicht bij Genève woonde en Calvijn dus dikwijls zag; en de andere alle uit de jaren 1543 (de eerste hoogstwaarschijnlijk van 14 Oct.) tot 1548.

Van de brieven, die De Falais en zijne vrouw hunnerzijds aan Calvijn geschreven hebben, is niets bekend. Misschien heeft deze zelf ze vernietigd, tengevolge van het gebeurde in 1551, hetgeen hij zich zeer heeft aangetrokken. In dat jaar was de geneesheer Jerome Bolsec, die op het landgoed van De Falais bij Genève woonde, in die stad zelve op kerkelijk gebied opgetreden, om propaganda te maken tegen de aldaar aangenomen belijdenis, bepaaldelijk in zake het leerstuk der praedestinatie; hetgeen ten gevolge had, dat hij werd gevangen genomen en een vonnis van verbanning kreeg (of eigenlijk, daar hij op Berner grondgebied woonde, een verbod om weêr in Genève te komen). En nu had De Falais, die in zijn voortdurend ziekelijken toestand Bolsec tot geneesheer had en hem zeer waardeerde, tijdens de procedure openlijk en met veel ijver diens partij gekozen; waardoor hij, toen dit niet gebaat had, over den uitslag des te meer verstoord was; en waardoor zijne woning als het ware een vereenigingspunt was geworden van den toen nog aanwezigen zeer anti-Calvinistischen kring, welks geest eenigszins kan gekend worden uit het schandelijk lasterschrift, dat de later weêr Roomsch geworden Bolsec in 1577 als eene levensschets van Calvijn heeft uitgegeven. Natuurlijk was een man als De Falais geenszins van denzelfden geest. Maar door zijne houding gaf hij daaraan toch voedsel; en ook was hij door Bolsec en diens geestverwanten op het stuk der belijdenis zelf min of meer gaan afwijken. Na vruchtelooze

pogingen van Calvijn en de zijnen, om hem tot andere inzichten te brengen, is daarop in 1552 de nauwe vriendschapsband, die meer dan acht jaren tusschen hen bestaan had, vanzelf verbroken. En het is zeer goed mogelijk, dat Calvijn toen zijne brieven ook niet langer bewaard heeft. In het algemeen is er sinds dien tijd bijna geene heugenis van hem overgebleven; en men weet zelfs niet, waar hij gebleven is, toen hij een paar jaren later uit den omtrek van Genève verhuisd is. Misschien is hij in zijne laatste levensjaren (hij was denkelijk omstreeks 1515 geboren) naar de Nederlanden teruggekeerd; hetgeen afgeleid wordt o. a. uit de omstandigheid, dat de bovenvermelde brieven in Holland zijn teruggevonden.

Te betreuren is zeker, dat er van zijne eigene brieven niets over is; vooral met het oog op den schrijver zelven, die in 1543 voor zijne overtuiging zulk eene hooge positie en schoone vooruitzichten en aanzienlijke goederen had ten offer gebracht, en wiens persoonlijkheid uit zijne brieven, beter nog dan nu het geval is, zou kunnen gekend worden. Maar van meer belang is toch altijd, dat er van Calvijns brieven althans een betrekkelijk groot aantal bewaard is. Terecht zegt Cartier te dien aanzien (a. w., blz. XXXV):

»Malgré l'absence de faits saillants, la correspondance de Calvin avec M. de Falais demeurait fort nourrie. Il y est surtout question de l'*Excuse*, de points de controverse, de livres nouveaux et d'événements politiques, mais ces lettres n'en présentent pas moins un vif intérêt, parce qu'elles nous montrent le réformateur sous un aspect intime et familier, bien différent de celui auquel on a généralement coutume de l'envisager. Accablé d'occupations multiples, obligé d'entretenir une correspondance qui s'étendait à toute l'Europe, sentant peser sur ses épaules le poids si lourd de la cause protestante, alors menacée de toute part, et dans Genève même, aux prises avec des difficultés sans cesse renaissantes, on le voit cependant toujours prêt à mettre sa plume, son temps et ses conseils au service de M. de Falais. Avec sa droite raison, sa vue claire des hommes et des choses, il apparaît comme l'ami sûr, le conseiller toujours écouté, auquel on se hâte de recourir dans les moindres circonstances. Aussi, la considération qui lui est témoignée par la famille de Falais se double-t-elle d'une véritable affection, et l'on peut dire que pendant une dizaine d'années [eigenlijk ruim een achttal] la personnalité de Calvin a été étroitement mêlée à l'existence de Jacques de Bourgogne".

En een weinig verder (blz. XXXIX): »Par une tendance assez naturelle d'ailleurs, la commune opinion ne se représente guère les grandes figures du passé que dans une attitude unique, et en supprime volontiers tous les traits de nature à atténuer le simplisme et la netteté de cette attitude. La réalité, plus humaine, ne connaît pas ces procédés absolus, et en face du Calvin traditionnel, au coeur sec, à l'âme fermée, elle nous montre aussi l'homme capable d'éprouver les douleurs et les joies de la famille et sachant parfois se pencher avec un sourire sur le berceau d'un enfant".

Om het intieme van de vriendschap tusschen Calvijn en De Falais te doen uitkomen, geeft Cartier eenige aanhalingen uit Calvijns brieven; b. v. van Maart '46, toen er bij Calvijn een kind verwacht werd (»Je vous remercie humblement de loffre tant gratieuse que vous me faites pour le baptesme de nostre enfant", nl. om daarbij als peter op te treden), en van 16 Aug. '47, toen De Falais een kind had gekregen (»Il me faict mal que ie ne puys la estre avecque vous du moings ung demy iour, pour rire avecque vous, en attendant que lon face rire le petit enfant en payne dendurer ce pendant quil crye et pleure. Car cest la premiere note pour entonner au commencement de ceste vie, pour rire a bon escient quand nous en serons sortys"). Intusschen zou Cartier aan het door hem vermelde nog veel hebben kunnen toevoegen; b. v. dat De Falais in eene zeer ernstige ziekte Calvijn met Viret tot executeurs van zijn testament benoemd had (Viret aan Farel, 12 Jan. '49: »Calvinum et me instituit et nominavit [Fallesius] sui testamenti exsequutores, eamque meam operam sibi ne denegarem rogavit"); dat De Falais Calvijn ijverig geholpen heeft om den Consensus Tigurinus in zake het Avondmaal tot stand te brengen, en bij de reis, die Calvijn daarvoor naar Zurich te doen had, zijnen omgang slechts noode voor eenige dagen kon missen (De Falais aan Bullinger, 20 Mei '49: »Quamvis ipsius [Calvini] hinc discessus mihi molestus sit, quum tamen intelligerem quam necessaria esset ista profectio, ipsum quantum in me fuit incitavi..... Hoc tibi affirmare possum, me communem utriusque vestrum amicum et filium in Domino, quique vobis quam prosperrimum rerum omnium statum exopto, passurum non fuisse, si modo id valetudo mea ferre potuisset, ut sine me ad vos proficisceretur"); dat Calvijn, toen hij eens eenige dagen vacantie kon nemen, en aan Viret, destijds predikant te Lausanne, een uitstapje in den omtrek van Genève voorstelde, ook vanzelf een bezoek aan De Falais daarbij insloot (Calvijn aan Viret, 23 Juli '50: »Quod si in animo habes venire, etiam atque etiam rogo ut te sabbathi nobis sistas. Neque enim toto hoc anno posses opportunius. Die dominico tu in urbe habebis mane concionem, ego Iussiacum proficiscar. A prandio subsequeris. Illinc ambo ad D. Fallesium. Ab eo rursum in diversam partem transvolabimus, ubi apud D. Insulanum et Pomerium rusticabimur, usque ad diem Iovis. Die Veneris, si voles Tornetum excurrere, vel ad Bellam rippam, me quoque habebis comitem"). En dergelijke bijzonderheden meer.

[32]) Het geslacht der Brederode's was, naar de voorstelling die sinds de 15de eeuw langen tijd algemeen heeft gegolden, uit het oude Hollandsche gravenhuis afkomstig; waarbij dan een tweede zoon van Graaf Aarnout van Holland, Siegfried genaamd, tot stamvader gesteld werd. Maar nadat in den aanvang dezer eeuw te dien aanzien ernstige bezwaren geopperd waren (door W. A. baron van Spaen la Lecq), is de oorsprong van dit geslacht door een aantal bekwame geschiedvorschers onderzocht geworden (door Prof. A. Kluit, M. L. baron d'Yvoy van Mijdrecht, Mr. H. van Wijn, J. ter Gouw, Mr. L. Ph. C. van den Bergh,

W. J. Hofdijk, enz.), en is de genoemde oude voorstelling achtereenvolgens door hen allen verworpen, en daarvoor als historisch in de plaats gesteld, dat dit geslacht eerst uit de 13de eeuw dagteekent, volgens sommigen als een bastaardtak uit het grafelijk huis, en volgens de meesten als een jongere tak uit het Huis van Teylingen; welk laatste gevoelen thans misschien wel algemeen het meest aannemelijk geächt wordt. Van het over deze quaestie verhandelde is een kort overzicht gegeven door J. Craandijk, in zijn onlangs uitgekomen opstel: »Wat leert ons van den Berghs oorkondenboek van Holland en Zeeland omtrent de Teilingens in de 13de eeuw?" (in Prof. R. Fruin's *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3e Reeks, Dl. X, Afl. 3, 1898, blz. 61—67 en 75—77). Intusschen staat bij allen ook vast, dat de Brederode's reeds terstond tot den hoogsten en rijksten adel behoord hebben; 't geen voor de 16de eeuw ook bekend genoeg is.

Yolande van Brederode was eene dochter van Walraven II van Brederode, en dus eene tante van den uit de Vaderlandsche geschiedenis der 16de eeuw aan ieder bekenden Hendrik van Brederode. Volgens de berichten, aangehaald bij Cartier (in het in de vorige noot genoemde geschrift, blz. LXIV) is zij gestorven in 1557, en is De Falais daarna hertrouwd, misschien in de Nederlanden zelve, met Elisabeth van Romerswaal (Zeeland).

Bij blz. 11.

33) Omtrent Frans van Bourgondië (door Calvijn en door anderen de Heer van Bredam genoemd) blijkt genoegzaam uit den »Thesaurus epistolicus Calvinianus", dat hij met Calvijn zeer bekend en bevriend was. Minstens tweemaal heeft hij in Genève eenigen tijd persoonlijk met hem omgegaan; in den zomer van het jaar 1550, totdat hij in Augustus van daar naar Londen vertrok (volgens de brieven: van Calvijn aan A Lasco van Juli '50 en van Utenhove aan Calvijn van 23 Aug. '50), en in den zomer van het jaar 1551, totdat hij in Juli naar Londen terugkeerde (volgens de brieven: van A Lasco aan Bullinger van 7 Juni '51, van Viret aan Farel van Juni '51, en van Calvijn aan den Hertog van Sommerset van 25 Juli '51). En terwijl hij in Londen was, stond hij met Calvijn in eene zeer vriendschappelijke correspondentie, waarvan nog een drietal brieven zijn overgebleven (alle van Bredam aan Calvijn; twee, van 4 Dec. '50 en April '51, om hem aan te raden een boek aan Eduard VI op te dragen, en om hem voor het volgen van dien raad te bedanken, en een zeer lange brief van 22 Jan. '52, met uitvoerige historische mededeelingen). Uit die brieven blijkt ook, dat hij er nog meerdere geschreven heeft; maar deze schijnen niet bewaard te zijn, evenmin als Calvijns brieven aan hem.

Zijne zuster Antoinette van Bourgondië was in 1546 nog in de Nederlanden, en, hoewel niet zoo beslist als haar broeder De Falais, toch reeds onder diens invloed. Dit blijkt wel hieruit, dat zij in het begin van 1547, toen De Falais in Bazel woonde, met twee bloedverwanten of vriendinnen uit de Nederlanden derwaarts is uit-

geweken, onder geleide van Valérand Poullain, die destijds bij De Falais verblijf hield, maar juist in dien winter een geheim bezoek aan zijn vaderland bracht, en aan wien De Falais toen had opgedragen bij zijne terugreis de zorg voor die drie jonge dames op zich te nemen. Calvijn, die door het bezoek, dat hij pas tevoren aan De Falais in Bazel gebracht had (Cartier, a. w., blz. XXXVII), daarvan op de hoogte was, schreef hem te dier zake op 25 Febr. '47: Ie remercie Dieu de ce quil vous a augmente vostre ioye et contentement. Iay escrit briefvement aux trois compaignes tout ensemble, pour les saluer a leur bien venue. Ie ne scay si Dieu nous fera ce bien quelque iour, quelles nayent plus besoing de mes lettres. Si non, ie leur seray une aultre fois un petit plus liberal en papier." Of hij haar daarna nog geschreven heeft, is onbekend. Wel vermeldt hij haar in latere brieven aan De Falais, om haar een bijzonderen groet te doen toekomen; waaruit zeker wel is af te leiden, dat zij op godsdienstig gebied toen geheel met haren broeder medeging. En voorts geeft Cartier (a. w., blz. XXXVIII) ten haren aanzien het volgende bericht: »A peine Calvin avait-il quitté Bâle, que Falais eût la joie de voir arriver auprès de lui Antoinette de Bourgogne, la seconde de ses soeurs, qui n'avait pas hésité à suivre l'exemple de son frère et à tout quitter pour le maintien de ses croyances"; met eene noot van dezen inhoud: »Antoinette de Bourgogne a été omise dans les généalogies de la famille, mais Calvin, qui l'appelle Mademoiselle de Bredam, la mentionne plusieurs fois dans sa correspondance et son nom se retrouve dans les pièces du procès intenté à ses frères, en 1549 (Voy. l'article de M. Galesloot, *Revue trimestrielle*, 1862, T. II, p. 17)".

Op deze woorden laat Cartier aanstonds volgen: »La jeune fille n'arrivait pas seule: elle était accompagnée de deux amies, dont l'une était Mlle de Villerzy [*sic*], d'une famille noble de Belgique, et c'est à Valérand Poulain que Falais avait confié la périlleuse mission de conduire les fugitives. Poulain accomplit sa tâche avec courage et intelligence, mais arrivé à Bâle, il prétendit que Mlle de Villerzy s'était engagée à l'épouser et il l'attaqua en rupture de promesse de mariage. Les juges bâlois le déboutèrent de sa demande, mais cette affaire préoccupa beaucoup Falais qui ne manqua pas de recourir, dans cette occasion, aux conseils et à l'influence de Calvin." De hier genoemde jonkvrouwe Van Willençy (een naam, die door de tijdgenooten, en ook thans nog, op zeer onderscheidene wijze geschreven wordt) moet eene bloedverwante geweest zijn van Marnix, daar diens grootvader van moederszijde, Hamericourt, niet alleen Heer was van Mont-Sainte-Aldegonde enz., maar ook Heer van Willençy. In den »Thesaurus epistolicus Calvinianus" komt zij op het jaar 1547 meermalen voor; altijd in verband met een huwelijk. Eerst naar aanleiding van de voor haar en voor hare vrienden zeer ergerlijke procedure, die Valérand Poullain tegen haar instelde, wegens de beweerde verbreking eener huwelijksbelofte, die zij op reis uit de Nederlanden naar Bazel aan hem zou gedaan hebben; waarvan Cartier in het pas aangehaalde melding maakt,

en waarover nadere toelichting te vinden is, ook ten aanzien van de hulp die Calvijn bij dat proces verleend heeft, in de brieven van: Calvijn aan Viret van 9 Maart '47, C. aan De Falais van 15 Maart '47, C. aan Val. Poullain van Maart '47, C. aan Myconius van 1 Mei '47, C. aan De Falais van 1 Mei '47, Dryander aan Bullinger van 8 Mei '47, Myconius aan Bullinger van 25 Mei '47, Calvijn aan De Falais van 26 Mei '47, en Hoperus aan Calvijn van 12 Febr. '49. En voorts wordt zij vermeld in eenige brieven van Calvijn aan De Falais (van 25 Febr., 26 Mei, 16 Aug. en 10 Sept. '47), om hem, soms vrij uitvoerig, te adviseeren bij de keuze tusschen de onderscheidene edelen, die haar ten huwelijk begeerden; waarbij o. a. opmerkelijk is, dat hij een Italiaan, wien De Falais wel genegen was, zeer ontraadt (brief van 16 Aug. '47: »La maison est fort affamée. La noblesse de Savoye est bien differente de celle de vostre pays: lhomme bon de soy, mais il nest pas si ferme quil ne se laisse mal mener, subiect a maladies" enz.), daarentegen met vele redenen aanbeveelt »le fils de Monsieur de Mommort, avec lequel iay este nourry en mon enfance", die na eene losbandige jeugd nu blijken gaf van godsvrucht (brief van 10 Sept. '47), en nog al bedenkingen heeft wegens vroegere losbandigheid tegen »le Sieur de Parey" (brieven van 25 Febr. en 26 Mei '47). Deze laatste echter werd blijkbaar begunstigd door de hoofdpersoon zelve (gelijk uit de laatstvermelde brieven is af te leiden), en is dan ook ten slotte gekozen, volgens den brief van Calvijn aan de Falais van 17 Juli '48, toen deze reeds dicht bij Genève metterwoon gevestigd was; welke brief geheel handelt over een huwelijk uit het huis van De Falais met een vermogend Fransch edelman, en van De Parey zegt dat hij, uit Genève derwaarts gaande, zóó gehaast was geweest, dat hij Calvijns brief had vergeten; zoodat wel aan geen ander huwelijk dan aan dit kan gedacht worden. Uit dien brief blijkt dan tevens, dat Calvijn niet alleen het huwelijks-contract heeft helpen opmaken, maar zelfs de uitnoodigingen enz. voor de bruiloft heeft helpen regelen, en er op rekende daarbij een der gasten te zijn.

Buiten de reeds genoemde familieleden van De Falais zijn ook andere, hetzij geheel, hetzij eenigszins en tijdelijk, zijne geestverwanten geworden. Zeer beslist was te dien aanzien zijne zuster Helena, gehuwd met Adrien de l'Isle, Heer van Fresne (of Fresnoy), volgens den brief, dien Calvijn na haar overlijden aan De Falais schreef op 20 Nov. '46. Zij wordt ook vermeld in den brief van Valérand Poullain aan Calvijn van 28 Aug. '46, en in de brieven van Calvijn aan de vrouw van De Falais van 19 Oct. en 20 Nov. '46. Daarentegen was en bleef eene andere zuster, Françoise (aan welke Calvijn eenmaal voor de jonkvrouwe van Willençy een brief geschreven heeft, volgens zijn brief aan De Falais van 16 Aug. '47), abdis van een klooster in Rijsel. De zuster, van welke Calvijn ergens spreekt zonder haar te noemen (in een brief aan de vrouw van De Falais van 18 Sept. '45: »Ie vous adresse quelque response que iay faict a la seur de monseigneur laquelle est a Mons, sur une missive quelle envoia nagueres a la

femme de Sainct Andre. Si bon vous semble, vous la luy ferez tenir"), zal wel Antoinette of Helena geweest zijn. Van de broeders zegt Cartier (a. w., blz. XIV): »Les frères de Falais partageaient tous plus ou moins ses idées"; en (blz. XXXVIII): »C'est à Bâle également qu'il reçut [1547] la visite de deux de ses frères, Pierre, protonotaire apostolique, et Antoine, mais malgré leur penchant pour la réforme, ils ne se décidèrent ni l'un ni l'autre à rester avec lui (Galesloot, art. cité; procès de 1549)."

34) Omtrent Jean de Saint-André blijkt uit den »Thesaurus epistolicus Calvinianus", dat hij van 1544 af voortdurend in of bij Genève gewoond heeft; waarheen groeten en vriendschapsbetuigingen gezonden worden aan hem en aan zijne vrouw (in de brieven aan Calvijn: van Valérand Poullain, 13 Oct. en 28 Nov. '44, 7 Maart, 16 Nov. en 3 Dec. '45, en 8 Febr. '56; van Crespin, April '45; en van Juan Diaz, 19 Jan. '46); waar hij als tegenwoordig vermeld wordt (in de brieven van Calvijn: aan De Falais en diens vrouw, 5 Aug. en 18 Sept. '45, 24 Oct. '46, en 16 Juni '47; aan Fabri, einde '45; en aan Viret, 3 Dec. '46 en 27 Maart '47); en waar hij brieven, verklaringen enz. van de gezamenlijke Geneefsche predikanten mede onderteekent (b. v. stukken van 3 Juni '47, 5 Maart '49, Aug. '52, 22 en 28 April '53, 4 Oct. en 27 Nov. '54).

Volgens de »Registres du Conseil" (*Calv. Opp.*, Vol. 12, p. 333) is hij den 12den April '46 tot predikant beroepen, voor den dienst in het naburige Moing; in 1547 als buiten-predikant »transféré à Jussy" (A. Roget, *Hist. du peuple de Gen.*, 1873, Tome II, p. 336); en in 1552 »transféré en ville" (Roget, a. w., Tome III, p. 231 en 321). Zelf had hij den dienst des Woords volstrekt niet gezocht of begeerd; en het heeft zelfs moeite gekost, hem te bewegen, dat hij aan die roeping zou gehoor geven. Wat Calvijn zelf daarvan mededeelt, geeft ten aanzien van zijne bekwaamheid en godsvrucht en nederigheid zeker een zeer gunstig getuigenis. Hij schreef daarover aan Viret (3 Jan. '46): »Ioannes quoque a S. Andrea meo consilio ad te proficiscitur. Narravit Christophorus quid de eo nihil tale cogitante fratres Tononienses consultaverint. Nunc bonus vir propemodum attonitus haeret. Nisi timeret Dei vocationem respuere, libentius, saltem adhuc ad tempus, supersederet. Tradit se tamen Deo regendum, et quocunque duxerit paratus est sequi..... Est vir ingeniosus ac eximia ingenii dexteritate, bene exercitatus in scripturis, prudens ac cordatus. Has dotes iacere sepultas nolim me autore, ut mihi culpa adscribatur." En aan De Falais (16 April '46): »Nous avons faict Sainct Andre prescheur, dequoy vous serez possible esbahy. Il ne sy attendoit pas et ie croy aussi que son couraige ny enclinoit pas du premier coup. Mais nous avons faict conscience voyant son zele et sa dexterite, de le laisser tousiours oisif. Iespere que Dieu en sera servy au proffict et edification de son eglise. Il ny a pas este amene sans combat, mais congnoissant que la vocation venoit denhault, il ny a pas resiste." Saint-André is daarna bij de Kerk van Genève in

dienst gebleven tot zijn overlijden, dat, na eene zeer ernstige ziekte in Dec. '55 (brief van Viret aan Calvijn van 3 Dec. '55), in de eerste helft van 1557 gevolgd is (Reg. du Conseil op 1 Juli '57, en Çalvijn aan Utenhove, in het najaar van 1557: »Optimum virum a S. Andrea Dominus ad se recepit").

Dat hij uit de Nederlanden afkomstig was, blijkt o. a. hieruit: dat de buiten Genève wonende personen, die volgens de boven aangehaalde brieven met hem bekend en bevriend waren, bijna uitsluitend Nederlanders waren; dat hij Calvijn met inlichtingen heeft ten dienste gestaan, toen deze de Apologie voor den Heer van Falais gereed maakte (volgens de brieven van Calvijn aan De Falais van 16 April '46, 7 en 15 Maart, 14 Juli en 16 Aug. '47), hetgeen wel het best verklaarbaar is, als hij reeds vóór zijne komst in Genève met De Falais en met Nederlandsche toestanden bekend was; dat hij in een brief der Geneefsche predikanten aan de Berner overheid van Maart '52 (in *Calv. Opp.* afgedrukt, niet ter plaatse waar hij chronologisch thuis hoort, maar Vol. 20, p. 405) voorkomt als »estant venu de pais loingtain pour servir purement a Dieu", waarmede het naburige Frankrijk wel niet kon bedoeld zijn; dat hij in 1555 door Calvijn is uitgekozen, om zijn Commentaar op de eerste drie Evangeliën, die aan de Frankforter overheid was opgedragen, aan deze te gaan overhandigen, en om dan tevens te helpen tot wegneming van de twisten onder de Waalsche vluchtelingen aldaar, waartoe hij wel het meest kon in aanmerking komen, als hij inderdaad hun landgenoot was (over welke reis en werkzaamheid gehandeld wordt in de brieven aan Calvijn, uit het jaar 1555, van Saint-André uit Frankfort van 14 Sept., van A Lasco van 19 Sept. en 14 Oct., van Richard Vauville van 20 Sept., van William Whittingham van 21 Sept., van Sir John Cheke van 20 Oct., en van Valérand Poullain van 1 Dec., en in Calvijns brief aan de Waalsche vluchtelingenkerk te Frankfort van 26 Dec. '55); en dat hij in denzelfden tijd, op raad en aansporing van die Waalsche vluchtelingen en in overleg met Crespin, ook nog eene gevaarlijke taak in »Germania inferior", dus waarschijnlijk in de Nederlanden, is gaan vervullen (volgens zijn brief aan Calvijn van 14 Sept. '55).

Voorts blijkt uit alles wat we van hem weten genoegzaam, dat hij een beslist Calvinist was. Met zijne collega's stond hij geheel aan Calvijns zijde bij de procedure tegen Bolsec, in 1551 (volgens de processtukken enz. in *Calv. Opp.*, Vol. 8, p. 134, 145, 151 vg., 172, en 208). Desgelijks in 1553 bij de procedure tegen Servet (volgens a. w,, Vol. 8, p. 553 en 644). En ook ten aanzien van punten, die betrekkelijk minder gewicht hadden, was hij altijd bereid, voor de te Genève aangenomen beginselen te ijveren. Hierdoor heeft hij zich eenmaal zelfs eene vervolging van de naburige Berner overheid op den hals gehaald; en omdat de quaestie, die daartoe aanleiding gaf, in bijna alle Gereformeerde kerken telkens actueel was en is, zal misschien niet ondienstig zijn, het bedoelde conflict althans met een enkel woord eenigszins in het licht te stellen.

Bij de Reformatie in Genève waren Farel en Viret, reeds voordat Calvijn er in 1536 voor het eerst kwam, radicaal te werk gegaan, ook door algeheele afschaffing van alle kerkelijke feest- en vierdagen buiten den Zondag; gelijk o. a. blijkt uit hetgeen Calvijn aan de Berner overheid schreef, toen hij in Febr. '52 met Farel te Bern was (welke brief in *Calv. Opp.* afgedrukt is, niet alleen op het jaar 1552, Vol. 14, p. 284—289, maar door een misverstand nog eenmaal, iets vollediger, op het jaar 1555, naar de door Calvijn zelven geschrevene minute, Vol. 15, p. 537—542): »On vous a mal informe, de dire que, par curiosite ou aultrement, iaye introduit quelque facon nouvelle. Mon frere maistre Guillaume Farel est icy present, lequel vous pourra dailleurs affermer que, devant que iamais ientrasse a Genefve, lusaige de la cene, du baptesme, du mariage et des festes estoit tel quil est auiourdhuy, sans que iy aye rien change: tellement quon ne men peut rien attribuer comme propre a moy .... Quant aux iours de festes, ils estoient abolis a Genefve, devant que ie partisse de France. Et ceux qui avoient procure cela, ne lavoient pas fait par contention ne picque [nl. tegen Bern], mais seulement pour abolir la superstition qui avoit regne en la papaulte."

Calvijn was het met die afschaffing eens. Maar zij was volstrekt niet naar den zin van de Berner overheid, die bij hare Reformatie iets meer conservatief gehandeld had, ook met name door handhaving van de zoogenaamde »vier groote feesten" (Noël, Circoncision, Annonciation of Incarnation, en Ascension; op 25 Dec., 1 Jan., 25 Maart, en 10 dagen vóór Pinksteren). En die overheid meende zelfs het recht te hebben, van Genève te verlangen, dat men aldaar, ook ten aanzien van dit punt en van nog een paar minder belangrijke (steenen Doopvonten, en ongezuurd Avondmaalsbrood), de »Berner ceremoniën" geheel volgen zou.

In 1538 is die aandrang van Bern, die aan de Geneefsche tegenstanders van Calvijn eene welkome hulp gaf, zelfs een hoofdmoment geweest bij zijne verbanning (gelijk zeer goed wordt aangewezen, b. v. in Roget, *Hist. du peuple de Genève*, Tome I, 1870, p. 81—90, en in C. A. Cornelius, *Die Verbannung Calvins*, 1886, in de *Abhandlungen der K. bayer. Akademie der Wiss.*, III Cl., XVII Bd., III Abth., blz. 754—761, in de afzonderlijke uitgave blz. 48—55).

Calvijn en zijne collega's wilden zich ter wille van de kerkelijke eendracht en eenheid naar die ceremoniën wel schikken, mits de Gereformeerde beginselen ongeschonden bleven, en dus op voorwaarde: allereerst, dat het niet geschieden zou enkel op bevel van de overheid, maar dat de Zwitsersche Synode, die reeds te Zurich was bijeengeroepen, daartoe besluiten zou, en dus de Kerken zelve zich hierover zouden uitspreken; voorts, dat de Berners openlijk verklaren zouden, de te Genève ingevoerde gebruiken volstrekt niet afkeuringswaardig of onschriftuurlijk te achten, maar alleenlijk om der wille van de kerkelijke eendracht gelijkvormigheid te wenschen; vervolgens, dat de Geneefsche predikanten dan eens opzettelijk over de vrijheid der ceremoniën zouden prediken, met betoog van de thans bestaande wenschelijkheid der gelijk-

vormigheid; en eindelijk, met betrekking tot de feestdagen (waarbij voor de andere punten nog een paar voorwaarden kwamen, die hier nu niet ter zake doen), dat zij niet door verbod van arbeid en nering met den Zondag zouden worden gelijkgesteld, maar dat het op die dagen aan ieder zou vrijstaan, na de ochtend- of vroegpreek weder aan zijn dagelijksch werk te gaan.

In het stuk, dat hij, met Farel, terstond na hunne verbanning bij de Zuricher Synode indiende, om aan die Synode in een veertiental artikelen mede te deelen, wat zij bij eene eventueele schikking eensdeels zouden kunnen toegeven en anderdeels zouden moeten verlangen (*Calv. Opp.*, Vol. 10^B, p. 190) waren de bovengenoemde voorwaarden door hemzelven aldus geformuleerd: »III. In feriis plurima laboramus perplexitate, quemadmodum semper sumus professi, neque alia conditione concedere possumus istas quatuor institui, nisi ut tollatur nimium imperiosa earum indictio, ac liberum sit iis qui volent post concionem ad opus se conferre. Non tamen fenestram audemus aperire tot turbis, quas emersuras iam prospicimus si aliter fiat. — IV. Haec autem nobis optima et convenientissima censetur ratio recipiendae conformitatis, si legati Bernatium palam testentur, caeremonias hactenus apud nos observatas sibi minime improbari, neque se quidpiam in illis novatum ideo cupere, quod scripturae puritate alienum iudicent: sed unam se concordiam et unitatem spectare, quae rituum similitudine melius coalescere solet. Concio etiam a nobis habeatur de caeremoniarum libertate, deinde ad conformitatem populum adhortemur, propositis eius rationibus. Demum liberum ecclesiae iudicium permittatur. Sic enim occurretur offendiculis, bonorum animi praeparabuntur, qui nunc aliquantum sunt aversi, et res quo decet ordine geretur." En dat daarbij op »het vrije oordeel der kerk" de meeste nadruk gelegd werd, blijkt uit de omstandigheid, dat hij onmiddellijk vóór zijne verbanning slechts dit ééne op den voorgrond gesteld had, èn tegenover de Berner overheid (volgens haar brief aan Calvijn en Farel van 15 April '38: »En ce vous plaise, pour l'amour de nous et pour le bien d'union entre nous, condescendre, non suspendant l'affaire jusque à la journée qui soy tiendra à Zurich"), èn tegenover de Geneefsche overheid, die op grond van hare gepretendeerde macht in en over de kerk oogenblikkelijke gehoorzaamheid eischte (volgens de »Registres du Conseil" op 19 April '38, *Calv. Opp.*, Vol. 21, blz. 224, waar als het antwoord van Calvijn c. s. genotuleerd staat: »Lesdits predicans ont prie de non point volloyr fere chose de noveau iusques az laz penthecoste et que entre cy et la se tiendra un seyne [synode] az Zhuryt et Estrabour").

De overheid te Genève, die ook in de kerk als zoodanig wilde optreden, zonder aan deze ook maar eenige vrijheid of zelfstandigheid toe te kennen, wilde van geen voorwaarden weten, en ging bij de toen gevolgde weigering er aanstonds toe over, de drie »ongehoorzame" predikanten te verbannen (volgens de besluiten van den »Petit Conseil", den »Conseil des Deux-Cents", en den »Conseil général", in de »Reg. du Conseil" op 19, 20, 21, 22 en 23 April '38, a. w., Vol. 21,

blz. 223—227; en ook volgens den nog al uitvoerigen brief van Calvijn en Farel aan de Berner overheid van 27 April '38, waarvan de inhoud, ook op dit punt, wel formeel ontkend, maar terzelfder tijd metterdaad bevestigd wordt door de Geneefsche overheid zelve, toen zij, den genoemden brief met een begeleidend schrijven van de Berner overheid ontvangen hebbende, haar op 30 April '38 daarop antwoordde).

In dezelfde besluiten, die tegen de predikanten genomen werden, was door de drie Geneefsche regeeringslichamen nu bepaald, dat zij wilden »vivre selon les ceremonies de Messieurs de Berne"; en dienovereenkomstig »le 29 Avril, le Conseil faisait publier à son de trompe que chacun eût à célébrer les quatre fêtes de l'Ascension, Incarnation, Çirconcision et Noël, et tenir ces jours-là les boutiques fermées, sous peine d'une amende de 60 sous" (Roget, *Hist. du peuple de Genève*, Tome I, pag. 107).

Toen Calvijn, in Genève teruggeroepen, in Sept. 1541 zijnen dienst aldaar hervatte, vond hij dus »de vier groote feestdagen" hersteld. Bij de groote ingenomenheid, waarmede hij destijds ontvangen werd, zou hij in dien eersten tijd, bij zijne terugkomst zelve, de wederafschaffing gemakkelijk hebben kunnen doorzetten; en dit zou zelfs niet vreemd zijn geweest, daar hij nu uit Straatsburg kwam, waar men desgelijks, sedert 1534, geene andere vierdagen had dan den Zondag. Maar hij liet die zaak toen rusten. Ondanks het verwijt van »lauwheid", dat hij deswege van sommigen hooren moest, begon hij, met zich in den thans bestaanden toestand te schikken; vooreerst, omdat het bij die ceremoniën, in vergelijking met hetgeen er verder te reformeeren viel, slechts bijzaken gold; en voorts ook, omdat er allerlei redenen waren, om de goede verstandhouding tusschen Genève en Bern, welke toen weêr verstoord was, zoo mogelijk te herstellen (Calvijn aan Bucer, 15 Oct. '41: »Concordiam cum vicinis nostris [nl. Bern] et, si permiserint, fraternam quoque benevolentiam colere studebo, summa qua potero fide et diligentia. Nemini certe, quod in me erit, dabo materiam offensionis"). Tegelijkertijd deed hij echter nog iets anders; waaruit bleek, dat het hier geen lijdelijk berusten was. Bij alle aanvaarding van de kerkelijke feestdagen bleef hij zijne vroeger te dien aanzien uitgesproken beginselen geheel handhaven. En dit wel met name door twee dingen: vooreerst, door in de van hem afkomstige Kerkenordening van 1541, die anders het kerkelijk leven tot in kleine bijzonderheden regelde, van die feesten in het geheel niet te spreken; en vervolgens, door op dit punt de gemeente uit Gods Woord te onderwijzen, met voortdurende waarschuwing tegen allen Roomschen zuurdeesem, dien hij hier nog zag werken. Hij deed zelf in Genève, wat hij in een brief van 8 Mei '44 aan de predikanten van Montbéliard aanraadde: »De pulsu campanarum et diebus festis ita sentimus, ferendas potius esse vobis has ineptias, quam stationem in qua estis a Domino collocati deserendum: modo ne approbetis, modo etiam liberum vobis sit reprehendere quae inde sequentur superstitiones, atque in eam rem diligenter incumbatis. Sunt autem tria potissimum capita: quod dies a

die discernitur; quod cultus Dei constituitur in feriis; quod non in Dei tantum honorem, quod ipsum iam foret iudaicum, sed hominum quoque dies observantur."

Zoowel hierdoor, als ook doordat de kern der gemeente toch reeds tegen die feestdagen was, is toen in Genève hunne viering allengs minder geworden. Tot 1544 werd op die feesten de geheele dag nog als een vierdag beschouwd. Maar reeds op 22 Mei '44 kon geschieden, wat in de »Registres du Conseil" aldus genotuleerd staat (*Calv. Opp.*, Vol. 20, p. 334 vg.): »M. Calvin ministre [nl. voor den Raad verschenen]. Lequelt a expose quil seroyt fort utile pour oster toutes superstitions et que touchant les quattres festes que fure passe par le general [nl. le Conseil Général] de fere: il seroyt bon de presche ung chascun jour dycieulx de matin: et appres disne quil fust en liberte de travallie ou repose. Ordonne que cella soyt advise plus oultre en petit grand et general conseyl." Waarop in Dec. '44 dienovereenkomstig door de overheid besloten werd: »qu'il n'y avait pas lieu à célébrer plus d'un service à l'occasion des quatre fêtes" (Roget, a. w., II, 143; ook bevestigd door het Raadsbesluit van 20 Maart '45, *Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 349). En toen daarna het verschil in de waarneming van die feestdagen aanleiding gaf tot burgertwisten en zelfs tot vechtpartijen, zoodat Calvijn in Nov. '50 aan den Raad in overweging gaf, een middel daartegen te bedenken (Reg. du Conseil op 11 Nov. '50, *Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 470: »M. Calvin a remonstre de la diversite du peuple quant aux festes a cause de ce que aulcungs ovrent leurs botiques les autres non quest une division scandaleuse"), was de overheid en bijna de geheele bevolking, tot verwondering van Calvijn zelven, reeds zóóver, dat besloten werd, hetgeen Calvijn nog niet had durven voorstellen (t. a. p.): »Pource quil est chose de scandale que de estre en diversite dusaige des festes est arreste que des icy a ladvenir telles festes ne ce fassent plus mais chascung ovre sa bouticque et les prieres ne soyent plus changees du mescredi mais jl demourent quelque feste qui ensuyve. Et pour ce que la senne celebree le iour des festes cause que les gens apres disne suyvent a faire feste: est arreste que advenans les festes ou se celebre cene que lon la celebre le dimanche plus prest du iour de la feste et que lon face advertir le peuple par les dizeniers [eene soort van buurtmeesters] tellement que chascung en use dune mesme sorte: et que cecy soit mys en deux centz." Welk besluit drie dagen later door den Conseil des Deux-Cents werd goedgekeurd; waarna op Zondag 16 Nov. '50 in den Conseil général volgde (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 471): »Abrogation de toutes les festes reservant le iour de dimanche comme il est ordonne de Dieu."

Aan dit besluit tot algeheele afschaffing heeft men in Genève zich vervolgens stipt gehouden; gelijk b. v. blijkt (om slechts één bewijs te noemen, maar dan een bewijs dat volkomen afdoende is) uit Calvijns uitgegeven preeken. Het was zijne gewoonte, of liever zijn beginsel, om bij den dienst des Woords in de samenkomsten der gemeente nooit losse teksten te behandelen, maar altijd het een of ander Bijbelboek, bij

afwisseling, in zijn geheel tot vervolgstof te nemen (eene gewoonte, die de Gereformeerde Kerken in haren bloeitijd ook elders vaak volgden). En zoo bestemde hij in het voorjaar van 1555 zijne gewone weekbeurten (die bij afwisseling meer en minder waren, vaak op vier of vijf werkdagen, soms zelfs op alle zes) tot behandeling van het boek Deuteronomium. Daarover heeft hij toen achtereenvolgens gepreekt in twee honderd weekbeurten (van Woensdag 20 Maart '55 tot Woensdag 15 Juli '56); welke preeken, onder het uitspreken opgeschreven door den stenograaf dien de diakenen daarvoor hadden aangesteld, drie jaren na zijn dood zijn uitgegeven (naar die uitgave van 1567 herdrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 25, p. 605 vgg., Voll. 26, 27 en 28 geheel, en Vol. 29, p. 5—232). Daar nu boven iedere preek ook de datum staat, ziet men, dat op 25 Dec. '55 de behandeling gevorderd was tot Deut. 21 : 10—14. Over de aldaar aangegeven stof (voorschriften over de behandeling eener Heidensche vrouw, door een Israëliet in den oorlog gevangen genomen en voor zichzelven tot vrouwe begeerd of genomen) heeft Calvijn toen in die weekbeurt gepreekt, voortdurend aan zijn tekst zich stipt houdende, met uitnemend talent de onderscheidene in die verzen uitgesproken beginselen aanwijzende, en dien rijkdom van gedachten telkens zeer geleidelijk op zijn eigen tijd en op allerlei verhoudingen van het kerkelijk, burgerlijk, huiselijk en maatschappelijk leven toepassende; maar zonder dat in de geheele preek over een op dien dag vallend Kerstfeest ook maar taal of teeken te vinden is. De Kerstdagherinneringen waren voor den Zondag, die voorafging of volgde. De 25ste December, die in dat jaar op een Woensdag viel, was blijkbaar een gewone werkdag.

De geheele geschiedenis van die afschaffing der feestdagen is, naar aanleiding van dwaze geruchten, alsof men in Genève den dag des Heeren had afgeschaft of op een anderen dag verplaatst, door Calvijn zelven kortelijk beschreven, vooral om te doen uitkomen dat degenen, die het elders afkeurden, zeer ten onrechte aan hem persoonlijk en uitsluitend toeschreven, wat toch niet op zijn voorstel of wensch, en zelfs buiten zijne voorkennis, te dier zake in Genève besloten was. Hij gaf die mededeelingen in een brief aan den Berner predikant Haller van 2 Jan. '51, en nog iets uitvoeriger in een brief aan Bullinger van 23 April '51. Deze laatste brief heeft nog dit eigenaardige, dat hij, met weglating van de laatste alinea, die alleen voor Bullinger kon bestemd zijn, woordelijk en letterlijk gelijkluidend is met een brief, die gezegd wordt in Jan. '51 door Calvijn aan een ongenoemden predikant te Buren, onder Bern, geschreven te zijn. Intusschen, ook al is op zichzelf wel mogelijk, dat Calvijn een volkomen gelijkluidenden brief aan verschillende personen gezonden heeft, het is in dit geval toch zeer onwaarschijnlijk, vooral omdat hij voor den brief aan Haller, die geheel hetzelfde te berichten had en ook inhoudt, dan niet voortdurend andere bewoordingen zou gebruikt hebben. Veeleer zal zijn aan te nemen, dat de brief aan dien ongenoemden predikant, welke alleen uit Beza's uitgave van Calvijns brieven bekend is, terwijl de brief aan Bullinger

aldaar niet voorkomt, bij vergissing door Beza, en op zijn voetspoor door alle volgende uitgevers, van een verkeerd adres voorzien is, zoodat in de laatste uitgave die brief dus abusievelijk tweemaal voorkomt (*Calv. Opp.*, Vol. 14, p. 1 en 105).

In dien brief dan schrijft Calvijn o. a. het volgende: »Antequam urbem hanc primo adventu ingressus essem, abrogati erant dies festi omnes, praeter dominicum. Farello et Vireto hoc utile visum fuerat. Ego receptae consuetudini libenter acquievi. Eandem quoque rationem nova haec Bernatium provincia sequuta initio fuerat. Surrexit Conzenus [een der Berner predikanten], nec minus tumultuose pro diebus festis, quam olim Victor Romanus pro suo paschate pugnavit. Ex quo autem fuimus expulsi, quatuor festi dies cum aliis quibusdam ritibus instituti sunt. Reversus, quum momento possem quidquid me absente actum erat magnae partis applausu convellere, placide quievi: nisi quod dissimulare non poteram, praepostere celebrari Christi circumcisionem, praeterito mortis die: id inscite ac perperam ab indoctis hominibus fabricatum esse. Iam quod diem conceptionis Christi sub Mariae nomine plebs colebat, acriter in eam superstitionem quotannis invectus sum. Galli enim sua lingua festum Nostrae Dominae in Martio [la fête de Notre Dame de Mars] appellant, ac proinde dies illi sacer esse vulgo creditur. Sic tamen mihi temperavi, ut compescerem ex adverso qui dies illos prorsus tollendos esse clamitabant. Nam qui inter principia nomen evangelio dederant, adeo aegre tulerant novationem postea inductam, ut mihi interdum non pepercerint, quod nimis tepidus videbar. Quin etiam ad gladios semel ventum est. Quum utrinque immodicus contentionum fervor praevaleret, media ratio nobis placuerat, ut mane clausis tabernis feriae agerentur, a prandio conferrent se ad ordinarias operas. Id ante annos novem [eigenlijk zeven] statutum fuit. [In den brief aan Haller is dit alles korter uitgedrukt, maar met ééne bijvoeging over Kerstmis: »Ex quo sum revocatus hoc temperamentum quaesivi, ut Christi natalis celebraretur vestro more: aliis autem diebus extraordinariae supplicationes tabernis mane clausis fierent, a prandio ad suas operas aut res agendas quisque rediret."] Neque tamen hoc modo sedata fuerunt certamina. Varietas enim in clausis vel apertis tabernis turpe dissidium prodebat. Quum nec finis nec remedium inveniretur, anno proxime elapso veni in curiam, rogavi senatum ut modum aliquem pro sua prudentia excogitaret quo populus in meliore consensu retineretur. De abrogatione nominatim loquutus non sum. Quin potius laudavi quod hactenus fovendae pacis studio se ad Bernatium morem accommodassent. Quum plebiscito audivi abrogatos esse dies illos, adeo res erat inexspectata, ut propemodum obstupuerim. Certe si sententiam rogatus essem, nihil aliud dico, nisi quod vix ausus essem ita statuere. [In den brief aan Haller wordt hier tot verdediging van de afschaffing nog iets bijgevoegd: »Ego tametsi neque suasor, neque impulsor fui, sic tamen accidisse non moleste fero. Quod si statum ecclesiae nostrae aeque compertum haberes, non dubitares meo iudicio subscribere. Hoc tamen testatum esse volo, si mihi delata optio fuisset, quod nunc constitutum

est non fuisse pro sententia dicturum. Nec tamen est cur vestri homines adeo exasperentur, si libertate nostra ut ecclesiae aedificatio postulat, utimur: quemadmodum nec vicissim praeiudicio vobis esse morem nostrum aequum est."]

»Vides in toto historiae contextu, nihil fuisse recens inductum, sed ecclesiae consuetudinem, quae malo exemplo per tumultum eversa fuerat, revocatam: et tamen id praeter meam opinionem accidisse. Nec vero haec sola fuit ecclesia, quae nullas praeterquam diei septimi ferias retinuerit. Argentorati enim idem olim institutum erat. Ego adveniens ordinem bene compositum turbare non debui. Qui nunc etiam, quum postliminio revocatus est, mihi non videtur esse tanta offensionis causa. Si quid tamen culpae esset, inique faciunt qui me subiiciunt alieni facti reum."

Toen de quaestie, die in Genève over de onderhouding der »vier groote feestdagen" bestaan had, in 1550 opgelost was door vernieuwde afschaffing, was de overheid van Bern, waar men nu op dit en op nog een paar minder belangrijke punten van Genève verschilde, volstrekt niet geneigd om te dezen aanzien de vrijheid van de Kerk aldaar te erkennen; en zij deed wat in haar vermogen was, om te beletten, dat de onder haar ressorteerende Kerken en personen met de Kerk te Genève ook maar eenige gemeenschap zouden onderhouden. Het kwam er zelfs toe, dat zij in een officieel schrijven aan de Geneefsche overheid verklaarde, dat men nu, wegens die verscheidenheid in kerkelijke gebruiken, in Bern en in Genève twee verschillende religies had (brief van 23 Jan. '53); dat zij geene Geneefsche predikanten op haar grondgebied wilde laten dienstdoen, noch ook hare predikanten in Genève (t. a. p.); en dat zij allen, die op Berner grondgebied woonden, met zware straffen bedreigde, indien zij in Genève, volgens de daar ingevoerde gebruiken, aan het Avondmaal gingen deelnemen (ordonnantie van 26 Jan. '55; zie voorts hierboven, noot 28, blz. 79)

In dien strijd nu werd ook De Saint-André betrokken, doordat hij als Geneefsch buitenpredikant voor Jussy tevens het naburige Fontenay (of Foncenex) te bedienen had, en dit op het Berner grondgebied gelegen was. Wat in de stukken van dien tijd over dit conflict wordt medegedeeld (in de »Registres du Conseil", *Calv. Opp.*, Vol. 21, uit de notulen van 9, 11, 23 en 26 Febr., 7, 10, 14, 21 en 24 Maart, 8, 12 en 25 April, en 21 Nov. '52; in vertoogen aan de Berner overheid, van Calvijn van Febr. '52, *Calv. Opp.*, Vol. 14, p. 289 en Vol. 15, p. 541, en van de Geneefsche predikanten van Maart '52, *Calv. Opp.*, Vol. 20, p. 405; en in de brieven van Calvijn aan Farel van 27 Jan., van Farel aan Calvijn van 6 Febr., en van Haller aan Bullinger van het einde van Febr. '52), komt kortelijk hierop neêr. In 1551 had De Saint-André op Zondag 27 Dec. eene predikbeurt in Fontenay te vervullen; en daar dit de Zondag na Kerstmis was, terwijl men in dit dorpje gehecht was aan de Berner gewoonte om juist op Kerstdag het Avondmaal te vieren, vond hij hierin aanleiding om nog al sterk tegen

die gewoonte te ijveren, waarbij hij o. a. de uitdrukking gebruikte: »que ceulx qui avoyent receupt la cene le iour de Noel il recepvoyent la cene de Noel et non la cene du Seigneur." Wat hij toen gezegd had, werd al spoedig aan de Berner Heeren overgebracht; waarbij de uitdrukking nog verscherpt werd, alsof hij gezegd had: »il recepvoyent la cene de Noel et du dyable et non la cene du Seigneur". En toen hij daarna op Zondag 7 Febr. '52 weêr op Berner grondgebied zijn moest, werd hij door de plaatselijke justitie, op last uit Bern, gevangen genomen, zelfs met zooveel gestrengheid, dat hij een tijdlang voor niemand toegankelijk was. Natuurlijk heeft Calvijn zich toen met veel ijver voor hem in de bres gesteld, door brieven van hemzelven en van de gezamenlijke Geneefsche predikanten, door een persoonlijk bezoek in Bern, en door te zorgen dat de overheid van Genève bij herhaling ernstige vertoogen richtte tot die van Bern. Maar toch is de gevangen predikant eerst in het hegin van Maart vrijgelaten, en werd tevens het vonnis der verbanning uit het Berner grondgebied (d. i. het verbod om aldaar terug te komen) over hem uitgesproken (hetgeen ook verklaart, waarom hij in April '52 naar de stad Genève verplaatst is, terwijl een der stadspredikanten nu voor den dienst in Jussy en Fontenay werd aangewezen); welk vonnis echter (volgens A. Ruchat, *Hist. d. l. Réf. d. l. Suisse*, Ed. 1837, Tome V, p. 494) in November van dat jaar herroepen is, toen de Geneefsche overheid, op aandrang van Calvijn, wederom een vertoog tot Bern gericht had.

[35]) Uit den »Thesaurus epistolicus Calvinianus" blijkt: dat Jean Cavent uit de Nederlanden afkomstig was; dat hij, door de geloofsvervolging van daar verdreven, in Zwitserland eene toevlucht zocht, waarheen hij dan zijn gezin zou kunnen doen overkomen; dat hij in 't begin van 1545 goed bekend was met Christophe Fabri (of Libertetus), destijds predikant te Tonon, die hem toen heeft aanbevolen aan Calvijn, Viret (te Lausanne) en Farel (te Neuchatel); dat hij, ook aan deze bekend zijnde, door hen geholpen is om in Lausanne »diaken" te worden (nl. voor den dienst des Woords, als collega van Viret); en dat hij als zoodanig werkzaam in Juni '45 bericht kreeg van den dood zijner vrouw en zijner moeder, die misschien als slachtoffers der vervolging gestorven waren, terwijl er nog geen uitzicht was, dat zijne kinderen tot hem zouden kunnen gebracht worden.

Dit alles valt af te leiden uit de drie brieven, waarin over Cavent gehandeld wordt:

Fabri aan Farel, 24 Febr. '45: »Fratres nostri Ioannem meum [nl. Cavent] probant, ut per Lausannenses fratres eum Bernam mittant, principibusque diligenter commendent, quo Lausannae inter exspectantes bonam Domini voluntatem exspectet. Si concionibus foret exercitatus, Vireto erat animus ut Lausannae diaconus constituendus proponeretur. Calvinum de eo conveni, qui ei maxime cupit bene et mature consultum iri ob tam diutinam uxoris et liberorum absentiam, tametsi eam (ut a multis intelleximus) patientissimam crucique assuetam intel-

lexerimus. Tuum igitur de negotio hoc exspectamus consilium. Si apud alium quam me ageret eum magis impellerem. At mei causa potius reiiceretur quam admitteretur. Ita vicem mihi perinde atque tibi multi rependunt. Is te accuratissime salutat", enz.

Viret aan Calvijn, Juni '45: »Ioannes qui erat apud Christophorum, diaconus noster, scribit ad te de rebus suis, et exponit quid abs te expetat. Eius causam ut habeas commendatissimam obsecro, si quid potes. Non dubito autem quin plurimum possis et quin tibi notus sit is cuius operam requirit bonus vir et animo valde afflicto. Dominus eum consoletur."

En Calvijn aan Cavent, Juni '45: »A mon bon frere et amy Maistre Iehan diacre de leglise de Lausanne ou a Maistre Pierre Viret pour les luy faire tenir. — Tres chez frere, ie croy bien que maistre Christophle [Fabri] aura faict son devoir de vous faire tenir les lettres ou on vous mandoit les nouvelles de la mort de vostre femme et vostre mere. Si le deppart vous est dur, si avez vous occasion de vous consoler en nostre seigneur vous [lees: vu] lhonneur quil leur a faicte de glorifier son nom en leur mort et pour la constance quil leur a donnee, comme ie ne doubte pas quil ne vous face la grace de bien considerer toutes ces choses. Quant a vos enfans il y eust eu quelque moien par Monsieur de Falez et leust volentiers faict pour lhoneur de Dieu et a ma requeste. Mais luy mesme est exclud du pais et le trouvay a Strasbourg malade. Que si la foiblesse ne leust empesche il fust venu par deca: parquoy il nous fauldra enquerir de quelque aultre moien, et ce pendant que vous aiez patience avec solicitude les recommandant a Dieu lequel ne permectera pas quilz demeurent a la longue en ceste captivite. Au reste ie vous prye dire a nostre frere maistre Pierre [Viret] quil ne faille a venir au iour. Et surce apres mestre recommande a tous deux affectueusement et a tous noz amis, ie supplye nostre bon Dieu de vous avoir en sa garde vous adressant par son esprit a ce que vostre service luy soit aggreable et utile a son esglise qui en a bon mestier. — Vostre entierement bon frere et amy Iehan Calvin."

[36]) Op den invloed, dien Albert Rizaeus Hardenberg van Calvijn ondergaan heeft, is tot dusver nog weinig de aandacht gevallen.

Van de geschriften, waarin over dezen geleerden en bekwamen voorstander van de Reformatie gehandeld wordt, zijn de meest belangrijke (ook de monographieën) opgegeven in Herzog's *Real-Encyklopädie*, Dl. 5, 2e Ed., 1879, blz. 600; waaraan nog is toe te voegen, wat over hem voorkomt bij H. Dalton, *Johannes a Lasco*, 1881 (zie het Register, in voce Hardenberg); en ook de in het algemeen goede levensschets, die de Hamburger predikant Dr. Carl Bertheau in de genoemde Real-Encyklopädie van hem heeft gegeven (t. a. p., blz. 591—600). Bij die allen echter is, zonderling genoeg, niets te vinden, dat aan eenigen band tusschen hem en Calvijn zou doen denken. Ook waar zijne opleiding, zijne aansluiting bij de Reformatie, zijne denkwijze, zijn kerke-

lijke strijd, enz. vrij uitvoerig beschreven worden, is het altijd alsof Calvijn daar geheel buiten stond.

Nu is het zeker waar, dat hij dezen niet persoonlijk gekend heeft. Maar toch was Calvijn, ook voor hem, de leermeester en de leider bij uitnemendheid. Van de brieven, die hij hem geschreven heeft, schijnt slechts één te zijn overgebleven; maar die ééne is hier duidelijk genoeg. De brief is van 12 Maart 1545, toen Hardenberg in Bonn vertoefde, na pas eene geheele maand bij zijn intiemen vriend A Lasco te Emden te hebben doorgebracht; en hij schreef dien, in de eerste plaats, om in zake de Avondmaalsleer eene nadere inlichting van Calvijn te ontvangen, 't geen voor hem dan afdoende zijn zou; en voorts ook, om zijn vriend A Lasco, die gaarne met Calvijn in relatie wilde komen, bij dezen als het ware te introduceeren.

In dien brief nu schrijft Hardenberg o. a.:

»Scripsi ad te aliquoties Argentina, semel etiam Brema, vir ornatissime, sed hactenus non merui abs te responsum. Quod tamen vehementer cupiebam, non tam ob id quod praeclarum mihi esset et aliquid autoritatis adderet apud auditores meos, quae alioqui mediocris est, quam ut de dubiis quibusdam quaestionibus me certum faceres......

»Prima quaestio erat ea quae nunc cum magna iactura pietatis in ecclesia excitatur, imo resuscitatur, de eucharistiae forma. Quam videbar mihi satis aperte ex Institutione tua didicisse, deinde et ex Catechismo tuo in quo lego verum Christum sumi in coena sed spirituali convectione qua homo fidelis sit contentus. Id ego pro oraculo habebam donec Simon Sulserus vir doctissimus mihi diceret te fateri miraculum contingere circa panem in corpore Christi sanctificatum, et aliam esse in coena praesentiam quam in verbo credito. Idem asserit amicus et hospes meus D. Bucerus. Sed ego hoc non intelligo et puto doctrinam quam simplicissimam in ecclesia exstare debere. Audio esse naturalem praesentiam sed non modo huius saeculi, esse spiritualem quidem sed veram tamen et naturalem. Sed hoc ego quum non assequar, non video quomodo auditoribus meis proponere debeam. Scio te multorum molestias ferre, vir doctissime: itaque te oro ut mihi in hac parte saltem succurras. Nam spero in Deo meo quod, quaecunque tu mihi de hac re scripseris, sim facile crediturus et docturus. Et si contingat me non assequi sententiam tuam, tamen captivabo sensum meum et credam quod ex te discam. Dicam ingenne quod res est. Pars magna meae illius aestivae profectionis erat ut cum doctis super ea quaestione conferrem, at quidem tecum hoc non segniter....... Utinam licuisset nobis tunc colloqui: certe tunc nihil opus esset ut ego te tam importune lacesserem. Sed veniam mihi dabis, eo quod studium sit percipiendae religionis, non curiositas alioqui ulla......

»De qua horrenda stultitia [nl. van de Anabaptisten, van wie in het onmiddellijk voorafgaande sprake is] ad te mitto libellum amici mei Ioannis a Lasco, Baronis Poloni, quem pridem mecum ex Frisia mea adduxi ad Electorem principem Coloniensem. Qui hic me hortante libellum edidit contra Mennonem civem nostrum, qui omnes nobis

ecclesias in Frisia exscindit et conspurcat. Rogabat me Ioannes a Lasco ad ministerium suum redirem. Nam minister est ecclesiarum orientalis Frisiae, post relictas amplissimas dignitates. De qua re tuus Raimundus [nl. Raymond Chauvet; gelijk Herminjard, *Correspondance des Réformateurs*, Tome IX, p. 285, tegenover de uitgevers van *Calv. Opp.*, duidelijk heeft aangetoond] qui Coloniae est apud piissimum virum Iacobum a Burgundia Dominum a Phales. Is, inquam, Io. a Lasco me rogavit ut tibi exemplum mitterem et officium ipsius pollicerer. Cupit enim tibi esse quam notissimus, et certe vir est tua amicitia dignissimus, qui quum primas esset duorum regnorum Poloniae et Hungariae, maluit tamen nudus nudum Christum sequi. Is vir rogavit ut sententiam tuam discerem de forma coenae. Nam ille hactenus in ea est sententia ut dicat...... Sed suam ipse sententiam tuae prudentiae submittit. Quare recte facies si nos, qui in eodem haeremus luto, una resti extrahas...... Haec tibi soli scripta sint, mi Calvine; malo enim clam discere et audire quam ullam dare de me novi dogmatis in ecclesia suspicionem. Scio invidiosam nunc rem hanc quaestionem, sed tamen discenda est. Tu itaque caede sed audi", enz.

Op dien brief zal Calvijn zeker wel geantwoord hebben. Maar van verdere correspondentie (die wegens het gemis van verkeer tusschen Zwitserland en Bremen, waar Hardenberg reeds in 1547 predikant werd, ook zeer moeielijk was) is niets meer bekend, dan één brief van Calvijn, uit den tijd toen Hardenberg wegens zijne Gereformeerde opvatting van het Avondmaal veel te lijden had van zijne Luthersche collega's, die hem na veeljarigen strijd zelfs uit Bremen verdreven hebben.

Calvijn was met betrekking tot dien strijd op de hoogte gehouden, o. a. door den zeer bekwamen rechtsgeleerde en diplomaat Hubert Languet, die zeker niet geheel Calvijn's geestverwant was, maar toch nu en dan aan hem schreef, met name in de jaren dat hij, voor zooveel hij niet op reis was, in Wittenberg woonde. En dezelfde Languet had hem in zijn eersten brief niet alleen uitvoerig ingelicht, maar ook tevens opgewekt, Hardenberg in zijn strijd door een schrijven te raden en te steunen (L. aan C., 15 Maart 1558: »Credo tibi notum esse nomen D. Alberti Hardenberg, qui est Bremae...... Dignus est sane pro quo omnes pii orent, et quem tu et tui similes literis vestris et adhortationibus confirmetis").

Aan die opwekking nu heeft Calvijn voldaan; wel niet aanstonds, maar dan toch later, toen dezelfde wensch van een ander tot hem kwam, en nu mede uit naam van Hardenberg zelven. En de brief, dien Calvijn hem toen op 7 Nov. '60 geschreven heeft, laat genoegzaam zien, dat hun beider verhouding nog dezelfde was als in 1545. Zoo b. v. in het volgende:

»Pridem de tuis certaminibus audieram, ornatissime vir et frater observande, nec ad ferendas suppetias fuissem piger, si vel data esset facultas vel tuus usus ita postularet. Verum quia certo persuasus eram, te probe contra omnes hostium insultus esse munitum et instructum,

et quominus ultro citroque scriberemus obstaculo esset locorum distantia, hactenus ab omni privato officio abstinui. Nunc" enz....... Neque vero consilium, quod abunde tibi suppetit, dare in animo est: sed facere non potui quin ab amico tuo quodam admonitus, gratum tibi fore officium si tibi scriberem, illius ac tuo simul voto obsequerer. Quod vero significavit ille idem te cupere, summam totius controversiae breviter collectam tibi mitto, in qua videor simpliciter mihi complexus quaenam futura sit vera pacificationis ratio. Vale, eximie vir et ex animo colende frater." Enz.

Het kort begrip van de Avondmaalsleer, dat Calvijn blijkens dezen brief voor Hardenberg gemaakt heeft, wordt door hem ook vermeld in den brief, dien hij denzelfden dag (7 Nov. '60) aan Olevianus geschreven heeft: »Brevem huius controversiae [nl. de controvers met de Lutherschen over het Avondmaal] definitionem nuper composui, quae forte propediem edetur." Nu is van de hier bedoelde uitgave zeker niet gekomen. Maar wel bestaat er nog zulk een geschrift, in de Bibliotheek te Genève, dat tot opschrift heeft: »Breve et clarum doctrinae de coena Domini compendium", en dat, hoewel geen autographon van Calvijn, toch vanouds ingebonden was bij vele andere stukken, die òf door hemzelven geschreven zijn, òf althans ontwijfelbaar van hem afkomstig zijn. Dit stuk, dat dus denkelijk ook van hem is, werd daarom in de laatste uitgave van *Calv. Opp.* mede afgedrukt (Vol. 9, p. 681—688). En niet onwaarschijnlijk is de gissing der uitgevers (Vol. 18, p. 237; met wijziging van het vermoeden, dat zij vroeger, Vol. 9, p. LI, hadden uitgesproken), dat dit wel het kort begrip kan zijn, in Nov. '60 door Calvijn ten dienste van Hardenberg opgesteld.

[37]) Eene goede, maar korte levensschets van Jean Crespin is o. a. te vinden in Haag, *La France Protestante*, 2e Ed., 1884, Tome IV, p. 885—902. Niet ten onrechte wordt daarin gezegd: »Jean Crespin ne nous est connu que par ses oeuvres d'imprimeur et ses ouvrages d'homme de lettres." En dienovereenkomstig is die schets dan ook grootendeels toegewijd aan hetgeen hij op juridisch, litterarisch, theologisch en historisch gebied van zijn eigen arbeid heeft uitgegeven, vooral aan de bibliographie van zijn meest bekende geschrift, het Gereformeerde Martelaarsboek, in het Fransch en in het Latijn.

Iets uitvoeriger, en ook nog iets beter, is de levensschets van Crespin, die voorkomt in de laatste uitgave van zijn *Histoire des Martyrs* (vanwege de »Société des Livres religieux de Toulouse" in 1885—1889 bezorgd door Daniel Benoit en Matthieu Lelièvre, in drie gr. 8° deelen); welke uitgave niet allen de beste is, maar ook tevens de bruikbaarste door de nieuwe registers, die daaraan zijn toegevoegd. In die uitgave is het leven van Crespin, met de uitgaven van zijn Martelaarsboek, behandeld in de »Introduction", p. VII—XXIII.

In de voorstelling zijner lotgevallen, sedert hij in 1544 uit de Nederlanden is uitgeweken totdat hij in 1548 te Genève zich vestigde, is bij velen eene zekere verwarring gekomen, vooral doordat hij, in dien tijd

zijner omzwervingen, zich ook wel Ioannes Crispus noemde en voor zijne correspondentie meest den schuilnaam van Ioannes Burgundus gebruikte. Daardoor is men vroeger er toe gekomen, die met I. Burgundus onderteekende brieven niet aan hem, maar aan Jakob van Bourgondië, Heer van Falais, toe te schrijven. En toen die vergissing bemerkt was, is men er niet op verdacht geweest, dat ook Crispus dezelfde persoon was; hetgeen toch buiten eenigen twijfel is, daar deze Ioannes Crispus in zijn brief uit Straatsburg van April '45 aan Calvijn vraagt, hem in zijne correspondentie Ioannes Burgundus te noemen. Zelfs de uitgevers van *Calv. Opp.* hebben daarop niet gelet, blijkens de onzekerheid, waarmede zij in hunne aanteekeningen bij dien brief zich uitdrukken (a. w., Vol. 12, p. 73, noot 3, en p. 74, noot 9). Evenmin Benoit in zijn boven aangehaald werk (t. a. p., blz. IX), daar hij Crespin eerst na zijne veroordeeling in Maart of April '45 uit de Nederlanden naar Straatsburg laat uitwijken, ofschoon hij tevens aanwijst dat Crespin toen toch reeds in Genève moet geweest zijn, waarvoor dan echter geene plaats meer overblijft. En ook Herminjard schijnt te dezen aanzien minder nauwkeurig te zijn, blijkens zijne aanteekening bij een brief, dien Wendelinus Rihelius uit Straatsburg den 5den Nov. '44 aan Calvijn schreef (*Corresp. d. Réf.*, Tome IX, p. 351); in welken brief de mededeeling voorkomt: »Proxime misisti partem Institutionis Christianae [waarvan toen eene nieuwe uitgave bij Rihelius gedrukt werd] per Dominum Crispum, unum ex praeceptoribus nostrae Scholae" (waaruit blijkt, dat Crespin destijds docent was aan het Gymnasium te Straatsburg, en kort geleden uit Genève daar gekomen was); terwijl in de noot dan wel gezegd wordt, dat het woord »Crispum" ook als »Crispimum" zou kunnen gelezen worden, en dat aan het Straatsburger Gymnasium inderdaad Crispinus Pythopaeus gedoceerd heeft, maar voorts bij dien naam blijkbaar niet gedacht is aan den welbekenden Jean Crespin.

Wanneer we de identiteit van Crispus, Burgundus en Crespin in het oog houden, dan blijkt, dat hij uit de Nederlanden is uitgeweken, niet in het voorjaar van 1545 (zooals altijd gesteld wordt, enkel en alleen omdat in dat jaar, op 18 Maart, volgens Benoit, of op 13 April, volgens Haag, zijn vonnis van verbanning te Atrecht is uitgesproken), maar reeds in het najaar van 1544; blijkens den vermelden brief van Rihelius aan Calvijn van 5 Nov. '44, en blijkens de omstandigheid, dat Crespin volgens zijne brieven aan Calvijn, reeds van April '45 af, dezen persoonlijk zeer goed kende en daarom zeer verlangde in zijne onmiddellijke nabijheid te komen wonen, in verband met hetgeen de Geneefsche predikant Nicolas des Gallars in 1570 aan Crespin schreef (in de tweede Voorrede van de 3e Ed. van Calvijn's Commentaar op Jesaja, *Calv. Opp.*, Vol. 35, p. 17): »Tu vero satis meminisse potes qualis esset illius [nl. van de Kerk te Genève] status quum patria extorris huc primum appulisti, deinde quanto iam aucta esset numero quum recepta familia tua huc commigrasti prorsus eo animo ut arte industriaque tua piorum studia adiuvares." En voorts zijn dan voor

den tijd zijner omzwervingen, van 1544 tot 1548 (toen hij eindelijk, met zijn gezin, en in gezelschap van Beza e. a., naar Genève kon komen) een aantal, door zijne biographen nog niet of nog niet voldoende gebruikte, gegevens te vinden, behalve in den brief van Rihelius, ook in de brieven, die zijn toenmalige vriend, tevens zijn land- en stadgenoot, Balduinus (kort na hem, in April '45, ook bij verstek tot verbanning veroordeeld) aan Calvijn geschreven heeft, op 20 en 31 Juli en 5 Dec. '45, 13 April en 28 Nov. '46, 11 Nov. '47, en 2 Jan. en 25 Maart '48; en vooral in zijne eigene correspondentie met Calvijn, zij het ook, dat hiervan slechts weinig is overgebleven. Calvijns brieven aan hem schijnen alle verloren te zijn; en van zijne brieven aan Calvijn zijn er niet meer dan vier bekend.

De eerste van die brieven is uit Straatsburg, van April '45, en bevat, onder veel belangrijks, ook het bewijs, dat Crespin met het Nederduitsch of Vlaamsch goed bekend was. Toen Dr. C. Sepp in 1873 het 2e Deel van zijne *Geschiedkundige nasporingen* uitgaf, moest hij nog vier bladzijden toewijden aan de vraag, die voor de waardeering van Crespin's Martelaarsboek van gewicht is, of deze »met onze moedertaal bekend" was, en kon hij toen slechts tot de slotsom komen, dat voor een bevestigend antwoord genoegzame gronden waren (a. w., blz. 29—32). Maar sedert de genoemde brief aan het licht is gekomen, is reeds afdoende, wat daarin voorkomt met betrekking tot de zoogenaamde »Leuvensche artikelen", die bij Keizerlijk besluit van 14 Maart '45 gepubliceerd waren: »Misissem ad te, sed non fuit otium eos vertendi, nam flandrica lingua scripti sunt."

De tweede brief is van 20 Juli '45; niet, zooals de uitgevers van *Calv. Opp.* stellen (Vol. 12, p. 557), van 1547 of zelfs 1548; deels omdat uit zijn vierden brief, van 1548, schijnt te volgen, dat hij toen in geen twee jaren aan Calvijn geschreven had; deels, en vooral, om den inhoud, die alleenlijk past op Crespin's omstandigheden in 1545 (b. v. de mededeeling, dat zijne nog in de Nederlanden teruggehouden vrouw toen hare bevalling binnen kort verwachtte, terwijl uit zijn brief van 12 Juli '46 blijkt, dat hij toen één kind had, ongeveer een jaar oud).

De derde brief is uit Noyon (in Picardië, Calvijns geboortestad), van 12 Juli '46. En de vierde van 13 Sept. '48; niet van 1547, gelijk de uitgevers van *Calv. Opp.* waarschijnlijker achten (Vol. 12, p. 589); vooral omdat hij daarin zegt, sedert lang niet geschreven te hebben, en dit verontschuldigt door een beroep op de velerlei moeielijkheden en ongemakken, naar ziel en lichaam beide, die hem nu de laatste twee jaren in Parijs en Compiègne, waar hij beurtelings verblijf hield, gedrukt hadden; waaruit schijnt te volgen, dat hij in die twee jaren niet geschreven had, zoodat de brief, dien hij na 12 Juli '46 schreef, uit 1548 zijn moet. Ook spreekt hij in dezen brief van zijne nu zeer aanstaande reis naar Genève, waar hij inderdaad in Nov. '48 is aangekomen.

Voorts toonen alle zijne brieven overvloedig, hoezeer hij Calvijn hoogachtte, liefhad en met volle instemming volgde; waarvoor trouwens in zijne geschriften ook genoeg bewijzen te vinden zijn.

Bij blz. 12.

38) Over Antonie van Schore zijn eenige bijzonderheden te vinden in de geschriften, die zijn opgegeven, deels door A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenb. der Nederl.*, 1874, in voce, deels door de uitgevers van *Calv. Opp.*, Vol. 13, p. 646, en Vol. 14, p. 94; waaraan nog zijn toe te voegen de bronnen en geschriften, die vermeld worden door Prof. J. de Wal, *Nederlanders, studenten te Heidelberg*, 1886, blz. 38 vg. (overdruk uit de »Hand. en Meded. v. d. Maatsch. der Nederl. Letterk. te Leiden", 1885—1886), en eenige brieven uit den »Thesaurus epistolicus Calvinianus", met name die van Haller aan Bullinger van 22 Oct. '50, 1 en 27 April en 30 Juni '51, van Viret aan Farel van Juni '51 en aan Calvijn van 21 Juni '51, en van Calvijn aan Viret van 23 Juni '51.

Van Schore was met Calvijn persoonlijk bekend, in ieder geval sedert 1550, toen hij metterwoon zich in Zwitserland vestigde. Vóór dien tijd was hij in Heidelberg geweest, sedert 1546, als hoogleeraar in de Letteren en leeraar aan het Paedagogium; maar in 1550 had hij daar een tooneelstuk vervaardigd, waarin de Religie voorgesteld werd als tevergeefs huisvesting zoekende bij de hovelingen en de grooten, en zich daarna wendende tot het landvolk en de geringen, waar zij goed werd ontvangen; en dit stuk, door de leerlingen van het Paedagogium opgevoerd, had aan de aldus ten toon gestelden zóózeer mishaagd, dat zij eene crimineele vervolging tegen den auteur hadden uitgelokt, en dat de Keizer zelf aan den Keurvorst van de Paltz den eisch had gesteld, een gestreng vonnis over hem te doen uitspreken. Hieraan nu had hij door de vlucht zich onttrokken; en na eenige omzwerving kwam hij toen in zuid-westelijk Zwitserland, waar hij zeer goed ontvangen werd, niet alleen als een geestverwant, maar ook als een litterator van erkende bekwaamheid, en waar hij spoedig eene plaats vond aan de hoogeschool te Lausanne. Hij is echter reeds in Juni 1551 (niet, zooals doorgaans bij vergissing gesteld wordt, in 1552) aan de pest gestorven.

De Berner predikant Haller noemt hem in zijn brief aan Bullinger van 1 April '51: »Antonius Schorus Antwerpiensis [dit bij vergissing, daar van elders vaststaat dat hij uit Hoogstraten was], vir doctissimus et propter evangelium ex patria exsul, professor aliquando Heidelbergensis, nunc Lausannae agens." En in een brief aan denzelfden van 30 Juni '51 (*Calv. Opp.*, Vol. 14, p. 135) geeft hij hem bij zijn overlijden dit getuigenis: »Lausannae pestis saevit adeo ut Schorum nobis abripuerit, hominem valde doctum et aetatis adhuc firmae. Obiit una cum uxore et filiola, quibuscum postquam menses quindecim illis caruit [zoodat hij dus reeds in het begin van 1550 uit Heidelberg moet gevlucht zijn] nunc moritur in Domino. Erat nobis magna de illo homine spes et futurum erat ut huc vocaretur propter insignem eruditionem et quia Germanus erat." Evenzoo Viret in zijn brief aan Calvijn van 21 Juni '51: »Quam metuo ne Dominus hanc ecclesiam castiget durissimis virgis. Abstulit nobis, ut audivisti, post Dominicum, Betencurtium,

etiam Scorum." En Calvijn in zijn antwoord aan Viret van 23 Juni '51: »Mors Scori mihi non parum acerba fuit."

Dat hijzelf ook met instemming en waardeering Calvijn te Genève had leeren kennen, kan b. v. blijken uit een brief, dien hij in 1550 aan den Straatsburger predikant Theobald Schwartz schreef; waarin hij een van elders niet bekend voorval te Genève mededeelt, om naar aanleiding daarvan Calvijns moed en onpartijdigheid in de handhaving van de kerkelijke tucht te roemen; welke mededeeling ons bekend is uit een brief van Haller aan Bullinger van 22 Oct. '50, die er dit van zegt: »De Calvino audi factum mirabile, quod Antonius Schorus vir doctissimus qui ex Heidelberga pulsus Lausannam venit ibique moratur et magno applausu legit, ad Theobaldum Nigrum Argentinensis ecclesiae ministrum hisce verbis scribit: S. Oblitus sum quae ad te scribenda putavi de Calvino, ex quo tu de ecclesiarum et ministrorum constantia et animo coniicias. Die Martis, quum multum Calvinus de idololatria dixisset, noluit de suggestu descendere nisi idololatra quidam dives, qui venit de S. Claudio, deposito puero quem ad baptismum attulisset, templum exivisset et munus alii commendasset. Magna id contentione est effectum, quia ex optimis Genevensium civibus erat, ut hodie nominantur boni viri. Haec ille. Hoc factum tanquam Ambrosiana celebratur constantia."

[39]) Eene korte levensschets van Pieter van Keulen (of Colonius; niet te verwarren met zijn gelijknamigen land- en tijdgenoot Pieter van Ceulen, een der bekwaamste en meest geachte woordvoerders van de Doopsgezinden) is het best te vinden bij Haag, *La France Protestante*, 2e Ed., Tom. IV, 1884, p. 529—533; waarbij echter voor den tijd van zijn eerste verblijf in Metz blijkbaar geen gebruik is gemaakt van de brieven, die er uit zijne correspondentie met Calvijn zijn overgebleven (vijf brieven van Colonius aan Calvijn, van 11 Maart, 23 Juni, 9 Sept. en 8 Dec. '59, en 2 April '60; en twee brieven van Calvijn aan Colonius, van 19 Juli '59, en 10 Juni '62).

De genoemde levensschets begint met de woorden: »Pierre de Cologne, ou plutôt van Ceulen, appelé aussi Agrippa [zijne brieven onderteekende hij: »Petrus Colonius, alias Agrippa"], était d'origine flamande, ainsi que l'indique son nom; on peut cependant le revendiquer à juste titre pour la France protestante, moins à cause des services qu'il a rendus à l'église de Metz, qu'à cause de l'influence qu'il a exercée sur elle, en la portant à abandonner la doctrine de Luther pour celle de Calvin."

Wat dit laatste betreft, is volkomen juist, en ook door ieder erkend, dat hij een beslist Calvinist was, en dat hij als zoodanig ook is opgetreden bij zijn dienst te Metz (in 1559 en in 1561—1569). Maar het is toch minder juist, dat de kerk aldaar eerst door hem voor het Calvinisme zou gewonnen zijn. Ook al had die stad tot 1552 aan Duitschland behoord, zij was toch, voor zoover de Reformatie er was aangenomen, geenszins Luthersch geworden, maar geheel in den geest van den Reformator, die er meer dan iemand anders met vrucht had

gearbeid, den bekenden Guillaume Farel. En voorts heeft Colonius door zijn dienst in Metz zeker veel gedaan voor de Reformatie in Frankrijk. Maar een Franschman is hij daarom toch niet te noemen, zelfs niet wat de taal betreft: in zijn brief aan Calvijn van 11 Maaat '59 noemt hij onder de bezwaren, die zijn werk belemmerden, ook zijne »imperitia linguae Gallicae." Denkelijk werd bij zijn arbeid te Metz juist zijn Nederlandsch karakter zelfs bijzonder in het oog gehouden, overeenkomstig hetgeen Calvijn in zijn brief aan de geloovigen te Metz van 10 Sept. '58 hun had aangeraden: »Ce pendant aussi le meilleur sera a mon advis, de choisir ung homme qui ne soit pas subiect natural du Roy [nl. van Frankrijk], affin quon nattente pas si hardiment sur luy." Dat hij in den vreemde gebleven is, en niet, evenals later zijne kinderen, naar het vaderland is teruggekeerd, werd alleen veroorzaakt door de zeer ongunstige tijdsomstandigheden, en daarna door zijn overlijden op betrekkelijk jongen leeftijd. Maar anders, wat zijne vaderlandsliefde aangaat, wordt van hem getuigd, dat in 1566, toen hier tijdelijk eenige vrijheid was, »Pierre de Cologne insistoit fort à ce qu'il luy fust permis d'aller faire son devoir en son païs en la nécessité; ce qui mit l'église de Metz en très grand' peine", totdat hij een weinig later, bij veranderde omstandigheden, »se déporta de son voyage" (Bèze, *Hist. Eccl. des Eglises Réf. au royaume de France*, Ed. 1882, Tome II, p. 521). Hij is altijd Nederlander gebleven, de betrekking met het vaderland zooveel mogelijk onderhoudende, en ook daar voortdurend als een landgenoot beschouwd.

Als zoodanig werd hij ook geraadpleegd en tot medewerking geroepen bij zaken die voor de Nederlandsche Gereformeerden van bijzonder gewicht waren. Met name is dit geschied in 1565, toen er van Duitsche zijde, onder medewerking van Prins Willem I, op werd aangedrongen, dat de Nederlandsche Gereformeerden, om door steun uit Duitschland de vervolgingen te doen ophouden, de Wittenbergsche »Concordia" van 1536 zouden aanvaarden, natuurlijk met behoud van hunne eigene Gereformeerde overtuiging en belijdenis, en toen Guido de Brès, hiervoor werkzaam zijnde, ook met de Nederlandsche predikanten te Metz ging spreken (blijkens de uitvoerige mededeelingen, die De Brès te dien aanzien gedaan heeft, in zijn zeer belangrijken brief aan den Kerkeraad van Antwerpen van 10 Juli '65; uitgegeven door Dr. R C. Bakhuizen van den Brink, *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen*, 1853, blz. 156—158; door D. Ollier, *Guy de Brès*, 1883, p. 195—198, die, hoewel voor het overige zeer nauwkeurig, evenwel het lange postscriptum geheel weglaat, zoodat ten onrechte gezegd wordt door Ch. Rahlenbeck, in het *Bull. d. l. Comm. pour l'hist. des Egl. Wall.*, Tom. II, 1887, p. 134: »Le texte publié par M. Ollier est le meilleur"; en, met de meeste nauwkeurigheid en volledigheid, door Dr. L. A. van Langeraad, *Guido de Bray*, 1884, Bijlagen, blz. III—VIII; in welk laatste geschrift blz. 3, 58 vg., 123—127 en III vg., ook een aantal gegevens te vinden zijn voor de kennis van het destijds over die zaak verhandelde). En desgelijks schijnt Colonius ook geraadpleegd

te zijn bij het stellen en uitgeven van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis in 1561. Althans, terwijl vaststaat dat Guido de Brès haar vooraf onderworpen heeft aan de goedkeuring van zoovele Nederlandsche kerkedienaren als hij maar bereiken kon, ligt wel in den aard der zaak, dat Colonius, die te Metz niet veraf was, in ieder geval onder dat getal zal behoord hebben; en dit wordt dan ook uitdrukkelijk gezegd in de oude getuigenissen, die door A. Thysius (*Leere ende order der Nederlansche, soo Duytsche als Walsche, Ghereformeerder Kercken*, enz., Ed. 1615, in de Voorrede, blz. 8—10) en M. Schoock (*De bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, Ed. 1651, p. 519—521) over het ontstaan der Nederlandsche Geloofsbelijdenis zijn te boek gesteld (in het derde van de drie hierop betrekking hebbende klassieke berichten, dat van A. Saravia, in een brief aan Wtenbogaert uit het jaar 1612, in de *Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae Eccl. et Theol.*, 1660, p. 360 sq., 3e Ed., 1704, p. 294 sq., wordt wel van vele predikanten gesproken, maar worden, buiten den briefschrijver zelven, slechts twee met name genoemd). Nu zijn in de nog al uitvoerige mededeelingen van deze schrijvers zonder twijfel verscheidene onnauwkeurigheden en onjuistheden. Maar die zijn toch niet van zulk een aard, dat men daarom aan hun gansche verhaal slechts zeer weinig waarde zou hebben toe te kennen. In dit opzicht gaat Dr. van Langeraad zeker te ver, waar hij in zijn zooeven aangehaald werk (blz. 32 vg., 36, 39 vg., 45 vg., 92—122, 125 vg. en 140—143) de geschiedenis van het ontstaan en de openbaarmaking der Nederlandsche Geloofsbelijdenis met groote volledigheid in het licht stelt, en (blz. 97—116, 118—120, 125 vg. en 140—143) de gewone voorstelling, gelijk die uit de berichten van Saravia, Thysius en Schoock is opgemaakt, aan eene uitvoerige critiek onderwerpt. Ook al moeten vele zijner opmerkingen als juist erkend worden, op een aantal punten is zijn eigen betoog toch ook wel eens onjuist of onnauwkeurig.

Zoo b. v. (om nu bij Colonius te blijven, daar de vele bijzonderheden, die bij de behandeling van die gansche critiek zouden moeten ter sprake komen, buiten het bestek van deze aanteekening liggen) wordt de medewerking van Colonius, die door Thysius en Schoock bericht wordt, geheel ter zijde gesteld, eeniglijk op grond van het volgende (a. w., blz. 114): »Al aanstonds doet zich bij het lezen van de namen dezer buitenlandsche predikanten de vraag voor, wat toch Petrus Colonius, wat Taffin met de artikelen van De Bray te maken had. Immers niets? Te Metz toch gold de Confessie der Fransche kerken. Doch gesteld, dat De Bray's werk naar Metz gezonden werd, om door de beide zich daar bevindende predikanten te worden goedgekeurd, dan nog is het zeer twijfelachtig, of zij, toen de Confessie aan hunne goedkeuring werd onderworpen, wel ter dier plaatse waren. Immers Petrus Colonius hield er den 25sten Mei 1561 zijn eerste preek, (vgl. *La France Protestante*, 2me édition, T. IV, Col. 530), terwijl Taffin er zeker eerst eenigen tijd later is gekomen. Na de beide predikanten van Metz worden genoemd", enz.

Hierbij nu is uit het oog verloren: 1°. Dat Colonius (evenals Taffin), ofschoon uit de Nederlanden uitgeweken en in Metz dienstdoende, toch, gelijk boven reeds herinnerd is, Nederlander was en bleef, voortdurend wachtende op de gelegenheid om in zijn vaderland te kunnen werkzaam zijn, en dat hij met de Nederlandsche Geloofsbelijdenis dus evenveel te maken had als ieder ander landgenoot, die Gereformeerd kerkedienaar was. 2°. Dat hij, gelijk mede boven reeds is aangewezen, door denzelfden De Brès dan ook inderdaad is geraadpleegd in zake de aanvaarding eener belijdenis door de Nederlandsche Gereformeerden in 1565, en dus in een geheel gelijksoortig geval als in 1561 zich voordeed. 3°. Dat hij in Metz over de Nederlandsche Geloofsbelijdenis zeer goed kon geraadpleegd zijn, ook al was hij niet vóór 25 Mei '61 in die stad gekomen, daar toch die Confessie eerst op 1 Nov. van dat jaar blijkt te zijn gereed geweest. En 4°. dat het geenszins juist is, te zeggen, dat hij in Metz »den 25en Mei 1561 zijn eerste preek hield." Wel staan die woorden in de levensschets in *La France Protestante*, waarop Dr. Van Langeraad zich beroept. Maar, behalve dat er daar nog iets bij staat (nl., dat het toen zijne eerste preek was in een kerkgebouw), geeft die opgave door te groote beknoptheid ook eigenlijk eene al te onvolledige en juist daardoor onjuiste voorstelling. De *Hist. Eccl. des Eglises Réformées au royaume de France*, van Beza, waaraan die opgave ontleend is, zegt te dien aanzien (Ed. 1882, T. II, p. 516): »Pendant ceste poursuite [nl. de dringende aanzoeken bij den Koning en het hof, ten behoeve van de Metzer Gereformeerden, door hunne in Dec. '60 daartoe gekozen deputaten], ceux de la religion ayans fait revenir de Heydelberg Pierre de Colongne, leur ministre, le firent rentrer en la ville, où il recommença secrètement de prescher de maison en maison et continua iusques au quatriesme de may MDLXI, auquel iour, ainsi qu'il preschoit en la maison d'un nommé Iean le Braconnier, en intention d'y baptizer un enfant, Senetaire [de kommandant van Metz] venant en l'assemblée avec ses gardes, l'emmena prisonnier sans aucune résistance ni esmotion. Mais si tost qu'il fut sorti on se rassembla, et se trouva là si à poinct un autre ministre, nommé Iean Taffin, venu aussi de Strasbourg à la requeste de ceux de la religion, qu'il paracheva l'exhortation et baptisa l'enfant [waaruit blijkt, dat Taffin reeds op 4 Mei te Metz was, en dus niet, gelijk Dr. Van Langeraad stelt, »er zeker eerst eenigen tijd later", nl. later dan 25 Mei, »is gekomen"]. Quant au prisonnier, après avoir esté détenu quelques iours, Senetaire luy-mesme le mit dehors la ville sans oser luy faire autre mal, lequel fut retiré par l'avis des anciens au village de Grixy, à demie lieue de la ville, en attendant les nouvelles de la cour. Les nouvelles donques arrivées, et les letres mises ès mains de Senetaire, si bien escrites qu'il n'estoit besoin d'autre commandement, le temple de sainct Privé, qui est la ladrerie de la ville, fut accordé à ceux de la religion, qui commencèrent à y prescher publiquement et au son de la cloche, le dimanche iour de Pentecoste, vingt-cinquiesme de may audit an MDLXI." Colonius is dus niet eerst op 25 Mei '61

in Metz begonnen te arbeiden, maar reeds veel vroeger, reeds geruimen tijd vóór den 4den Mei. En voorts was hij in dat jaar er niet voor het eerst: hij was in die gemeente ook reeds werkzaam geweest van het eind van 1558 (of het begin van 1559) tot Nov. '59; zooals o. a. blijkt uit de berichten in de zooeven aangehaalde *Histoire Ecclésiastique* (Tome II, p. 514), of, met nog meer preciesheid, uit de vier brieven die hij in 1559 aan Calvijn geschreven heeft; en zooals ook vermeld was door Dr. Van Langeraad zelven (a. w., blz. 109).

40) De naam van Jean Lenfant (of Infantius), heer van Chambray, komt inzonderheid voor in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Metz, waar hijzelf wel niet toe behoorde, maar waarvoor hij als nabuur en geestverwant toch veel heeft gedaan. Van zijne briefwisseling met Calvijn is niet meer bekend, dan een tweetal brieven van hemzelven. Maar dat hij er meer geschreven heeft, is o. a. af te leiden uit hetgeen Jean Loquet op 16 Aug. '59 aan Calvijn schreef: »Quid praesentibus meis literis praetermissum est supplebitur scripto D. Chambrei ad te"; daar de hier bedoelde brief van Lenfant aan Calvijn wel een andere zijn zal, dan de brief, dien hij meer dan drie maanden later, en dan toen nog naar eene pas opgekomen aanleiding, aan Calvijn geschreven heeft.

In zijn eersten brief, die bewaard is, geschreven uit Bockenheim den 21 Nov. '59, om een naar Genève vertrekkend student bij Calvijn aan te bevelen, drukt hij zich aldus uit: »Quum hic adolescens tui videndi desiderio magnopere teneretur illi suasi ut Genevam adiret, et iis disciplinis ingenium excoleret quibus patriae prodesse, ecclesiae Christi inservire posset, et quem unum in suis scriptis admiraretur, eum viva voce loquentem et morum integritate toti terrarum orbi conspicuum videret. Me non dubitare quin brevi esset assequuturus ea, quae ad perfectam scripturae sacrae intelligentiam pertinerent ...... Itaque te oro ut hunc foetum Christo natum foveas, vegetes et amplifices, atque ita formes ut ad nos suosque redeat bene tinctus et politus his omnibus disciplinis et artibus quae Christi alumnum decent et Calvini discipulum." En daarna nog met een enkel woord van den strijd in zijne omgeving sprekende, zegt hij o. a.: »Hoc unum a te peto, ne hoc negotium sacramentarium sine te absolvatur, urgeasque modis omnibus ut quam primum instituatur, quod sine te perfici commode non poterit, et omnes nebulones contendunt ut absis."

En zijn brief aan Calvijn van 19 Aug. '60, uit Endershausen, begint met de woorden: »Quia quotidie multa de tua morte a Satanae ministris sparguntur, iussi oeconomo meo ut te inviseret nostrarumque ecclesiarum [nl. de Fransche vluchtelingen-kerken in Nassau] nomine plurimam salutem diceret. Quae quum tua doctrina praeceptisque institutae fuerint, tibi plurimum debere fatentur et de tua valetudine sunt admodum sollicitae." Waarop hij een weinig later, sprekende over een in Juni '60 te Heidelberg gehouden godsdienstgesprek tusschen Gereformeerden en Lutherschen, o. a. nog laat volgen: »Cui utinam

adfuisses...... Tu solus his malis mederi et dissidentes inter se animos conciliare potes."

41) Uit de 16de eeuw zijn een aantal Nederlanders bekend, die Verheiden heetten; met name Jacob V., die o. a. portretten en levensschetsen van vele anti-Roomsche theologen heeft uitgegeven, en zijn jongere broeder Willem, die, toen hij in 1596 op 27-jarigen leeftijd stierf, reeds een grooten naam had als welsprekend redenaar, als zoodanig bekend en geëerd, reeds op zijn 17de jaar als student te Leiden, en daarna ook aan de hoogescholen van Heidelberg, Bazel, Venetië, Oxford, enz. Of de hierboven genoemde Hendrik Verheiden een ouder lid was van dezelfde uit Grave afkomstige familie, is geheel onzeker. Hij is enkel bekend uit een brief van Datheen aan Calvijn van 11 April '60, waar hij voorkomt als de overbrenger van dien brief, en waar het volgende over hem gezegd wordt om hem bij Calvijn aan te bevelen: »Adolescens hic, cui Henricus Verheyden nomen est, qui filius unicus est honesti mercatoris ac ut Samuel Deo ad ministerium ecclesiae est consecratus, tibi quaeso sit commendatus, ut in posterum ecclesiae Christi usui esse possit."

Desgelijks is de hierboven genoemde Carolus Furnius, uit Vlaanderen afkomstig, alleenlijk bekend uit de aanbeveling, die de Bazeler hoogleeraar Simon Sulzer hem naar Genève medegaf, in een brief aan Calvijn van 27 Aug. '51, met deze woorden: »Scio, mi Calvine, quotidianis commendationibus te tuosque tantum non obrui, et obtrudi, non dignos solum sed perversos saepe homines: at me quoque cunctatiorem reddit experientia. Sed quia res et necessitas nonnunquam postulat officium, video non per omnia posse intermitti. Venit istuc Carolus Furnius Flander, homo, ut mihi quidem aliquot dierum conversatione innotuit, mediocriter in literis institutus et ingenio simplici atque candido. Cui quum pietatis ergo cuperem prospectum, pro ipso apud Bernenses legatos iam hic agentes intercessi. Sed quia spem illi nullam facerent, consilium de adeunda Gallia coepit [*sic*], tuo inprimis et reliquorum consilio patrocinioque usurus, si forte literariam [conditionem] eamque quantumlibet humilem nancisci queat. Si quid in eum officii praestitum fuerit, arbitror in hominem minime malum collocatum iri."

42) Van Jean Crespin is het zeker, dat hij althans in 1566 een geruimen tijd hier te lande is komen doorbrengen, en er toen ook veel invloed geoefend heeft. In de reeds hierboven (noot 37, blz. 102) aangehaalde levensschets door Benoit wordt te dien aanzien gezegd, met verwijzing naar de bronnen waaruit hierbij geput is (a. w., Tome I, p. XV): »On sait qu'il [nl. Crespin] prit une part active, en 1566, aux affaires de la Réforme dans sa province natale et les provinces avoisinantes. Il passa, sous le nom de M. du Lac, le second semestre de cette année à Anvers, auprès du prince d'Orange et du successeur [lees: lieutenant] de ce dernier, Antoine de Lallaing. Lec motifs de ce voyage

sont peu connus; ou croit généralement qu'il l'entreprit pour soutenir le consistoire de l'Eglise wallonne dans sa lutte contre les théologiens d'Augsbourg et ceux de Louvain. Le 17 Novembre 1566, il était à Valenciennes, assistant de ses conseils Pérégrin de la Grange et Guy de Bray, les apôtres et les futurs martyrs des Pays-Bas, qui devaient lui fournir des documents pour son histoire, en attendant qu'il racontât leur mort triomphante. Au mois de janvier, il rédigeait à Anvers un placet pour Marie de Hongrie [lees: une requête pour le Roi, présentée à Marguerite de Parme], de concert avec Jean Taffin, le pasteur de cette ville." Aan welke berichten dan wordt toegevoegd de reeds herhaaldelijk uitgegeven brief, dien de Kerkeraad van de Waalsche Kerk te Antwerpen (bij welke Taffin destijds als predikant dienst deed) op 7 Maart '67 aan de Geneefsche overheid schreef, om haar dank te zeggen voor de groote hulp, die de Gereformeerden hier te lande van Crespin ondervonden hadden: »Très honorez seigneurs, comme plus la présence de maistre Jean Crespin, notre bon seigneur et frère, vous est agréable et utile, tant plus nous reconnoissons nous obligez vers vos seigneuries de ce que, par charité et bonne affection à l'advancement des églises de ce Pays-Bas, il vous a pleu vous en priver pour nous en accomoder. Et, combien que continuant plus que jamais la cause pour laquelle sa présence nous a été icy fort requise et nécessaire, nous eussions bien désiré dilatation plus longue de son partement: toutefois, considérant de l'autre costé que son absence aura été trouvée bien longue et de vos seigneuries et de sa famille, n'avons osé le presser davantage qu'en nous recommandant en ses prières, et remercions vos seigneuries de la faveur et assistance qu'il vous a pleu nous faire en cest endroit, vous asseurer que s'il y a chose en laquelle nous puissions vous faire service, nous y employrons très volontiers. Et, au reste, vous supplier bien humblement que faisant le Seigneur derechef luire sa face bénigne et paternelle sur ce pays, telement qu'ayans encore besoing de sa présence, il plaise à vos seigneuries nous l'accorder, lui permettant de retourner vers nous, et, par ce moyen, nous obligeant de plus en plus à vous", enz.

Denkelijk zal dit wel niet het eerste bezoek geweest zijn, dat Crespin aan zijn vaderland bracht, nadat hij in 1544 van daar was uitgeweken; daar hij hier vele familieleden en vrienden had, aan welke hij zeer verbonden was; daar hij, blijkens zijn Martelaarsboek, bijzonder belang stelde in hetgeen er hier voorviel en daarvan ook zeer goed op de hoogte was; en daar hij in ieder geval voor zijne uitgeverszaak, die hij in 1550 te Genève begonnen was, dikwijls op reis ging, met name naar de jaarlijksche mis te Frankfort, waar hij dan, van Genève komende, reeds betrekkelijk dicht bij de Nederlanden was.

Met betrekking tot den uitgeweken Nederlander Jean de Saint-André, die van 1546 tot zijn overlijden in 1557 predikant te Genève geweest is (zie hierboven, noot 34, blz. 89 vgg.), kan een bezoek in het vaderland worden afgeleid uit hetgeen hij op 14 Sept. '55, toen hij om aan eene hem gegevene opdracht te voldoen in Frankfort was,

aan Calvijn schreef: »Coactus sum multis rationibus in inferiorem Germaniam descendere. Omnia narrabit D. Crispinus [die met hem naar Frankfort gereisd was, en nu rechtstreeks naar Genève terugkeerde]. Tuae erit erga me humanitatis et benevolentiae condonare si quid audacius sum aggressus. Ego spero Dominum adfuturum mihi, nec effecturum profectionem meam hanc irritam. Consilio et hortationibus huius ecclesiae hoc ago. Si recusassem, vix potuissem vitare apud multos probos ac pios notam nimiae timiditatis ac diffidentiae. Optimo instructus satellitio proficiscor. Dominus, ut spero, brevi me reddet ecclesiae nostrae, in cuius sinum me recipere supra quam dici potest desidero. Interea fratres obnixe precor ut mihi ignoscant, si hac in parte deliquerim nimium indulgens mihi, nec satis praemeditatis illorum oneribus: spero illos non tam mihi indignatos fore, quin facile tandem post reditum ignoscant. Habeant, precor, mei memoriam in suis precibus tam privatis quam publicis. Apud senatum si quis de me queratur, pro tua prudentia excusabis meum institutum commendatamque habebis meam familiam." Immers, dat hier te denken is aan een bezoek van de Nederlanden, en niet van Wezel of Emden, gelijk de uitgevers van *Calv. Opp.* (Vol. 15, p. 766) stellen, volgt reeds eenigszins uit de woorden zelve, die het bezoek voorstellen als niet zonder gevaren, en blijkt vooral uit hetgeen Petrus Martyr op 23 Sept. '55 uit Straatsburg aan Calvijn schreef: »Has [nl. den brief, waarvan dit de slotwoorden zijn] constitueram dare D. de S. Andrea [nl. op zijne terugreis uit Frankfort naar Genève, over Straatsburg]: sed quia, ut audio, discedit in Belgicum, nolui ulterius differre."

Ook ten aanzien van Andreas Zebedaeus (over wien hierboven gehandeld is, noot 28, blz 77 vgg.) is bekend, dat hij, na zijn vaderland verlaten te hebben, er ten minste eenmaal een bezoek heeft gebracht; in den zomer van het jaar 1541, en dus in den tijd dat hij nog beslist bij Calvijn zich aansloot. Een brief van den Straatsburger student Eynard Pichon aan Farel, van 7 Juli '41 (voor het eerst openbaar gemaakt in Herminjard's *Correspondance*, Tome VII, p. 180), spreekt, in het voorbijgaan, van zijne toenmalige aanwezigheid in Straatsburg; en daarbij wordt door Herminjard aangeteekend: »André Zébédée, pasteur à Orbe, était de passage à Strasbourg. Il se rendait dans le Brabant, son pays natal. Il avait obtenu de MM. de Berne, le 25 Juin 1541, la permission d'aller visiter sa famille."

Voor het overige zullen dergelijke bezoeken van uitgeweken Nederlanders wel niet zeldzaam geweest zijn, ook al zijn er niet veel berichten van te vinden. Over de reizen en handelingen van Gereformeerden, die aan vervolging blootstonden, zijn betrekkelijk zeer weinig berichten bewaard gebleven. En dan wel het minst over bezoeken, die uit den aard der zaak zeer geheim moesten zijn.

43) Met betrekking tot de Nederlandsche Martelaarsboeken in het algemeen kan men thans veel beter dan vroeger op de hoogte komen, en dan niet alleen ten aanzien van hunne zeer talrijke uitgaven en

vertalingen, maar ook ten aanzien van hunnen inhoud en van hetgeen voorts omtrent de vervolgingen van de Nederlandsche Protestanten der 16de eeuw bijzonder merkwaardig is, door de voortreffelijk bewerkte *Bibliographie des Martyrologes Protestants Neerlandais*, in 1890 verschenen in 2 Deelen, elk van ongeveer 850 blz. (gelijk op den titel vermeld is: »Extrait de la *Bibliotheca belgica* ou *Bibliographie générale des Pays-Bas*, par Ferd. Vander Haeghen, bibliothécaire en chef, Th. J. J. Arnold et R. Vanden Berghe, conservateurs à la Bibliothèque de l'Université de Gand", en afzonderlijk afgedrukt, »Tiré à 200 exemplaires, dont 65 seulement mis en vente").

Ook ten aanzien van Crespin's Martelaarsboek vindt men hier eene volledigheid en nauwkeurigheid, die verreweg grooter is dan in al wat vroeger daarover aan het licht kwam. Van dat vroeger geschrevene wordt hier niet ten onrechte gezegd (Tome II, p. 94): »Jusqu'à présent aucun érudit n'a réussi à faire la bibliographie de l'ouvrage principal de Jean Crespin. Les articles de La Croix du Maine *(Bibliothèque)*, Marchand *(Dictionnaire)*, Le Long *(Bibliothèque historique)*, Brunet *(Manuel)*, Sennebier *(Hist. littér. de Genève)*, Gaullieur *(Typographie génevoise)*, de Montet *(Dictionnaire biogr. des génevois)*, Dardier *(Eneyclopédie)*, etc. n'ont aucune valeur. L'article des frères Haag *(La France protestante)*, quoique meilleur, est superficiel, même dans la seconde édition de leur livre. La notice de Mr. le pasteur Ch. L. Frossard *(Bulletin historique et littéraire de la Société du protestantisme*, 1880) n'est pas plus complète, et une 2me édition de son article publiée sous le titre: *Le livre des martyrs de Jean Crespin* ...., Paris, Grassart, 1880, corrigée et augmentée, est encore insuffisante [waaruit dan hetzelfde volgt voor hetgeen in 1885 over Crespin's Martelaarsboek geschreven is, ter inleiding op de, hierboven noot 37, blz. 102, reeds vermelde laatste uitgave, daar dit bijna geheel aan Frossard's opstel ontleend is]. C'est surtout dans la description des premières éditions, celles de format in 8° et in 16° que ces bibliographes ont été faibles. Ce n'est pas un reproche que nous leur adressons. Ils n'avaient pas sous la main les éléments essentiels pour faire mieux."

De schrijvers van die critiek, aan welke het gelukt was voor hunnen soortgelijken arbeid de noodige bouwstoffen van heinde en verre bijeen te zamelen, hebben het door hen gevondene zeer getrouw weêrgegeven, met belangrijke toelichtingen en opmerkingen, in hun a. w., Tome II, p. 87—252.

Met volkomen recht wordt hier o. a. ook gezegd (p. 97; tegenover Fransche schrijvers), dat het in Nederland zoo bekende Martelaarsboek, door Adriaan Cornelisz van Haemstede in 1559 voor het eerst uitgegeven (waarvan de bibliographie in het a. w., Tome II, p. 269—378, eveneens met groote zorg bewerkt is), geenszins eene vertaling is van dat van Crespin; ofschoon beiden toch ook weêr niet geheel van elkander onafhankelijk zijn: »La vérité est que Crespin et son continuateur ont puisé dans l'ouvrage de van Haemstede, et que de leur côté van Haemstede et ses continuateurs ont emprunté des arti-

cles à l'oeuvre de Crespin." Bij de behandeling van de opeenvolgende uitgaven van die beide werken komt dit dan nog telkens ter sprake. Echter zonder dat dit punt in bijzonderheden wordt uitgewerkt. Te dien aanzien kan, ook na den arbeid der Gentsche geleerden, nog met vrucht geraadpleegd worden een ook door hen telkens aangehaald opstel van Dr. C. Sepp, »De Geschiedenis der Martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede" (*Geschiedkundige Nasporingen*, 1873, Dl. II, blz. 9—136), waarvan zeker niet verouderd is, wat gezegd wordt (bepaaldelijk blz. 20—44) over de bronnen waaruit Crespin geput heeft, en over de verhouding waarin zijne berichten staan tot die van Van Haemstede.

Eigenaardig, en kenmerkend voor de wel wat al te groote precies-heid van sommige Gereformeerden in het midden der 16^e^ eeuw, is de omstandigheid, die vermeld wordt in het a. w., blz. 109 vg., nl. dat er, toen Crespin's werk voor het eerst zou verschijnen, door sommigen bezwaar werd gemaakt tegen den door hem gekozen titel: »Le livre des saints martyrs", en dat zelfs de Geneefsche Overheid, bij haar verlof tot drukken, de voorwaarde stelde, dien titel te veranderen; blijkens het aangeteekende in de »Registres du Conseil" op Donderdag 13 Aug. 1554: »Du livre de M. Crespin. Sus la relation du S^r^ commys a fayre veoir le livre preste pour faire imprimer et que cest chose que se peult bien imprimer etc. Arreste quil se porra imprimer en corrigeant celuy mot Sainct et celuy de Martire et mectant aultre nom et aussi que lon y doibge mectre des aultres qui ny sont pas encore." Aan die voorwaarde heeft Crespin toen voldaan; reeds bij de eerste uitgave, door weglating van het woord »Saints"; en daarna, in de ook nog in 1554 gevolgde vierde uitgave, door zoodanige verandering van den titel, dat ook het woord »Martyrs" daarin niet meer voorkwam. Maar reeds in 1556, in de negende uitgave, is het woord »Martyrs" op den titel weêr toegelaten; en in de daarop volgende uitgaven is het nu eens gebruikt, en dan weêr weggelaten.

Bij de Latijnsche uitgaven had iets dergelijks kunnen vermeld zijn. Daarvan is de eerste uitgave van 1556, en de tweede, in haren eersten vorm, van 1560 (van welke beide uitgaven een exemplaar in het bezit is van schrijver dezes). En nu is de titel der eerste uitgave: »Acta Martyrum", enz.; hetgeen bij de tweede uitgave veranderd is in: »Actiones et Monimenta Martyrum", enz.; van welke verandering de reden aldus wordt opgegeven (aan het eind der »Admonitio", ter plaatse waar op den rand staat: »Cur Actionum titulo, inscripta sit haec historia"): »Erunt fortasse Critici, qui Inscriptionem aliam aliquam quàm aut Actorum aut Actionum, desyderent (quam tamen Inscriptionem, et in priore olim editione, et in hac posteriore sequuti sumus) quoniam nomen illud augustum, singulari quodam ac proprio quorumdam minimè malorum hominum praeiudicio solis Apostolis attributum, rerum publicè gestarum publicam et popularem memoriam potius, quàm priuatae rei rationem aliquam contineat. Quibus Criticis vt aliquid darem, et interim instituti nostri rationem etiam habere videremur, Actiones libenter, quae quibusque vel rebus vel personis accommodari

possunt, inscribere maluimus." Intusschen is, ook in die uitgave van 1560, op de onmiddellijk volgende blz. 1 het opschrift: »Acta eorum per quos Euangelii doctrina" enz., onveranderd behouden.

Bij blz. 13.

44) De plaats waar Pierre Brully (of Brusly) omstreeks 1518 geboren is, Merçy-le-Haut, behoorde destijds, als gelegen in het Hertogdom Luxemburg, tot de Nederlanden. Reeds vroeg had hij zich verbonden aan een Dominicanerklooster, dat in het naburige Metz gevestigd was; en in die stad had hij ook zijn arbeid als Gereformeerd prediker begonnen, toen hij in 1541 geheel voor de Reformatie gewonnen was. In hetzelfde jaar nog van daar verdreven, had hij eene toevlucht gevonden in Straatsburg, en wel in de woning van Calvijn zelven, dien hij zonder twijfel uit zijne schriften reeds kende, en met wien hij blijkbaar geheel éénes geestes was. En Calvijn, die met zijn lof altijd zeer spaarzaam was, schreef toen over hem, in een brief aan Viret van 25 Juli '41: »Concionator Metensis quem dixi [nl. in eene voorafgaande mededeeling over een brief, dien een »concionator Metensis", nl. Brully, uit Ulm komende, pas tevoren had medegebracht], juvenis pius, doctus ac modestus, nunc apud me habitat, donec" enz.; waarop in denzelfden brief een weinig verder, na eenige mededeelingen in betrekking tot zijn aanstaand vertrek naar Genève, nog volgt: »Proinde hospes meus, ut arbitror, mihi succedet." Inderdaad is hij toen bij die Fransche vluchtelingenkerk Calvijns opvolger geworden, en van daar in Sept. '44 naar de Nederlanden gezonden, waar hij reeds in November van datzelfde jaar te Doornik werd gevangen genomen, en op 19 Febr. '45 zijn leven op den brandstapel eindigde.

Het voornaamste, dat van zijn leven en van zijn marteldood bekend is, wordt vermeld bij Haag, *La France Protestante*, 2e Ed., 1881, Tome III, p. 327—332; bij Crespin, *Histoire des Martyrs*, Ed. 1885, Tome I, p. 427—440 (waar aan de geschiedenis van zijn martelaarschap vele aanteekeningen over zijn persoon en leven zijn toegevoegd); en in de door die beiden aangehaalde geschriften, vooral van Charles Paillard, *Le procès de P. Brully*, 1878, en van Rudolphe Reuss, *Pierre Brully, ancien dominicain de Metz*, 1879.

Bij de levensschets van Haag valt echter op te merken, dat hij den tijd van Brully's werkzaamheid in de Nederlanden bij vergissing een jaar langer gesteld heeft, dan inderdaad het geval was, gelijk op grond van vele onwraakbare, ten deele zelfs gelijktijdige, berichten vaststaat. Terecht wordt gezegd (t. a. p., blz. 329), dat Brully »partit pour la Flandre (septembre 1544) déguisé en marchand de laine", enz.; maar een weinig later volgt dan: »On le trouve, dès la fin de 1544, poursuivant sa mission d'évangeliste à Valenciennes, puis à Lille, à Douay, à Arras; il ne rentra dans Tournay qu'au mois d'octobre 1545. Il eut le temps d'y faire quelques prédications, notamment le jour des morts, mais dès le 3 novembre les portes de la ville furent fermées par les autorités avec défense de les ouvrir à personne sans exhibition de

passeport et le ministre fut activement recherché", enz. Dus alsof Brully, na in Sept. '44 hier gekomen te zijn, ook nog bijna het geheele jaar 1545 hier gearbeid had, en eerst in November van dat jaar was gevangen genomen; terwijl het toch zeker is, dat dit laatste in Nov. '44 geschied is. Eene vergissing, die des te zonderlinger is, daar later (blz. 331) wederom terecht gezegd wordt: »Brully fut consumé à petit feu, le 19 février 1545."

Omtrent de zending, die hij, in Straatsburg predikant zijnde, naar zijn vaderland ontvangen en uitgevoerd heeft, verhaalt Crespin in zijn Martelaarsboek (t. a. p., blz. 427): »Comme ainsi soit qu'à Tournay, ville entre les principales du pays bas, la vérité de l'Euangile ayant esté desia annoncee par ceux-la mesme dont nous auons ci dessus descrit le martyre, le nombre des croyans s'y multiplia en telle sorte, que l'appetit des viandes du salut croissoit de iour en iour auec la multitude: les fideles, pour estre de tant mieux rassasiez, enuoyerent vers ceux de Strasbourg l'an 1544 gens expres pour demander vn Ministre, non seulement pour la predication plus solide de la Parole de Dieu, mais aussi pour administrer les Sacremens, et leur donner forme et commencement d'Eglise pour l'auenir, Brully, sans faire plus long recit d'autres circonstances, fut esleu pour executer ceste charge, laquelle il accepta de coeur alaigre, et M. Martin Bucer, lors principal pasteur de Strasbourg, lui en donna tesmoignage escrit de sa propre main. Brully fut receu au mois de Septembre en grande ioye et reuerence, et ayant enseigné en particulier quelque temps ceux de Tournay, il s'en alla visiter ceux de l'Isle [d. i. Lille], Valenciennes, Douay et Arras: combien qu'es deux dernieres villes, le nombre y fut bien petit et clair semé. De ce voyage et saincte visitation, Brully fut de retour sur la fin d'Octobre, ayant prins congé de tous ceux pour lesquels il estoit venu, et s'estoit chargé de leurs missiues et escrits, pour porter à Strasbourg", enz.

En omtrent zijnen invloed in de Nederlanden wordt getuigd door denzelfden Schrijver, ter inleiding op eene volgende martelaarsgeschiedenis (t. a. p., blz. 463): »La venue de M. Pierre Brully (comme dit a esté) apporta au pays bas vn grand fruict et auancement en la doctrine du Seigneur, à ceux qui estoyent ia disposez à receuoir la semence de salut éternel. Et d'autant plus que le nombre estoit grand, aussi la persécution, apres la prise dudit Brully, fut aspre et cruelle au pays bas", enz.

[45]) Omtrent de afkomst van Valérand (of Wallerand) Poullain worden eenige bewijsstukken medegedeeld in het *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, T. VII, p. 12, 228, 370; VIII, p. 23, 131; en XIII, p. 280; waaruit blijkt, dat hij, naar zijn eigen getuigenis, door een tijdgenoot medegedeeld, van adellijke familie was (zij het ook, dat deze dan toch zeker tot den kleinen adel behoorde), en afkomstig uit de stad Rijsel in Vlaanderen; dat hij meermalen de bijvoeging »Flandrus" aan zijnen naam toevoegde; en dat hij in het

Register der burgers van Rijsel genoemd wordt als het oudste kind van Me Jaques Poulain, die, zelf Bourgondiër van geboorte, aldaar den 8sten Nov. 1527 het burgerrecht kocht (waaruit echter geenszins volgt, dat hij er eerst toen is komen wonen, en dat de kinderen, die hij toen reeds had, dus elders moeten geboren zijn).

In 1543 was hij reeds persoonlijk met Calvijn bekend, blijkens den brief, dien hij op 6 Oct. '43 uit Straatsburg aan Farel schreef, en die in de laatste alinea o. a. inhoudt: »Si ad D. Calvinum scribas aliquando, oro meo nomine illi salutem scribas." En die kennismaking zal dan wel in den zomer van dat jaar te Straatsburg zelf geschied zijn, toen Calvijn, met Farel, een geruimen tijd aldaar vertoefd heeft, in zake de vervolging der Gereformeerden te Metz, en ook in zake de moeielijkheden die de beruchte (destijds weêr, voor korten tijd, als Gereformeerd optredende) Pierre Caroli aldaar veroorzaakte. Calvijn is toen in Straatsburg geweest, van ongeveer 18 Juni (volgens de juiste berekening van Herminjard, in zijne aanteekening op het stuk, dat Calvijn in het laatst van Juni voor de Straatsburger overheid gemaakt heeft, *Correspondance* enz., Tome VIII, p. 438) tot ongeveer 16 Augustus (volgens den brief, dien Calvijn op 13 Aug. '43 uit Straatsburg aan de Geneefsche overheid schreef, en ook volgens den datum van 16 Aug. in de brieven, die hij van de overheid van Straatsburg voor die van Neuchatel en Genève medekreeg). En nu spreekt het vanzelf, dat hij in dien tijd ook in aanraking is gekomen met Poullain, daar deze te Straatsburg, met drie jonge Duitschers wier leermeester hij was, destijds bij Bucer inwoonde (volgens den datum van zijn genoemden brief aan Farel: »ex aedibus Bucerianis").

Van de nog al drukke correspondentie, die hij van 1544 tot zijn overlijden in 1557 met Calvijn gevoerd heeft, zijn bewaard gebleven en uitgegeven: negentien brieven van hem aan Calvijn; van 9 Maart, 26 Mei, 13 Oct., en 28 Nov. '44, 14 Jan., 7 Maart, 16 Nov., en 3 Dec. '45, 28 Aug. '46, 15 Febr. '49, 7 Maart '52, 28 Mei '53, 8 Febr. en 2 Dec. '55, en 8 Febr., 6 April, 9 Juni, 16 Juli, en 20 Sept. '56 (laatstgenoemde brief aan Calvijn met anderen); en vier brieven van Calvijn aan hem; van Maart '47, 27 Aug. '54, en 3 Maart en 24 Juni '56.

In alle die brieven komt duidelijk uit, hoezeer hij zich aan Calvijn verbonden gevoelde, en hoe hoog diens persoon en werk door hem werd geschat. Zoo b. v. beginnen reeds zijne eerste brieven aan den destijds 34-jarigen Calvijn met «Magister et pater in Christo colendissime", afgewisseld door »Domine ac pater amantissime", terwijl hij onderteekent: »Tuus Clientulus et filius in Christo obedientissimus", of: »Tuus observantissimus filius in Domino." In den brief van 26 Mei '44 spreekt hij van »Tua illa humanitas ac propè singularis erga me benevolentia, quae me antea tui amantissimum incredibiliter magis ac magis tibi devinxit", en betuigt hij: »Invenies me semper filium. Oro ut mihi pater esse velis, quandoquidem in dies audio illum qui est secundùm carnem, jam meditari abdicationem." Later, toen de correspondentie een paar jaren gestaakt was, doordat Poullain in geschil

was geraakt met De Falais, en zoowel door de aanleiding tot dat geschil, alsook door de houding, die hij langen tijd daarbij aannam, Calvijns misnoegen tegen zich had opgewekt, schreef Poullain in zijn eersten brief na die staking (15 Febr. '49) o. a.: »Tandem coepit iactura vestrae consuetudinis et ministerii mei remora displicere, adeo ut, quamvis hactenus veritus sim ne praeiudicio aliquo literae meae parum apud vos loci habiturae essent, nunc deposito pudore ac metu omni, aut suspicione potius, ad te scribere instituerim, ut tandem aliquando perspectam habeas meam in colenda pietate constantiam. Nam qui peccare non possim, eum me esse nunquam putavi", enz.; terwijl het postcriptum van dien brief nog inhield: »Intelligo te novam editionem cogitare Institutionum. Ego quas habeo diligenter legi et emendavi typographi errata et etiam annotavi locos ad marginem. Deinde etiam excerpsi in indicem locos omnes scripturae vel allegatos vel expositos, in usum studiosorum, ut discant et habeant quasi in promptu rationem applicandi scriptures. Si quid praeterea possem obsequi polliceri aut praestare, rogo tibi de me sic persuadeas, me eum esse quem totus velim immori servitio ecclesiae Dei. Rogo deinceps redeam in vestram familiaritatem .... Dominus Iesus det ut aliquando fruar hac felicitate, ut meas literas apud te locum habituras possem persuaderi." En daarna, toen Poullain superintendent was van de Waalsche en Fransche vluchtelingenkerk te Glastonbury in Engeland, en in een brief van 28 Mei '53 Calvijn opwekte aan die kerk eens te schrijven, besloot hij zijn aandrang met de woorden: »Quo magis grata erit aliqua abs te epistola, quem omnes uti apostolum Christi merito venerantur."

De levensloop van Poullain, en de geschiedenis zijner kerkelijke moeielijkheden, zijn te kennen uit de vele geschriften, die zijn aangehaald bij Dr. L. A. van Langeraad, *Guido de Bray*, 1884, blz. 109—111; waaraan nog enkele zijn toe te voegen, met name Strype's *Memorials of Archbishop Cranmer*, Vol. II (Ed. 1848), p. 286—293 en 648—654, en voorts een viertal geschriften, vermeld bij Herminjard, *Correspondance* enz., Vol. IX (1897), p. 59. Bij die opgave geeft Dr. Van Langeraad ook eene korte levensschets van Poullain; waarin echter niet gesproken wordt over zijne verhouding tot Calvijn, en over zijnen invloed op de Reformatie in de Nederlanden. Toch ligt juist daarin zijne voornaamste beteekenis. Op zichzelf was hij zeker geen belangrijke persoonlijkheid. Maar hij was een der oudste leerlingen, die Calvijn uit de Nederlanden had; en hij heeft veel gedaan, om Calvijn met de Reformatie hier te lande in rechtstreeksch verband te brengen. Hiervan zal ook later nog iets blijken, wanneer we te spreken hebben over de verspreiding van Calvijns geschriften in Nederland, en over de inroeping zijner tusschenkomst bij de twisten tusschen Nederlandsche vluchtelingen in Frankfort.

Bij blz. 14.

46) Dat de in den tekst bedoelde Pierre Alexandre een Nederlander was, schijnt genoegzaam vast te staan. Wel wordt in *La France*

Protestante, ter plaatse waar zijn naam met een enkel woord genoemd wordt (Tome I, 2e Ed., 1877, p. 133, en Tome V, 2e Ed., 1886, p. 300), gezegd, dat hij uit Arles afkomstig was. Maar indien dit geene vergissing is, schijnt te moeten worden aangenomen, dat er destijds ook een Fransche predikant was van denzelfden naam. Althans, de uitgevers van *Calv. Opp.* zijn tot de slotsom gekomen (Vol. 15, p. 131): »Petrus Alexander Atrebas [d. i. uit Atrecht] non Arelatensis, ut vult Schmidtius." En Dr. C. Sepp schrijft in zijn belangrijk opstel over de Landvoogdes Maria van Hongarije (onder den titel »de Bibliotheek eener Koningin", in zijne *Bibliographische mededeelingen*, 1883, blz. 110—182): »Ik sprak van hare ingenomenheid met het lezen der Heilige Schrift. Men beweert, dat haar voorbeeld grooten invloed gehad heeft op haren biechtvader, Pierre Alexandre, Brusselaar, althans zeer zeker Belg van geboorte" (t. a. p., blz. 170, waar bij dit laatste ook een beroep wordt gedaan op de *Biographie nationale de Belgique*, I, pag. 217 ss.). Hiermede komt ook overeen, dat hij door Calvijn, in zijn brief van 10 Sept. '58 aan de geloovigen te Metz, voor den dienst in die sedert 1552 onder Frankrijk gekomen stad, op de volgende wijze werd aanbevolen: »Ce pendant aussi le meilleur sera a mon advis, de choisir ung homme qui ne soit pas subiect natural du Roy, affin quon nattente pas si hardiment sur luy. Sil est possible davoir maistre Pierre Alexandre par le conge de messieurs de Strasbourg, vous ne scauriez mieulx addresser pour ce quil est bourgeois de leur ville et auroient plus docasion de se formaliser"; eene aanbeveling, die wel gegrond wordt op de omstandigheid dat Alexandre destijds burger van het Duitsche Straatsburg was, maar die toch schijnt uit te sluiten dat hij Franschman van geboorte was, daar hij in dit geval door de Fransche geloofsrechters toch allicht beschouwd of althans behandeld zou worden als een »subiect naturel du Roy".

Uit zijn levensloop worden eenige bijzonderheden medegedeeld, met opgave van geschriften waarin meer over hem te vinden is, door Dr. L. A. van Langeraad, *Guido de Bray*, 1884, blz. 113 vg.; waaraan, voor de kennis van de procedure die in 1544 te Brussel tegen hem gevoerd is, nog het een en ander is toe te voegen uit het zoo even aangehaalde opstel van Dr. C. Sepp (t. a. p., blz. 170 vg.); alsmede een aantal brieven uit den »Thesaurus epistolicus Calvinianus", vooral voor de kenschetsing van zijne persoonlijkheid en van zijne betrekking tot Calvijn.

Wanneer hij met dezen in aanraking is gekomen, laat zich niet met zekerheid bepalen. Zeker nog niet aanstonds na zijne vlucht uit de Nederlanden, in den tijd dat hij te Heidelberg werkzaam was. In ieder geval behoorde hij destijds nog niet tot Calvijns vrienden en geestverwanten; zooals o. a. blijkt uit hetgeen deze over hem schreef in zijn brief aan De Falais van Maart '46: »Ie voy bien quil [nl. Alexandre] nest pas homme trop suffisant, et ne fust que par ses conclusions. Qui pis est, il y a une lourde faulte, en ce quil dict le iurement estre defendu de Dieu", enz. Maar acht jaren later was hij blijkbaar een

leerling van Calvijn geworden, dien hij toen ook persoonlijk moet gekend hebben. In een brief, dien hij op 1 Maart '55 uit Lausanne aan Graaf George van Wurtemberg schreef, tot verdediging van zijn optreden tegen aanhangers van Servet in het destijds tot Wurtemberg behoorende Mömpelgard, komt o. a. voor, dat hij reeds minstens vijf maanden vóór November '54 uit die stad had willen vertrekken, »ut florentissimam Christi ecclesiam Genevensem et alias vicinas inviserem." En ofschoon dat plan, gelijk hij er bijvoegde, toen niet is uitgevoerd, in het najaar moet die uitvoering toch gevolgd zijn; want Petrus Martyr schreef uit Straatsburg aan Calvijn, in een brief van 24 Sept. '54: »Petrus Alexander, ut ad me scribit, est brevi te invisurus: quaeso illum aequo ac libenti animo videas. Nam licet hactenus de re sacramentaria sit nobis adversatus, attamen in praesentia Deo monstrante totus est noster, atque potest ecclesiae nonnihil prodesse." Dat hij in den daarop volgenden winter inderdaad eenigen tijd bij Calvijn heeft doorgebracht, blijkt genoegzaam uit den brief dien hij dezen geschreven heeft, gedagteekend »Lausannae 6 Maii [nl. 1555]." Wel wordt die brief zonder jaartal door de uitgevers van *Calv. Opp.* een jaar vroeger gesteld, en dus op 6 Mei '54; maar de inhoud toont, dat hij in geen geval ouder zijn kan, dan de zoo even aangehaalde brief van Petrus Martyr van 24 Sept. '54; terwijl bovendien zeker is, dat de schrijver juist in het voorjaar van 1555 te Lausanne vertoefde, daar zijn boven aangehaald schrijven van 1 Maart '55 uit die stad gedateerd is. Die geheele brief nu geeft getuigenis, dat hij althans in Mei '55 tot Calvijn reeds in nauwe betrekking stond. Hij noemt dezen »virorum doctissime et praeceptor observandissime", en teekent zich als »tuus ex animo discipulus et frater in Christo." Zijn geheele brief heeft ten doel, om over eene hem voorgekomene moeielijkheid in zake de leer der praedestinatie onderwijs en voorlichting van Calvijn te ontvangen. En geheel in denzelfden geest is ook zijn postscriptum: »Ea humanitas, quam erga me minimum tuum discipulum exhibuisti, hanc mihi excitavit fiduciam ut sine timore ausus fuerim has meas cogitationes forsitan ineptas tibi communicare. Spero te tamen pro tua bonitate hoc boni consulere."

Inderdaad had hij bij den omgang met Calvijn zich geheel onderworpen aan diens invloed en leiding; zoodat deze hem later kon schrijven, aan het slot eener vermaning over zijne eerzucht en heftigheid, die in Straatsburg, waar hij bij de Fransche gemeente destijds predikant was, tot grooten twist geleid had (C. aan A., 20 Juni '58): »Memini te aliquando mihi dicere, si lapsus errore esses nihil tibi gratius esse quam moneri. Qua fiducia te liberius hortari non dubitavi, ut vehementiam quae modum excedere visa est mature fraenes ac temperes. Si quid remedii ad placandos animos a me afferri posse existimas, non deero partibus meis."

Toch is hij bij herhaling van Calvijn vervreemd geweest, juist door de genoemde karakterfouten. Zoo b. v. had de zoo even vermelde vermaning van Calvijn, ofschoon deze in de omstandigheden daartoe alleszins aanleiding had en zijn schrijven ook zeer vriendelijk had ingericht,

geene andere uitwerking, dan dat Alexander zeer boos werd, en die boosheid ook toonde in tegenwoordigheid van Hieronymus Zanchius, destijds hoogleeraar in Straatsburg; waaromtrent de beroemde jurist Franz Hotomann, die toen ook in Straatsburg hoogleeraar was, op 27 Juli '58 aan Calvijn schreef: »D. Zanchus..... addidit [nl. aan eene andere voorafgaande mededeeling]: Utinam D. Calvinus resciret quid Alexander de ipso mihi dixerit. Utinam centesimam partem resciret earum querelarum quibus Alexander utitur ob ipsius literas, et quum quoad possem blandis verbis conarer expiscari quid tandem illud esset, tandem his est usus verbis, utroque nostrum, me scilicet at D. Loquetto, attendente et audiente: Si D. Calvinus sciret se appellari papam et non pertinere ad illum curam aliarum ecclesiarum quam suae Genevensis! Atque hoc quidem eo pertinere demonstravit quod Alexandrum magnum tuis literis coarguisses....... Unde cuiusmodi sit, et semper fuerit, et semper futurus sit Carmelita noster [nl. Alexandre], intelligere possis." En in later tijd is er eene dergelijke verwijdering geweest, toen Alexandre buitengewoon predikant was bij de Waalsche en Fransche vluchtelingenkerk te Londen; naar hetgeen de predikant dier kerk, Nicolas des Gallars, op 14 Febr. '61 aan Calvijn schreef: »Qui tibi antea infensus erat Alex. nunc rogat ut te eius nomine salutem. Ut haec firma sint et diuturna a Domino peto atque exopto. Nec vero quidquam praetermitto quod ad sedandos et conciliandos animos pertinet." Deze predikant kon dan ook, in zijn brief aan Calvijn van 16 Mrt '62 (den laatsten der brieven, waarin hij over de twisten, die vooral Alexandre in zijne kerk verwekt had, Calvijn uitvoerig inlichtte), zijnen ambtgenoot naar waarheid kenschetsen als »hominem iracundum et animi impotentem"; dien hij tot vasten predikant zijner kerk met een goed geweten niet kon aanbevelen, »quod homo esset impotens animi et affectibus indulgeret"; maar omtrent wien integendeel noodig bleek, dat zijn hulpdienst ook ophield: »Supererat ut ecclesia ἐριστικῷ homine et contentioso liberari posset"; hetgeen toen ook geschied is, doordat »Alexander ecclesiae iudicium in se exspectandum non censuit, sed multa conquestus in concione se ipse abdicavit."

Intusschen had men, naar denzelfden brief, op het stuk van de leer geene procedure tegen hem kunnen instellen. En te dien aanzien werd ook vroeger, sedert zijne kennismaking met Calvijn, door diens vrienden en geestverwanten van hem getuigd: »Petrus Alexander pergit in opere coepto, ac satis efficaciter et recte docet" (Petrus Martyr aan Calvijn, 23 Sept. '55); »Ecclesiola nostra [nl. de Fransche vluchtelingenkerk te Straatsburg] duos habet optimos ministros [nl. Alexandre en Locquet] qui sententiam suam apertissime prae se ferunt" (Hotomann aan Bullinger, 25 Maart '56); »Quid in posterum fiet [nl. nu Alexandre onder de vluchtelingen in Londen werkzaam was], et qua ratione tam dissimilia convenient ingenia, et qua patientia vinci poterit imperiosum caput, Dei consilio et providentiae relinquo...... Unum me solatur, quod Alexander purae est doctrinae, sectariis infestissimus, vitiaque acriter insectatur" (Des Gallars aan Calvijn, 13 Sept. '60). Waarmede ook

overeenkomt, dat Petrus Martyr in 1555 zeer wenschte, dat Alexandre spoedig weder tot den dienst des Woords zou geroepen worden, en dat hij van dien dienst dan de beste verwachtingen had (P. M. aan Alexandre, 18 Juni '55); dat Calvijn zelf toen zijne beroeping in Straatsburg zeer aanraadde (C. aan Locquet, 8 Aug. '55); dat Alexandre in die stad, bij Calvijns oude gemeente, door zijne prediking een bijzonderen opgang maakte (Berger aan Calvijn, 11 Oct. '55); dat hij daarna door Calvijn zelven voor den dienst te Metz werd aanbevolen (C. aan de geloovigen te Metz, 10 Sept. '58), ofschoon hij eigenlijk geene geschikte persoonlijkheid was (Calvijn aan Farel, Sept. '58); dat Calvijn zich zijne belangen aantrok, toen hij door de overheid van Straatsburg uit den dienst ontzet was (C. aan de Fransche kerk te Straatsburg, 10 Dec. '59); en dat Alexandre, bij een twistgesprek met Holbrac, toen hij dezen uit de Schrift niet kon overtuigen, eene uitspraak van Calvijn als een afdoend argument aanvoerde (Holbrac aan Calvijn, 19 Nov. '60).

Voor het overige schijnt Alexandre, waar hij werkzaam was, onder het volk grooten invloed te hebben geoefend, vooral door zijne prediking; zij het ook, dat hij door zijn lastig karakter de gemoederen op den duur weêr van zich vervreemdde. Onder zijne landgenooten heeft hij dan ook zeker invloed geoefend, in den geest van Calvijn; nog wel niet in de Nederlanden zelve, vóór of in 1544; maar dan toch onder de Nederlandsche vluchtelingen, voor wie hij het Woord bediende; eenigszins reeds in Straatsburg, waar zij ook gevonden werden, en vooral in Londen, waar hun aantal zeer groot was.

Van de correspondentie tusschen hem en Calvijn zijn slechts vier brieven overgebleven: drie van Alexandre (van 6 Mei, 17 Aug. en 12 Oct. '55), en één van Calvijn (van 20 Juni '58).

Bij blz. 15.

47) Van Marten Micron en van Jan Utenhove zijn er thans biographieën, die hunne persoonlijkheid, hunnen levensloop en hunne werkzaamheid goed doen kennen; nl. Dr. J. H. Gerretsen, *Micronius. Zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting;* 1895; en Dr. F. Pijper, *Jan Utenhove. Zijn leven en zijne werken;* 1883.

Toch kan hier ter plaatse niet eenvoudig naar die beide geschriften verwezen worden. Wel moet erkend worden, dat zij in het algemeen door volledigheid en nauwkeurigheid uitmunten; vooral dat van Dr. Pijper. Maar althans op één punt laat toch hunne voorstelling door eenzijdigheid te wenschen over, eenigszins met betrekking tot Utenhove, en vooral met betrekking tot Micron. En dat ééne punt betreft juist de verhouding, waarin zij tot Calvijn en het Calvinisme gestaan hebben.

In de biographie van Micron is te dien aanzien zelfs zoo goed als niets te vinden. Op blz. 101 wordt gezegd, dat hij voor zijn strijdschrift tegen Menno Simonsz »hulp vroeg aan Calvijn en Bullinger." Maar die ééne regel is ook letterlijk de eenige, waar Calvijn in betrekking tot Micron althans nog genoemd wordt: buitendien is er nergens ook maar eenige sprake, hetzij van aanraking, of van invloed,

of zelfs van bekendheid. En terwijl Calvijn dus geheel wordt ter zijde gesteld, komen Zwingli en Bullinger des te meer op den voorgrond; waarbij dan de bedoeling is, om Micron te doen uitkomen als iemand, die, voor zoover hij theoloog was (hij »is geen dogmaticus van professie geweest", blz. 104), wel niet in allen deele een Zwingliaan was, maar toch principieel aan Zwingli's zijde stond (b. v. blz. 108 en 110), die in het bijzonder onder den invloed stond van Bullinger, zijn leermeester en zijn leidsman en zijn raadgever bij uitnemendheid (b. v. blz. 6 vg. en 124), die te kenschetsen is als behoorende tot de ethische richting (b. v. blz. 141 vg.), en die als zoodanig volstrekt geen Calvinist was (blz. 144).

Dit nu is zeker geene juiste historische voorstelling. Reeds omdat het niet aangaat, Bullinger, wegens zijne eigenaardige geestesrichting, bijna geheel aan Zwingli te verbinden, en dan tegenover Calvijn te plaatsen. Maar ook (en juist dit is de zaak, waar het hier, bij een overzicht van Calvijns invloed, op aankomt) omdat Dr. Gerretsen niet gerekend heeft met de plaats, die Calvijn in het leven van Micron heeft ingenomen, en zelfs onderscheidene daarop betrekking hebbende geschiedkundige bijzonderheden geheel onvermeld laat. Blijkbaar heeft hij nagelaten, wat toch bij de biographie van bekende Gereformeerden uit Calvijns leeftijd nooit zonder schade kan verzuimd worden, nl. onderzoek en gebruik van den »Thesaurus epistolicus Calviniamus."

Wel wordt hieruit aangehaald, ter plaatse waar Calvijn even genoemd wordt (a. w. blz. 101), de brief van Micron aan Calvijn van 28 Febr. 58. Maar zelfs van dien brief wordt dan bijna niets medegedeeld; en verder is er van de correspondentie tusschen Micron en Calvijn in het geheel geen sprake. Nu is die correspondentie, door het gemis van communicatiemiddelen (Micron was van 1554 tot zijn overlijden in 1559 predikant te Norden in Oost-Friesland), zeker niet druk geweest: »Quod rarius ad te scribo, mi frater", schreef Calvijn hem op 23 Febr. '59, »mihi persuadeo te boni consulere, quia, si ad te literae perferantur propter locorum distantiam longior mora gratiam illis eripit, vel etiam perit in ipso itinere, sicuti accidit de refutationibus deliriorum Mennonis, quas negasti tibi fuisse redditas, quum tamen Francofordienses polliciti essent se fido nuncio daturos. Nunc vero", enz. Maar het is dan toch een feit, dat er onderscheidene brieven gewisseld zijn; ook zijn die niet alle verloren gegaan; en wat ervan bekend is, kan zeker niet onbelangrijk geacht worden.

Dat Micron aan Calvijn meer geschreven heeft, dan den nog bewaard gebleven brief van 28 Febr. '58, blijkt reeds uit dien brief zelven, waarin sprake is van twee andere brieven, die hij aan Calvijn gezonden had, in het vorige jaar, en daarna. En van Calvijns brieven aan Micron is althans een tweetal nog over: één uit 1558, en één van 23 Febr. '59. De eerste van deze twee brieven is in *Calv. Opp.* afgedrukt onder de »Consilia" (Vol. 10a, p. 167—176), en voorts in de reeks van brieven alleenlijk genoemd (als nr. 2421, in Vol. 16, p. 89), met verwijzing, voor den inhoud, naar die »Consilia"; waarbij echter beide malen die

brief abusievelijk geplaatst wordt op het jaar 1556, daar hij toch, zooals blijkt uit den inhoud in verband met Microns leven, en niet minder uit Microns brief aan Calvijn van 28 Febr. '58 in verband met Calvijns brief aan Micron van 23 Febr. '59, niet vóór 1557 kan geschreven zijn, en waarschijnlijk in 1558 thuis hoort.

Door brieven is Micron dus gedurig met Calvijn in aanraking geweest. Maar, gelijk uit die correspondentie reeds zou kunnen vermoed worden, hij was ook persoonlijk met Calvijn bekend. Dit blijkt o. a. uit het slot van een brief van Utenhove aan Calvijn van 9 Maart '56: »M. Micronius ac Godfridus Wingius, quanquam de facie ignotus, te iubent plurimum perofficiose salvere", doordat hier alleenlijk van laatstgenoemde, en niet van Micron, gezegd wordt, dat hij aan Calvijn »van aangezichte onbekend" was. Trouwens, voor Micron zou zulke bekendheid ook zonder eenig rechtstreeksch getuigenis wel zijn vast te stellen. Immers, toen hij (in 1544) uit de Nederlanden gevlucht was, is hij (gelijk Dr. Gerretsen ook aantoont, a. w., blz. 3—7) eerst een tijdlang te Straatsburg geweest, en daarna (denkelijk van het begin van 1547 af, en zeker tot Maart '49) in Zwitserland, althans in Bazel en Zurich. Maar dan zal hij destijds, naar de gewoonte van Gereformeerde vluchtelingen, ook Genève en Calvijn zeker wel bezocht hebben; vooral omdat hij ten minste twee jaren in Zwitserland heeft doorgebracht. Dat hij in Genève geweest is, en dan een geruimen tijd, schijnt ook wel te volgen uit de groote belangstelling, die hij voor die stad later toonde, toen hij zóó met haar meêleefde in haar lief en leed, dat hij met de Nordensche gemeente daarvoor openlijk bad en dankte: »Gaudemus hic omnes propter concordiam cum Bernatibus initam, quo nomine publicas in ecclesia nostra gratias egimus Deo nostro, cui aute semper ut dissidium tolleret supplices fuimus" (Micron aan Calvijn, 28 Febr. '58). En gesteld zelfs, dat hij in Genève nooit geweest was, dan moet hij in 1547 tot 1549 Calvijn toch ontmoet hebben, èn te Straatsburg. èn te Bazel, èn te Zurich, daar hij in de eerste twee plaatsen zijn verblijf had bij De Falais, bij wien ook Calvijn in Febr. '47 en in Febr. '48 eenige weken vertoefd heeft (zooals o. a. blijkt uit de Raadsnotulen en de brieven, aangehaald in de »Annales Calviniani", *Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 395—397 en 421), en in Zurich veel verkeerde met Bullinger, die o. a. in Mei en Juni '48 een bezoek heeft gehad van Calvijn (zooals desgelijks blijkt in a. w., p. 426 vg.).

Door den omgang met Calvijn moet een man als Micron ook wel onder diens invloed gekomen zijn. En dit blijkt inderdaad uit stellige getuigenissen, die zelfs in het licht stellen dat Calvijn, zeker niet minder dan Bullinger, zijn leermeester en zijn raadsman bij uitnemendheid is geweest. De geschriften van Calvijn had hij bestudeerd; gelijk o. a. blijkt uit zijn brief aan dezen van 28 Febr. '58, waarin hij met betrekking tot eene vroegere vraag om voorlichting schrijft: »Quin precor ut nimiae audaciae meae ignoscas quod tibi hoc oneris imponere voluerim, qui lucubrationibus tuis doctissimis debueram esse contentus." Voor de velerlei quaesties in het kerkelijk leven was Calvijn hem

de leider, dien hij wilde volgen; want toen in het begin van 1559 zijn Oost-Friesche collega Poppius een aantal kerkelijke adviezen van Calvijn ontvangen had, nam hij voor zijn eigen gebruik van dien brief een afschrift, blijkens hetgeen Poppius aan Calvijn schreef op 10 Sept. '59: »Neque enim ego solum de tuis literis laetatus sum, sed etiam alii fratres mecum sunt exhilarati: nam iam in multa exemplaria illae transscriptae sunt. Micronius noster unum habet", enz. En toen hij zijne »Apologie" moest schrijven tegen een polemisch geschrift, dat Menno Simonsz in 1556 had uitgegeven. schreef hij aan Calvijn (in een brief uit 1557, die verloren is) om raad en hulp, blijkens zijn brief van 28 Febr. '58: »Miseram ad te superiori anno praecipua doctrinae Mennonis capita de Christi Domini incarnatione, ut consilio et ope tua ad respondendum Mennoni iuvarer." Calvijn heeft hem toen ook geholpen, door een zeer uitvoerig opstel, waarin Menno's geschrift op den voet gevolgd werd; welk opstel boven reeds vermeld is als een brief, die waarschijnlijk in 1558 thuis hoort. Wel heeft (blijkens Microns brief van 28 Febr. '58, en Calvijns brief van 23 Febr. '59) dit schrijven, dat misschien reeds in 1557 aan Micron gezonden is, hem toen niet bereikt. Maar nadat hij dit aan Calvijn bericht had, zal de toezending wel herhaald zijn; waartoe de bewaarde en nog voorhanden minute in staat stelde. In ieder geval heeft hij in zijne »Apologie" geheel dezelfde methode gevolgd, als Calvijn in zijn opstel; en bij nauwkeurige vergelijking zou misschien wel blijken, dat niet alleen zijn schema, maar ook zijne behandeling van de principieele theologische punten geheel door Calvijn is geïnspireerd.

Uit den »Thesaurus epistolicus Calvinianus" zou omtrent Microns betrekking tot Calvijn nog wel meer zijn af te leiden. Maar tot staving van hetgeen in den tekst over hem gezegd is, kan de hîer gegeven aanvulling zijner biographie voldoende geacht worden.

Bij de biographie van Utenhove is zulke aanvulling niet noodig, daar Dr. Pijper de in *Calv. Opp.* uitgegeven brieven blijkbaar goed onderzocht heeft; ook om in zijn geschiedverhaal daaruit telkens op te nemen, wat geschikt was om de betrekking tusschen Utenhove en Calvijn te doen kennen. Hier waren te dien aanzien de gegevens veel talrijker dan bij Micron; vooral doordat Utenhove met Calvijn eene nog al drukke correspondentie gevoerd heeft; waarvan wel het grootste deel schijnt verloren te zijn, maar toch nog bekend zijn: elf brieven van Utenhove (van 26 en 28 Nov. '49, 23 Aug. en 11 Nov. '50, 5 Febr. '51, 6 Juni '53, 9 Maart '56, 19 Febr. '57, 30 Juli en 12 Sept. '58, en 27 Jan. '59), en drie van Calvijn (van Oct. '57, 19 Nov. '58, en 15 Mei '60). Over dit betrekkelijk kleine aantal kon Dr. Pijper in 1883 nog schrijven: »Het is evenwel bijna zeker, dat er brieven van Calvijn aan Utenhove verborgen moeten zijn in het archief der Hollandsche gemeente te Londen" (a. w., blz. 44). Maar thans is het tegendeel wel volkomen zeker, nu al de in dat archief aanwezige brieven aan het licht zijn gebracht, in de voortreffelijk bewerkte en prachtig uitgevoerde (maar ook kostbare) uitgave van J. H. Hessels: *Ecclesiae Londino-*

Batavae Archivvm. Epistvlae et Tractatvs (verschenen in vier Deelen in quarto, Tom. I in 1887, Tom. II in 1889, en Tom. III, 1 en 2 in 1897).

Intusschen, ook al is Dr. Pijper in het mededeelen van historische gegevens veel vollediger dan Dr. Gerretsen, op één punt wordt toch zijne voorstelling door de reeds bij dezen opgemerkte eenzijdigheid gekenmerkt. Hij maakt Utenhove eenvoudig tot »een Zwingliaan", zonder meer (a. w., blz. 39—41; waar hij, in het voorbijgaan, met Micron hetzelfde doet, onder aanvoering van een paar »bewijzen", waarvan niet is in te zien, hoe zij te dien aanzien iets bewijzen kunnen). Dit nu is zeer zeker onjuist; zooals zelfs ten deele bewezen wordt door de drie argumenten, die ten voordeele van die opvatting worden aangevoerd. Immers, het is zeker waar, dat Utenhove ook Bullinger tot leermeester had; maar deze kan toch, op de punten waarin Zwingli en Calvijn verschilden, niet aan de zijde van Zwingli, en dan tegenover Calvijn, gesteld worden; eerder het tegendeel. Voorts kunnen de twee plaatsen, die door Dr. Pijper uit een geschrift van Utenhove van het jaar 1560 worden aangehaald, wel bewijzen, dat hij in de opvatting van het Avondmaal alles behalve Luthersch was; maar de daar gebruikte uitdrukkingen zijn toch niet in strijd met de Calvinistische opvatting. En eindelijk is het alleszins juist, dat Utenhove op 9 Maart '56 aan Calvijn o. a. geschreven heeft (naar de goede vertaling van Dr. Pijper): »Intusschen moet ik u één ding verzoeken, en wel uit naam van alle broeders op verschillende plaatsen, dit nl., dat gij u in uwe geschriften moogt onthouden van min of meer duistere uitdrukkingen, als gij handelt over het Avondmaal, tenzij gij er dadelijk eene verklaring bijvoegt. Want ofschoon gij u op andere plaatsen genoeg verklaart, zoodat uw gevoelen duidelijk te vatten is, toch zijn er vele half-Lutheranen, die zich op uw gezag beroepen en veel op uwe rekening schrijven", enz.; maar uit die woorden zelve is toch duidelijk, dat Utenhove eenig bezwaar had, niet tegen Calvijns opvatting, maar alleenlijk tegen sommige formuleeringen die bij dezen wel eens voorkwamen; terwijl hij in denzelfden brief niet alleen doet uitkomen dat hij het met Calvijn eens is, maar zelfs juist bij dezen er op aandringt Luthersche strijdschriften te weêrleggen, en de verwachting uitspreekt dat juist Calvijn zulks op afdoende wijze zal kunnen.

Dr. Pijper, die ook dit getrouwelijk mededeelt, heeft reeds hierdoor zichzelven eigenlijk wederlegd. En ook verder doet hij elders duidelijk uitkomen: dat Utenhove door Calvijn mede geraadpleegd is over den »Consensus Tigurinus" van 1549 in zake de Avondmaalsleer (a. w., blz. 45 vg.); dat Utenhove in 1549 vgg. zich gedurig beijverd heeft, om juist Calvijn op de Reformatie in Engeland een overwegenden invloed te doen oefenen (blz. 89—93); dat in 1560, toen de Waalsche vluchtelingenkerk te Londen een predikant noodig had, Utenhove met anderen zulk een predikant juist van Genève verlangde, en zelfs bij Calvijn aandrong op het zenden van een der meest besliste Calvinisten (blz. 200 vgg.); en dat, waar in het kort te resumeeren is, welke leiding door Utenhove gevolgd werd, ook bij Dr. Pijper de vermelding van »zijn

raadgever te Genève" kan volstaan (blz. 256). Waaraan nog kan worden toegevoegd: dat Utenhove (en ook Micron) het persoonlijk eens was met den inhoud van den Calvinistisch gestelden »Consensus Tigurinus" (naar hetgeen A Lasco op 7 Jan. '51 aan Bullinger schreef, van zichzelven en van zijne toenmalige medewerkers in Londen, waartoe allereerst Utenhove en Micron behoorden, verklarende: »Nos hic eandem doctrinam sequimur, etiamsi aliis quandoque verbis illam exprimamus"); dat Utenhove een leerling was, niet alleen van Bullinger, maar ook, naar zijn eigen getuigenis, van Calvijn, dien hij toespreekt als »praeceptor observande" (b. v. in zijn brief van 26 Nov. '49); en dat hij zich persoonlijk in bijzondere mate aan Calvijn verbonden gevoelde (volgens alle zijne brieven aan dezen; b. v. den eersten, die bekend is, van 26 Nov. '49: »Si quid hic [nl. in Londen] forte unquam mea indigeas opera, scias me tibi multo perpetuoque devinctissimum fore, neque quidquam esse quod ego tibi queam denegare: quin potius optem summis votis occasiones interdum mihi dari, quibus ego meum in te animum declarare possim, id quod tu, si quando res ita ferat, poteris experiri, et senties me paratissimum ad mandata tua hilari animo excipienda"; en den laatsten, van 27 Jan. '59: »Si qua ego vicissim tibi gratificari aut servire possim, ut me libere utaris in rebus omnibus rogo. Nihil enim est quod gravate ad tui postulationem sim subiturus in Domino: cui ego te tuumque ministerium, vir clarissime fraterque observandissime, ex animo commendo: utque Utenhovium tuum pergas amare, ut fecisti, vehementer rogo"; met de onderteekening: »Tuus tibique addictissimus quantus est, Ioannes Utenhovius").

48) Over Menso Poppius is het een en ander te vinden bij E. Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse*, 1738, Dl I, blz. 399—404; waarvan de hoofdzaken zijn overgenomen, nog met enkele bijzonderheden vermeerderd, door Dr. J. Reitsma, *Honderd jaren uit de geschied. der Herv. Kerk in Friesland*, 1876, blz. 74, 103 vg., 117, 131 vg. en 146.

Daaruit is o. a. duidelijk, dat hij hier te lande, en wel in de noordelijke provinciën, met veel moed en veel ijver voor de Reformatie is werkzaam geweest, reeds in het midden van de 16de eeuw; terwijl eveneens in die berichten uitkomt, dat hij tot de Calvinisten behoorde. Dit kan zelfs geacht worden algemeen erkend te zijn, ook b. v. in het *Biographisch Woordenboek* van B. Glasius (1851—1656) en in dat van A. J. van der Aa (1852 vgg.); zij het ook met de wel wat zonderlinge bijvoeging: »der Calvinistische rigting toegedaan en . . . ., hoezeer tegen de dwalingen der Roomsche Kerk ijverende, nogtans zachtmoedig jegens dwalenden" (Glasius); of: »Hij was de Calvinistische rigting toegedaan, doch zeer verdraagzaam" (Van der Aa).

Bijna ieder, die zich met hem bezighield, maakt ook melding van een brief, dien Calvijn hem geschreven heeft (gedateerd 26 Febr. '59, reeds door Beza uitgegeven, en in alle uitgaven van Calvijns Werken afgedrukt). Maar verder wordt dan van dien brief door niemand iets

medegedeeld. En natuurlijk is er bij de genoemde schrijvers in het geheel geen sprake van den brief waarmede Poppius Calvijn geantwoord heeft, gedateerd »Ex Manslacht ao. 1559 tumultuario et raptim 10 Septembris"; welke brief pas in 1877 voor het eerst is uitgegeven, naar het te Genève bewaarde autographon, in *Calv. Opp.*, Vol. 17, p. 628—632 (waar echter het aan de uitgevers blijkbaar onbekende »Manslacht" in Oost-Friesland, waar Poppius predikant was, bij vergissing is gelezen en afgedrukt als »Mastricht", en dienvolgens Poppius gezegd wordt, p. 451, »ministrum fuisse Traiecti ad Mosam", eene stad waar hij zeker nooit is geweest).

Toch zou reeds inzage en gebruik van den brief van Calvijn voor de kennis onzer kerkgeschiedenis niet onvruchtbaar geweest zijn. En diezelfde beteekenis heeft ook zonder twijfel het thans bekende antwoord van Poppius. Beide die brieven zijn zeer belangrijk, in allerlei opzicht; ook om de betrekking tusschen Poppius en Calvijn althans eenigszins te doen kennen.

Er kan allereerst uit blijken, dat Poppius niet persoonlijk met Calvijn bekend was. Immers, hij begint zijn brief met de woorden: »Recepi responsum tuum, vir desiderate, ad meas quaestiones redditum, de quo certe supra quam dicere possum gaudeo: non ideo solum quod nunc circa exsequutionem negotiorum ecclesiae multorum ero quietiore animo et conscientia, verum ideo etiam quod mihi scriptam contigit videre manum tuam. Id enim mihi non parvae felicitatis loco est. Si enim illis apud poetam gloriatio erat quod cruentam profani hominis manum contigissent, dicentes: *Contigimusque manum qua concidit Ilia tellus* [Virg. Aen. XI, 245], multo magis et tutius in Deo gloriari possum iisdem paene verbis: contigimusque manum qua concidit hostis Iesu. Non aegre feres, vir Dei, si de magna Dei gratia in te collata glorier in tuam faciem. Fers enim, ut spero, me de Dei gratia et misericordia et coram te et in te laetatum gloriari" enz. Eene uitboezeming, die hij niet zou hebben kunnen schrijven, indien het hem ooit was te beurt gevallen, Calvijn zelven te zien en hem werkelijk de hand te drukken. En dezelfde brief geeft een weinig verder nog een ander bewijs; ter plaatse waar hij gewag maakt van geldelijke hulp, die Calvijn aan zijne adviezen had toegevoegd, als in antwoord op hetgeen Poppius in zijn vorigen brief ter loops over zijne armoede geschreven had. Daarvan zegt hij nu in dezen brief, dat hij slechts »per occasionem" daarover geklaagd had (denkelijk om te verklaren, waarom hij voor eigen rekening geene boeken kon uitgeven), zonder ook maar eenigszins te denken aan onderstand van Calvijn, en dat hij nu zeker niet weigerde de gezondene gift aan te nemen, maar dat hij toch volstrekt niet bedoeld had Calvijn te bezwaren: immers, voegt hij er bij, »non enim ignoro quam tua fraternitas sit exposita aliis miseris et profugis Christianis (sic enim intelligo ex meo sororio qui olim Genevae egit)"; welke laatste woorden genoegzaam toonen, dat hijzelf dus nooit te Genève geweest was.

Toch is hij schriftelijk met Calvijn in relatie gekomen, waarvan de

twee nog voorhanden brieven het bewijs zijn. Wel is de correspondentie niet druk geweest, daar Calvijns brief van 1559, blijkens het reeds aangehaalde begin van Poppius' antwoord, de eerste was dien hij van Calvijn heeft gekregen. Maar in ieder geval is er toch meer geweest dan die twee bekende brieven. Aan dien van Calvijn moet natuurlijk een brief van Poppius zijn voorafgegaan. En daar deze in zijn antwoord aan Calvijn uit diens brief velerlei aanhaalt, dat in den bekenden, door Beza bezorgden, afdruk niet te vinden is, moet die afdruk natuurlijk onvolledig zijn. Beza heeft bij zijne uitgave van Calvijns brieven gedurig weggelaten, wat hem voorkwam voor openbaarmaking minder geschikt te zijn of te weinig algemeen belang te hebben; en zoo heeft hij blijkbaar ook bij dezen brief enkel de adviezen uitgegeven, met schrapping van al het andere. Eene onvolledigheid, die thans niet meer te herstellen is (tenzij dan, voor zoover Poppius' antwoord daartoe aanleiding geeft), daar de brief slechts bekend is uit dien afdruk: ook hier, gelijk bij vele door Beza uitgegeven brieven, zal de minute zelve wel als kopij voor de drukkerij gebruikt, en juist daardoor verdwenen zijn.

Intusschen is hetgeen van deze correspondentie nog over is meer dan voldoende, om te staven dat Poppius een beslist Calvinist was. Toen hij op een dertiental punten, die het kerkelijk leven betroffen, onderwijs en voorlichting noodig had, was Calvijn de raadsman, tot wien hij zich wendde. De van dezen ontvangen adviezen waren hem zóózeer tot regel, dat hij (naar hetgeen reeds boven, noot 47, blz. 126, uit zijn brief is aangehaald) ook gezorgd heeft voor een groot aantal afschriften ten behoeve van anderen. En dat hij met betrekking tot Calvijn wel bij niemand achterstond in hoogachting en waardeering, is b. v. te zien uit het reeds op de vorige blz. aangehaalde begin van zijn schrijven; en niet minder uit het opschrift: »Fidelissimo Christi servo et dilectissimo nostri omnium in Christo patri et magistro D. Ioanni Calvino[,] Genevensis et totius ecclesiae ministro[,] domino et fratri observando hae dentur literae."

Te dien aanzien is vooral opmerkelijk, dat hij Calvijns hulp vroeg voor de uitgave van een boekje, dat hij gemaakt had, en dat dienen moest om bij de Noord-Nederlandsche kerkedienaren, overheidspersonen, edelen en studeerende jongelingschap, welke standen hij alle reeds ten deele voor de Reformatie gewonnen achtte, een beslist optreden te bevorderen, vooral tegenover de tirannie van de inquisiteurs Sonnius en Lindanus (die beide destijds hun arbeidsveld in de noordelijke Nederlanden hadden; waaruit volgt, dat Poppius dus bepaaldelijk die provinciën op het oog had): »Miserrimus patriae meae status et caecitas apud maiorem hominum partem obiecit mihi aliquem laborem hac aestate. Erant iam ante apud me carmine abbreviatae quatuor evangelistarum historiae quas arripui in occasionem illuminandae (si Deo visum sit) magis patriae. Arcentur et summa cura cohibentur illic omnes pii opera Francisci Sonnii et Lindani. Et quia invito fere magistratu (paucis in eo exceptis) hanc exercent tyrannidem, invita etiam

maiore nobilitatis parte, putavi tempus ipsamque rerum commoditatem poscere ut laboranti illic Christi ecclesiae succurratur, eiusque hostes divinis oppugnentur armis, si forte hoc labore magis exstimulentur pii in maiorem animorum suorum contra Christi hostes erectionem et fortitudinem in augmentum ecclesiae Dei. Evangelistas igitur meos, quamvis parva opuscula, destinavi in hunc finem diversis illis hominum generibus et statibus, Matthaeum concionatoribus, Marcum regio senatui, Lucam nobilibus et Ioannem studiosae iuventuti. Omne autem mei consilium latius indicabunt unicuique opusculo praefixae literae nuncupatoriae." Voor die uitgave echter had hij zelf niet de noodige middelen, en zijn naam niet het noodige crediet. En daarom zond hij nu zijn manuscript aan Calvijn, hem met vele verontschuldigingen verzoekende, dat deze het boekje, na de noodige verbeteringen door hemzelven of door een der Geneefsche broeders, in Genève zou laten drukken (mits dit zonder geldelijke schade voor Calvijn zou kunnen geschieden) en hem dan een aantal exemplaren door Petrus Dathenus (destijds predikant in Frankfort) zou toezenden, of wel het manuscript hem zou terugzenden met eene korte aanbevelende voorrede: »Si itaque tibi videbitur, petiero saltem aliquam tuam epistolam opusculo praefigi in eius quam merebitur qualemcunque commendatiunculam." Hieruit blijkt wel, dat Poppius, die èn door zijne afkomst, èn door zijne werkzaamheid, èn door zijne relatiën de noordelijke Nederlanden zeer goed kende, overtuigd was, dat ook in die provinciën Calvijns naam, althans bij de meer ontwikkelden, bekend en geëerd was. En ten overvloede is dit nog te zien uit zijn daarop volgend verzoek, dat Calvijn toch in ieder geval voor de Reformatie in Nederland iets zou schrijven: »Si tamen videbitur tibi expediri ut neutrae [*sic*] petitioni annuas, saltem in edito aliquo opere eris patriae meae memor aliquando."

[49]) Over Petrus Dathenus bestaat o. a. eene biographie van Dr. H. ter Haar, *Petri Datheni vita*, enz., 1858; welke dissertatie later gedeeltelijk is aangevuld door H. Q. Janssen, *Petrus Dathenus; een blik op zijne laatste levensjaren, vooral op zijne twistzaak met Oranje*, 1872. De genoemde levensbeschrijving, waarin ook de aan hare verschijning voorafgaande litteratuur genoegzaam vermeld wordt, was voor haren tijd zeer verdienstelijk, maar is, met het oog op hetgeen thans zou kunnen geleverd worden, zóó onvoldoende, dat eene nieuwe biographie van Datheen alleszins wenschelijk zijn zou. Zoo b. v. is er niets in te vinden over eenige betrekking tusschen hem en Calvijn. Wel geeft zij getuigenis van zijn, trouwens overbekend, Calvinisme; zij het ook, dat de voorstelling, die zij hiervan geeft, minder juist moet genoemd worden. Maar zij laat zelfs niet vermoeden, dat Datheen met Calvijn persoonlijk bekend en bevriend was, en dat deze zijn leermeester en zijn leidsman bij uitnemendheid geweest is.

Toch was dit inderdaad het geval. Wel is onbekend, of Datheen ooit Genève bezocht heeft; en het feit, dat hij in zijn brief aan Calvijn van 22 Sept. '60 de Geneefsche predikanten laat groeten (»salutabis

quaeso symmystas tuos omnes"), geeft nog geen voldoenden grond om persoonlijke bekendheid met hen allen te onderstellen. Maar in ieder geval moet hij toch Calvijn ontmoet hebben; zoo al niet elders, dan te Frankfort, waar hij predikant was, toen Calvijn in Sept. '56 een paar weken in die stad heeft doorgebracht. En reeds vóór dien tijd moet hij aan Calvijn zijn bekend geweest, daar deze in zijn brief aan A Lasco van 26 Dec. '54 hem bijzonder laat groeten (»optimo fratri nostro Petro Datheno salutem plurimam").

Van de nauwe betrekking, die tusschen hen bestaan heeft, wordt inzonderheid getuigd door het zestal brieven, dat van hunne correspondentie is overgebleven; alle zes door Datheen aan Calvijn geschreven; nl. die van 2 Nov. '55 (een brief die, naar zijn inhoud te oordeelen, inderdaad de eerste schijnt geweest te zijn), 20 Sept. '58, 11 April en 20 Sept. '60, 28 April en 18 Sept. '62. De brieven van Calvijn aan Datheen schijnen alle verloren te zijn; slechts met uitzondering van den nog bekenden brief, dien Calvijn op 18 Juni '62 aan de Nederduitsche vluchtelingen te Frankfort geschreven heeft, en die hun advies gaf over eene quaestie, welke o. a. door Datheen hem was voorgesteld.

Bij blz. 16.

50) Over Gaspar van der Heyden is de beste biographie die van Dr. M. F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden*, 1884.

Aldaar is ook voor het eerst openbaar gemaakt de brief, dien Van der Heyden, als predikant bij de Nederduitsche vluchtelingen te Frankfort, in 1562 aan Calvijn geschreven heeft, om van hem advies te vragen in zake de quaestie, of de Nederduitsche Gereformeerden in Frankfort, aan wie door het drijven der Lutherschen de bediening van de Sacramenten verboden was, nu wel vrijheid hadden, hunne kinderen door een Lutherschen predikant te laten doopen. Alleenlijk wordt ten onrechte daar gezegd (a. w., blz. 29 vg.), dat die brief uit April of Mei '62 zijn moet. Immers heeft Datheen, die toen ook Nederduitsch predikant te Frankfort was, over deze zelfde quaestie, waarin hij het met zijn collega Van der Heyden niet eens was, desgelijks aan Calvijn geschreven; en wel op 28 April en op 18 Sept. '62. En nu zegt hij in den laatstgenoemden brief, na gesproken te hebben van de beide tegenover elkander staande gevoelens: »quemadmodum ex duobus scriptis quae hac de re accepturus es abunde intelliges." Tegelijk met dien brief van 18 Sept., of kort daarna, zijn dus twee vertoogen aan Calvijn gezonden. Het eene is natuurlijk het stuk van Datheen zelven, dat in het nog bewaarde autographon aan zijn brief is toegevoegd (en daarachter afgedrukt is in *Calv. Opp.*, Vol. 19, p. 524—529), ter verdediging van het laten doopen bij Luthersche predikanten, onder zekere voorwaarden. En het andere vertoog kan alleenlijk zijn het door Dr. Van Lennep ontdekte en afgedrukte stuk van Van der Heyden (a. w. blz. 197—203), dat Datheens gevoelen bestrijdt; welk stuk dus ook uit Sept. '62 moet dagteekenen. Daardoor wordt dan ook ten volle verklaard (eene omstandigheid, waarmede

Dr. Van Lennep, a. w., blz. 34, blijkbaar geen raad weet), dat dit stuk eigenlijk volstrekt geen brief is, maar geheel den vorm heeft van eene verhandeling.

[51]) Onder hen, die in de 16de eeuw hier te lande leiders en woordvoerders waren der Gereformeerden, is Guido de Brès zeker een der meest bekenden; en dan niet slechts omdat zijn naam aan onze Nederlandsche Confessie verbonden is, maar ook omdat er van zijn levensloop en zijn arbeid betrekkelijk veel aan het licht is gebracht. Ongeveer terzelfder tijd hebben twee geschiedvorschers, geheel onafhankelijk van elkander, zich met hem bezig gehouden; waarna beiden het resultaat hunner grondige onderzoekingen in eene levensbeschrijving hebben uitgewerkt. In 1883 verscheen: Daniel Ollier, *Guy de Brès; étude historique sur la Réforme au pays Wallon;* en in 1884: Dr. L. A. van Langeraad, *Guido de Bray; bijdrage tot de geschiedenis van het Zuid-Nederlandsche Protestantisme.*

Laatstgenoemde, die, toen zijn eigen werk reeds gereed was, ook het boek van Ollier nog leerde kennen, maakt er in zijn »Voorwoord" melding van, met de bijvoeging: het »heeft, naar mijne meening, mijn arbeid niet overbodig gemaakt." En zoo is het ook inderdaad. Er is in zijn boek veel te vinden, dat men bij Ollier niet zal aantreffen; en de grondigheid en nauwkeurigheid, die hun beider studiën kenmerken, zijn bij Dr. Van Langeraad doorgaans het grootst.

Toch kan desgelijks gelden, zij het ook in mindere mate, dat de tweede biograaf het werk van den eersten nog niet overbodig gemaakt heeft. Ook bij dezen zijn wel enkele bijzonderheden, die door Dr. Van Langeraad niet vermeld zijn. Zijne wijze van behandeling is geheel anders, waardoor vaak dezelfde zaken nog eens uit een ander oogpunt bezien worden. En bij quaesties, waarin tusschen de twee schrijvers ook een zakelijk verschil is, is het doorgaans van belang, beiden te raadplegen; waarna dan, wel niet op de meeste, maar toch op sommige punten menigeen met Ollier zal medegaan.

Zoo b. v. wat de spelling aangaat van den naam van De Brès. Dr. Van Langeraad schrijft dien naam, op het voetspoor van Ch. Paillard e. a., De Bray, en geeft daarvoor eenige gronden (a. w., blz. 9). Daarentegen blijft Ollier de gewone spelling handhaven; waarbij hij het vóór en tegen uitvoerig in het licht stelt, om uit alle die gegevens dan als slotsom op te maken, dat de schrijfwijze zijn moet De Brès (a. w., blz. 28—33). En nu schijnt het betoog van Ollier hier inderdaad het sterkste. Vooral omdat hij heeft aangetoond, dat de naam zóó geschreven werd door zijn drager zelven: blijkens de eenige handteekening, die er van hem over is; blijkens de titels van de boeken, die hijzelf heeft laten drukken; en ook blijkens de gewoonte van zijn vriend Crespin, wien hij vele bijdragen zond voor diens Martelaarsboek, en die dus zijne handteekening dikwijls moet gezien hebben.

Bij de beide biografen is te vinden, wat er thans bekend is van de persoonlijke betrekking waarin De Brès gestaan heeft tot Calvijn: dien

hij in Sept. '56 te Frankfort moet ontmoet hebben; dien hij nog veel beter heeft leeren kennen, toen hij kort daarna Zwitserland bezocht, waar hij te Lausanne en te Genève gedurende minstens twee jaren gestudeerd heeft; dien hij hoog gewaardeerd heeft als zijn leermeester, die hem theologisch gevormd had en was blijven leiden; en met wien hij ook brieven gewisseld heeft, reeds in 1556 (niet 1558, gelijk soms gesteld wordt, door de fout die gemaakt is in den afdruk van het stuk, waarin van die brieven sprake is); van welke correspondentie echter, ongelukkiglijk, niets is overgebleven.

[52]) Voor het leven en den arbeid van Jean Taffin kan verwezen worden naar de twee levensbeschrijvingen, die van hem gegeven zijn, beide met gebruikmaking van de thans bekende bronnen en van hetgeen vroeger over hem geschreven was: door Dr. Christiaan Sepp, in zijn boek *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming*, 1879, blz. 1—80; en door Charles Rahlenbeck, in het *Bulletin de la Commission pour l'histoire des églises Wallonnes*, Tome II, 1887, p. 117—179.

Waar men hem ter sprake bracht, is wel eens verwarring geweest met naamgenooten; daar de familie Taffin zeer talrijk was, en onderscheidene leden had die Jean heetten. In de bovengenoemde biographieën echter wordt zulke verwarring niet aangetroffen; slechts met één nog al zonderlinge uitzondering. De anders nog al nauwkeurige Rahlenbeck laat den hierbedoelden Taffin te Genève in de godgeleerdheid promoveeren, na verdediging van Theses Theologicae; zelfs nog vóórdat de Academie aldaar in 1559 gesticht was (a. w., blz. 126 vg.). Naar hetgeen Dr. Sepp mededeelt (a. w., blz. 4), is er wel een Jean Taffin uit Doornik geweest, die aldaar als student was ingeschreven en ook Theses verdedigd heeft; maar dit was eerst in het laatste kwartaal van de 16de eeuw, en het gold een ander lid van dezelfde familie.

Voor het overige wordt ook van den ouderen Taffin door zijne beide biografen op goede gronden aangenomen, dat hij in Genève geweest is, denkelijk zelfs meer dan eens, en dat hij dus ook persoonlijk tot Calvijns leerlingen behoorde.

Van zijne correspondentie met Calvijn, waarvan o. a. gesproken wordt in een brief van dezen aan Petrus Colonius van 10 Juni '62, is niets overgebleven, dan een brief, dien Colonius en Taffin gezamenlijk op 26 Oct. '61 aan de predikanten van Genève geschreven hebben. Over dezen Colonius, die destijds de collega van Taffin te Metz was, is hierboven gehandeld in noot 39, blz. 106—110, alwaar ook Taffin reeds herhaaldelijk ter sprake kwam.

[53]) Over Pierre Loiseleur de Villiers bestaat eene »historische studie" van J. ab Utrecht Dresselhuis, *Pieter Lozeleur, des Prinsen Raad en Hofprediker* (in *De Gids*, 1846, Dl II, blz. 79—127; ook afzonderlijk uitgegeven).

Door den grooten overvloed van hetgeen de laatste halve eeuw als historisch materiaal aan het licht heeft gebracht, is de genoemde studie

thans wel verouderd, zoodat haar hoofdpersoon dus zijn biograaf eigenlijk nog wacht.

Voor het eerste gedeelte van zijn leven, met name voor zijn verblijf in Genève, zijne theologische studie aldaar, en zijne eerste werkzaamheid als predikant, is dan de eigenaardige moeielijkheid, dat dit doorgaans vrij onduidelijk wordt voorgesteld; ook doordat hij vaak verward wordt met naamgenooten, vooral met Claude Loiseleur, ook een leerling en vriend van Calvijn, en denkelijk ook een Nederlander van afkomst.

Natuurlijk is van zulke verwarring geen sprake meer in den tijd dat hij, niet alleen als theoloog, als jurist, als prediker en als schrijver, maar ook als een der bekwaamste en meest vertrouwde raadslieden van Prins Willem I, op den gang van zaken hier te lande grooten invloed geoefend heeft. Maar ook bij dat belangrijkste deel van zijn leven is er voor zijn biograaf nog heel wat te onderzoeken en in orde te stellen.

Voor het overige wordt door ieder erkend, dat Pierre Loiseleur een geestverwant van Calvijn was; zij het ook, dat andersdenkenden (b. v. Glasius en Van der Aa in hunne Biographische Woordenboeken) daar dan bijvoegen: »der Calvinistische rigting toegedaan, nogtans [*sic*] vreemd aan alle hevigheid" en »gematigd"; en dat zij hem voorstellen als een »Calvinist", die terzelfder tijd min of meer »liberaal" was, in den geest van de latere »Arminianen". Daartegenover is b. v. opmerkelijk, dat de twee Waalsche Synoden, die het meeste gedaan hebben om de onderteekening van de Nederlandsche Confessie door alle predikanten en ouderlingen te verzekeren, beide juist door Pierre Loiseleur zijn gepresideerd. Vgl. de Acta der Waalsche Synode te Antwerpen van 5 Aug. 1579, art. 7, en die van 14 Sept. 1580, mede te Antwerpen, art. 2 (*Livre Synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des églises Wallonnes*, Tome I, Ed. 1896, p. 69, 72).

54) In de vele geschriften, waarin over de beide Marnixen, en bepaaldelijk over Philips van Marnix van St. Aldegonde gehandeld wordt, vindt men lang niet altijd eene voorstelling, die zijne Calvinistische beginselen tot hun recht doet komen. Het gebeurt zelfs vaak, dat die geheel worden ter zijde gesteld, om door revolutionnair-liberale beginselen vervangen te worden. Toch kan dit laatste wel niet geschieden zonder algeheele miskenning van zijn ganschen levensstrijd. Van der jeugd af is hij altijd Calvinist geweest; en bij al zijne werkzaamheid op staatkundig, historisch en litterarisch gebied, was en bleef hij toch ook een Godgeleerde, een der leiders en woordvoerders van de Gereformeerde kerken in de Nederlanden. Als zoodanig is hij voorgesteld en meer dan vroeger tot zijn recht gekomen door de, ook om de bijgevoegde Inleidingen belangrijke, uitgave van Prof. J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde*, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften;* Dl. I, 1871, Dl. II, 1873, Aanhangsel, 1878, en Dl. III, 1891. En het laatst is hij als zoodanig behandeld door Dr. G. Tjalma, *Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde*, 1896; eene »historisch-

dogmatische studie", die zich ten doel stelde (blz. 3), »naar die, in ruimeren zin theologische zijde, Marnix te geven en te teekenen", en die inderdaad den lezer goed bekend maakt met hetgeen uit Marnix' leven en werkzaamheid en geschriften hierbij in aanmerking moet komen.

Waar in deze biographie gesproken wordt van Marnix' studiën te Genève, is de tijd wel wat al te onbepaald gelaten. Te dien aanzien wordt melding gemaakt van de twee plaatsen, waar hijzelf eene tijdsbepaling aangeeft (a. w., blz. 5). Nl. zijn brief aan Beza van IIII Idus Januarii, d. i. 10 Jan. (zonder jaartal, maar in de uitgave op 1566 geplaatst), waarin hij aan het slot, in de plaats van onderteekening, schrijft: »Ne autem ignores quis has ad te scribat, puto te meminisse duos fratres solere apud D. d'Aignon habitasse. Jam, ni fallor, quadriennium est. Hos quia et D. Calvinus piae memoriae [in het begin van den brief ook genoemd: »admirabilis ille Dei propheta Johannes Calvinus"], et ipse tu, non modo publicis vestris atque toti Ecclesiae communibus beneficiis devinxistis, verum etiam humanitate privata complexi estis, non dubitavit minor natu, qui et ipse a fratris nomine Budenguenius eo tempore vocabatur, haec ad te scribere, fretus et illa tua humanitate solita, et maxime illo tuo erga Domini gloriam zelo," enz. (*Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde*, 8 Deelen, 1857—1860; in het laatste Deel, *Correspondance et Mélanges*, p. 118). En de andere bepaling staat in de »Response Apologeticque de Philippe de Marnix, Seigneur du Mont Sainct Aldegonde, à un libelle fameux" enz. (door Marnix geschreven in het jaar 1598, zeer kort vóór zijn overlijden; het geschrift, waarin de bekende treffende mededeeling voorkomt: »Et un jour à Delft, comme je sollicitai sadite Excellence fort instamment pour mon congé, luy alleguant que ma presence ne lui servoit que de retardement aux affaires, puis qu'il en y avoit qui estoient bien aises de me traverser, il me respondit en ces termes, Sainct' Aldegonde, Souffrons que l'on marche sur nous, pourveu que nous puissions aider l'Eglise de Dieu. Sur quoi je lui respondis, puis Monseigneur que vous estes resolu à cela, ja à Dieu ne plaise que j'en parle plus. Emploies moi par tout ou il vous plaira: Et là dessus je m'emploiay en tous ses commandemens aiant ce seul but de la conservation des Eglises de Dieu"; *Corr. et Mél.*, p. 411); waarin de bedoelde opgave aldus luidt (a. w., p. 436): »je m'estoie tenu par l'espace de six ans, depuis mon retour de Geneve jusques au commencement des troubles, comme caché soubs la croix des persecutions, qui estoient alors tresaspres." Bij welke twee plaatsen dan door Dr. Tjalma wordt aangeteekend (a. w., blz. 6): »De brief staat het dichtst bij het feit; de terugkeer [uit Genève in het vaderland] zal waarschijnlijk niet vroeger geweest zijn dan einde 1561."

In dit chronologisch betoog had nog kunnen, en dus ook moeten vermeld zijn, dat we voor het verblijf der beide Marnixen in Genève een vasten datum hebben in de opgave van »Le livre du Recteur" (in 1860 te Genève uitgegeven), waarin reeds op het jaar 1559, het eerste Academische jaar, geboekt staan: »Joannes a Marnix Bruxel-

lensis", en »Phillippus Marnixius Bruxellanus" (vgl. het opstel van Prof. J. de Wal, »Nederlanders, en personen, die later met Nederland in betrekking stonden, studenten te Heidelberg en te Genève, sedert het begin der Kerkhervorming", in de *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden*, 1865, 2e gedeelte, Mededeelingen, blz. 89 en 180). En voorts wordt de genoemde brief aan Beza wel geacht in het jaar 1566 geschreven te zijn, maar is deze tijdsbepaling toch volstrekt niet zeker. De brief, die in de *Correspondance et Mélanges* onmiddellijk voorafgaat (blz. 111), is van Marnix aan Petrus Delenus, gedateerd »V non. Majas", d. i. 3 Mei; en deze brief, zonder jaartal, wordt gesteld op het jaar 1561. Zijn geheele inhoud echter is eene dringende aanbeveling van twee geloovigen uit Valenciennes, die naar Engeland vluchtten, nadat zij, als Gereformeerden gevonnisd en reeds bij den brandstapel gekomen, door het volk met geweld bevrijd waren; welke bevrijding hier door Marnix in bijzonderheden beschreven wordt. Dit nu is de welbekende geschiedenis van »les maubruslez [d. i. mal brûlés] de Valenciennes", den kousenmaker Philippe Mallart en den olieslager en zeepzieder Simon Fauveau, beiden diakenen bij de Gereformeerde Kerk, wier proces, bevrijding, enz. uitvoerig beschreven zijn, laatstelijk door Charles Paillard, *Histoire des troubles religieux de Valenciennes 1560—1567*, Tom I, 1874, p. 53—74 (met bijvoeging van een groot aantal brieven van tijdgenooten en andere aktestukken, nr. 39—134 van de »Pièces justificatives", in a. w., Tom. II, p. 94—394), en door Charles Rahlenbeck, in zijn belangrijk opstel »Les chanteries de Valenciennes", in het *Bulletin de la Commission pour l'histoire des Eglises Wallonnes*, Tome III, 1888, alwaar p. 138—157 hierover gehandeld wordt. En van die bevrijding staat het vast, met volkomen zekerheid, dat zij niet in 1561, maar den 27sten April 1562 heeft plaats gehad. De uitgevers van den brief van Marnix hebben zich dus in het jaartal vergist, en blijkbaar zijn zij bij hunne tijdsbepaling zelfs zonder veel onderzoek te werk gegaan. Bij den daarop volgenden brief (van Marnix aan Beza) is dus hunne bijvoeging »(1566)" alles behalve afdoende; en zelfs schijnt de inhoud van dien brief minder op het jaar 1566, dan wel op den daaraan voorafgaanden tijd, b. v. 1565, te passen.

In ieder geval waren de beide Marnixen dus in 1559 reeds te Genève, waar zij onder leiding van Calvijn en Beza studeerden en ook verder gevormd werden. En zij zijn er gebleven, althans tot in 1560; denkelijk zelfs nog wat langer, tot in 1561.

[55]) De hierboven opgegeven namen zijn ontleend aan het reeds in de vorige noot, op deze zelfde blz., vermelde opstel van Prof. J. de Wal, waarin deze uit het in 1860 te Genève uitgegeven »Livre du Recteur" de namen van de Nederlanders overnam.

Dat dit Album voor de eerste levensjaren van de Academie te Genève onvolledig is, kan reeds worden afgeleid uit de omstandigheid, dat er veel minder namen in staan, dan men, volgens allerlei berich-

ten over het groote aantal studenten, recht zou hebben te verwachten. En voorts zijn er voor die onvolledigheid ook positieve bewijzen, daar er namen ontbreken, zelfs van beroemde personen, omtrent welke toch vaststaat, dat zij destijds in Genève gestudeerd hebben; b. v. Franciscus Junius, die er op 27 Maart 1562 aankwam, en tot April 1565 is blijven studeeren, en die toch in het »Livre du Recteur" niet genoemd wordt; blijkens de biographie van Lic. Fr. W. Cuno, *Franciscus Junius der Aeltere, Professor der Theologie und Pastor (1545—1602)*, 1891, blz. 12.

Het zoek raken van het Album Academicum in den tijd dien de Rector Beza in Frankrijk moest doorbrengen, om den drang der omstandigheden door Genève aan de Fransche Gereformeerden tijdelijk afgestaan (Juli—Nov. '60, Aug. '61—Sept. '62, en na enkele dagen wederom Sept. '62—Maart '63), blijkt uit zijne eigene woorden in zijn brief aan Calvijn van 22 Dec. '61: »De libello Academiae ignosces meae memoriae, quae facit ut nihil certi scribam nisi hoc unum: oportere omnino ut vel adsit in mea bibliotheca, vel ex mandato meo sit cuipiam fratrum traditus ab uxore. Liber est chartaceus, folii integri, margine rubro, corio tectus, foliis viridi colore tinctis. Si discessit uxor, traditae sunt tibi aedium claves, si modo mandatis meis paruit. Ibi igitur quaerendus et inveniendus erit. Sin minus, tantisper dum redeam annotanda erunt nomina seorsim, quae postea invento libro reliquis subiiciantur."

Bij blz. 17.

56) In den »Thesaurus epistolicus Calvinianus" vindt men gedurig sporen van Nederlanders, wier namen niet genoemd worden, maar van wie dan toch blijkt, dat zij met Calvijn in betrekking stonden en ook meest in Genève geweest zijn. Tot bewijs hiervan kan uit de bedoelde correspondentie het volgende worden aangehaald.

Calvijn aan Viret te Lausanne, 2e helft van April '44: »Flandrus ille qui non ita pridem ad vos profectus fuerat, ut a ludimagistro Lustriacensi reciperet quod sibi debebatur, negocium tibi suum commendat: quod tibi curae fore recepisti."

Balduinus uit Parijs aan Calvijn, 31 Juli '45: »Equidem verebar, doctissime Carole [een van Calvijns schuilnamen], pluribus epistolis te obtundere aut remorari, ne peccarem in publica commoda: sed amicus his [lees: hic] noster, qui morae nostrae impatiens praecurrere voluit, omnino efflagitavit circumferre manum nostram comitem. Civis est et amicus familiaris D. Eusthatii [Eustache du Quesnoy, uit Rijsel] quem nosti. Ex quo scire poteris quid hic agatur."

Valérand Poullain uit Antwerpen aan Calvijn, 28 Aug. '46: »Troilum Critz [blijkbaar iemand uit Antwerpen, van waar Poullain dezen brief schreef], qui has tibi redditurus est, valde mihi commendant boni quidam et prudentes viri. Nam ante aliquot annos de christiana religione edoctus, hoc unum semper in eo studium deprehenderunt, ut vitam ad Christi institutum quam proxime, et quantum humana sustinet infirmitas, institueret. Sunt itaque merito huiusmodi homines iuvandi

a nobis, quacunque fas est. Quum autem desiderium iam ante aliquot menses incessisset domus Dei, inter caeteras urbes, ubi iam suos Christus recolligit, vestram delegit, non tantum ob linguae gallicae usum cuius nunc studio tenetur, verum etiam ob doctrinam puram et caeteram pietatem, quam istic, ut si alibi, maxime vigere intellexit. Non fefellit hominem in delectu iudicium: nam, uti ait, vestra doctrina et multorum piorum exemplis plurimum iuvari potest. Verum cuiusmodi homines ad se vocet Christus nosti. Neque hic ex divitibus est saeculi huius. Quare in adipiscendo apud bonum aliquem virum servitio tuam opem desiderat et meam sibi hac in re commendationem fore utilem sperant amici. Quae ne spes eos fallat te vehementer etiam atque etiam rogo. Hactenus apud negotiatorem quendam aulaearium vixit satis laudabiliter. Si aliquam istic similis servitii conditionem adipisci possit, sese beatum iudicat. Ego illum tibi, pater, ex animo commendo in nomine Domini nostri Iesu Christi. Tu vicissim illum fratri et Nicolao eius socero commendato. Antonius monachus, Nicolao non ignotus, apud me huius nomine fideiussit et rogavit ut si opus esset vellem etiam huius fidem mea fide commendare. Itaque si forte magistrum invenias, oro audacter apud illum fideiubeas. Ego enim omne damnum in me recipio et praestaturum polliceor. Quin et si aliquos sumptus feceritis exspectantes opportunitatem, ego rependam.

»Intellexi quendam esse nobilem qui cupiat ad vos transire. Sed prius ex isto vult de universo ecclesiae vestrae statu certum cognoscere. Plura ex ipso cognosces ..... Quum nuper Bebburii otiosus essem apud comitem Novae Aquilae, satis prolixe respondi nostro Gandavensi ad patrocinium missalis abominationis. Ille tamen nihil. Rescripsi. Tuas literas mihi reddi antequam ad illum accedam vehementer opto. Est enim eruditus vir et placidissimo ingenio, quique singularem Dei timorem prae se ferre videtur. Itaque plurimum spero profecturum si ad illum scripseris .....

»Quum has obsignarem redditus est abs te literarum fasciculus, in quo, quum literas ad Wesaliensem et Aquensem ecclesias vidi, gaudio exsultavit cor meum. Faciam sedulo quod paterne et sancte mones. Sed inprimis gratias ago pro responso ad missarium patronum. Non poterat reddi magis opportune. Spero enim brevi aut illum huc ad me, aut me ad illum iturum. Ego iudicio [lees: iudico] scripsisse illum impulsu aliorum ut abs te aut Bucero aliquid praeterea extorqueret, ad illorum confirmandos animos. Sed tamen missae patrocinium non opportune interseruit. Confido ex illius literis te consolationem accepturum, ut una de reduce tam praeclaro fratre ad Christi caulas Deo nobiscum gratias agas."

Calvijn aan De Falais te Bazel, 23 Dec. '47: »Monseigneur, a ce que ie voy par vos dernieres lettres que iay receu par les ieusnes compaignons de Hennault", enz.

Simon Sulzer uit Bazel aan Johannes Marbach te Straatsburg, 26 Juni '49: »Mitto fasciculum librorum quorundam cum literis Calvini et meis, quem rogo deferri cures Antwerpiam. Suscepit eam provinciam non

gravatim Flandrus nobilis. qui nuper coram nobis significavit, illuc sibi profectionem institutam esse, cui et literas ad ipsum Calvini commiseram, et diebus apud vos aliquot haesurum."

Bullinger uit Zürich aan Calvijn, 15 Sept. '60: »Scripsi superioribus diebus [op 30 Aug.] de rebus nostris omnibus per Belgam quendam. Spero eas tibi literas esse traditas. Nam amissas aut interceptas nollem." En dat de hier bedoelde Nederlander den brief van Bullinger aan Calvijn heeft overgebracht, blijkt uit het antwoord van dezen, van 1 Oct. '60.

Voor het overige was het inderdaad zeer natuurlijk, dat vluchtelingen om des geloofs wille uit alle landen tot Genève en bepaaldelijk tot Calvijn zich getrokken voelden. Hij betoonde altijd zóóveel ijver om zich hunne belangen aan te trekken, dat zijne christelijke gastvrijheid en hulpvaardigheid reeds in 1547 gezegd werden in geheel Europa spreekwoordelijk te zijn. In een langen brief, dien een onbekende (denkelijk een Franschman) op 1 Nov. '47 aan Calvijn schreef, wordt daarover uitgeweid, o. a. met deze woorden: »Etsi de tuo propenso in pios omnes animo antea saepe ex multorum et nunciis et sermonibus, vir optime atque humanissime, satis multa audieram, tuaque hospitalitas Christi nomine nulli non per totam Europam iampridem sit cognita, tamen nusquam iucundior antea, gratior, ne mentiar, nusquam mihi accidit, quam quum ad Carolum nostrum eandem sensi largiter et, ut ipse aiebat, cupide permanasse......... Ex iis omnibus quae dixit aut etiam fecit, sic omnium inflammavit animos erga vos, ut non priusquam viserint, e loco editiori audierint, sint conquieturi."

[57]) In het gansche bovenstaande overzicht zijn alleen dezulken opgenomen, van wie zeker is, dat zij Nederlanders waren; met weglating van degenen die door sommigen, met meerder of minder waarschijnlijkheid, voor Nederlanders gehouden worden, maar bij wie die nationaliteit toch niet vaststaat; als b. v. David de Busanton, Everardus Heracleus, Ambrosius Wille, enz.

Misschien zou nog tot de Nederlanders te brengen zijn de Calvinist Joannes Collassus, die tot 1538 eene bloeiende school te Bordeaux had, in dat jaar aan de school te Genève verbonden werd, en later in de nabijheid predikant werd. Herminjard zegt van hem (*Correspondance*, enz., Tome V, p. 97): »Malgré toutes nos recherches, nous n'avons pu constater sa nationalité"; en oppert dan de gissing, dat hij uit Spanje of uit Portugal afkomstig was. Dit is zeker mogelijk; maar ook is mogelijk, dat hij een Nederlander was, daar hij in de twee brieven aan Farel, die van hem bewaard zijn, van 2 en 30 Sept. '38 (beide alleenlijk bij Herminjard afgedrukt), van zijne toenmalige collega's aan de school te Genève sprekende, bij die allen slechts de namen noemt, maar bij den Nederlander Andreas Zebedaeus telkens bijvoegt: »noster Zebedaeus". Sterk is die grond echter niet; en er staat tegenover, dat de naam hier te lande vreemd is. Wel was er in de 16de eeuw onder de Gereformeerden in de Nederlanden eene bekende familie, die Celosse heette; maar den naam Colasse vindt men onder hen niet vermeld.

Bij blz. 18.

58) In het algemeen is bekend, dat bij het opkomen en veld winnen van de Reformatie in de Nederlanden bijna het geheele volk van geloofsvervolging afkeerig was, en dat de werking van de bloedplakkaten en van de inquisitie (om het even, of deze van den bisschop, van den keizer of van den paus uitging) veelszins belemmerd werd door de plaatselijke overheden, die de daardoor verkorte rechten en vrijheden zooveel mogelijk lieten gelden.

Hoe dit geschieden kon en geschied is, kan men thans met betrekking tot Antwerpen in bijzonderheden te weten komen. Hoe de Magistraat van die stad eene strenge uitvoering van de plakkaten heeft tegengewerkt, en zelfs tot 1566 de inquisitie buiten hare muren heeft gehouden (zoodat b. v., blijkens het nu aan te halen opstel, blz. 15, in die dicht bevolkte stad, waar toch vele »ketters" waren, »van Juni 1553 tot Augustus 1555 geen enkel overtreder der geloofsplakkaten voor de Vierschaar gebracht werd"), is met groote kennis van zaken en uit de bronnen zelve beschreven en toegelicht door Jan Joris Mulder, in zijne verhandeling over »De uitvoering der geloofsplakkaten en het stedelijk verzet tegen de inquisitie te Antwerpen (1550—1566)"; een opstel, dat hij bij zijn overlijden (in 1890) bijna gereed had, dat daarna herzien en afgewerkt is door de goede zorgen van Prof. Paul Fredericq, en dat nu onlangs opgenomen is in de »Werken van den practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis, aan de Hoogeschool van Gent", in Deel VI, *Twee verhandelingen over de inquisitie in de Nederlanden tijdens de 16de eeuw*, 1897, blz. I—XVI en 1—96.

Deze verhandeling is ook belangrijk te noemen, met het oog op de strijdvraag, die nog altijd hangende is, over het cijfer, waarop voor de Nederlanden het getal van de martelaren der Hervorming te stellen is.

In bijna alle boeken over Vaderlandsche geschiedenis vindt men te dien aanzien de voorstelling, die van de 16de eeuw af de gewone was, en die, reeds voor den tijd die aan Alva's komst voorafging, of zelfs voor den tijd der regeering van Karel V, en dus voor de jaren 1523 (het jaar van den eersten martelaar) tot 1566, of zelfs tot 1555, het bedoelde cijfer zóó hoog stelt, dat het op 100.000, en althans op niet minder dan 50.000 geschat wordt.

Hoe men aan die cijfers komt, is bekend. Het kleinste is ontleend aan de »Verantwoording", die de Prins van Oranje in 1568 heeft uitgegeven tegen de beschuldigingen van het »Dagement" van koning Filips van 19 Jan. 1567 (d. i. 1568) om te Brussel voor den Hertog van Alva te komen terechtstaan, bij deurwaarders-exploit van 24 Jan. 1567 (d. i. 1568) hem beteekend; in welke verantwoording de Prins, ter plaatse waar hij zegt (naar de vertaling, die is afgedrukt bij P. Bor Czn., *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, enz., Ed. 1679, Dl. I, in het »Byvoegsel van authentyke stukken", blz. 6), »dat men eindelijk eenen afkeer en walginge aldaar [nl. in de Nederlanden] hadde van den name der voorsz. Inquisitien, en insgelijks der Placcaten",

tusschen twee haakjes hier bijvoegt: »(door de welke een ontallyke menigte der Ingeseten, ja over de vijftig duisent persoonen deerlijk waren ge-executeert en ter doodt gebracht geweest)". En het cijfer van honderd duizend steunt inzonderheid op de opgave van Everhard van Reyd, in zijne, eerst geruimen tijd na zijn overlijden (1602) door J. en F. van den Sande in 1626 uitgegeven, *Oorspronck ende voortganck der Nederlantsche oorloghen;* ter plaatse waar hij spreekt van »D'oorsaken vande eerste beroerten", en dan daarvan schrijft (a. w., Ed. 1644, fol. 1), »datter in den tijdt van veertigh jaren over de hondert duysent Menschen gebrant, gehangen, verdroncken, ende met verscheyden tormenten van weghen des gheloofs omghebracht waren"; en op de opgave van Hugo de Groot, in zijne, eerst geruimen tijd na zijn overlijden (1645) door een zijner zoons in 1657 uitgegeven, *Annales et Historiae de rebus Belgicis;* ter plaatse waar hij in het licht stelt, dat eene overtuiging door bloedige vervolging niet uitgeroeid maar veeleer gesterkt wordt, en dan hiervan o. a. zegt (blz. 12): »Cui rei documento sunt et veteres Christianorum res, et haec tempora. Nam post carnificata hominum non minus centum millia, ex quo tentatum an posset incendium hoc sanguine restingui, tanta multitudo per Belgicam insurrexerat, ut publica interdum supplicia, quoties insignior reus, aut atrociores cruciatus, seditione impedirentur. Atque haec moverant Hungariae reginam, quae fratris Caroli jussu Belgicae praesidebat, ipsum in Germania adhuc haerentem coram accedere, et edocere, in quantam stragem processissent illa, quae remedia dicebantur." Het verband maakt duidelijk, dat hier sprake is enkel van den tijd van Karel V, en dus niet verder dan 1555; zoodat de opgave in de Apologie van den Prins van Oranje, die de nog veel bloediger jaren van 1555 tot 1566 mede omvat, en dan voor dien ganschen tijd 50.000 stelt, daarna bij Van Reyd en bij De Groot niet alleen verdubbeld is, maar wel inderdaad verdriedubbeld. Fama crescit eundo.

Langen tijd zijn die opgaven door den een van den ander overgenomen, zonder onderzoek en ook zonder nadenken. Wel is hare juistheid bestreden door Lieuwe van Aitzema, die in zijn zeer belangrijk werk *Saken van staet en oorlogh, in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden, beginnende met het Jaer 1645, ende eyndigende met het Jaer 1656,* trachtte aan te toonen, dat de bedoelde cijfers (even als de 18.000 voor den tijd van Alva) zeer overdreven waren, en dat die overdrijving was toe te schrijven aan »reden van Staet....., om de gemeente te bewegen tot lijdtsaemheydt ende stantvastigheyt", en voorts aan »de kunst van Retorica" (a. w., in de Folio-uitgave, 1669, Dl. III, blz. 1234 vg.). Maar uit allerlei oorzaken is er op die tegenspraak bijna in het geheel niet gelet.

Eerst in den loop van de laatste halve eeuw is de gangbare voorstelling aan een ernstig onderzoek onderworpen; en die critiek is haar zeker niet gunstig geweest.

De bestrijding is begonnen in het werk van den Amerikaan W. H. Prescott, *History of the reign of Philippe II of Spain,* 1855—1858 (aldaar,

in de Holl. vertaling, Dl. I, blz. 297). En wel heeft ongeveer terzelfder tijd zijn landgenoot J. Lothrop Motley, in zijn boek *The rise of the Dutch Republic*, de oude opgaven herhaald (aldaar, in de Holl. vertaling, die met inleiding en aanteekeningen van Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink is uitgegeven, Dl. I, 1, Ed. 1878, blz. 16); maar hij voegde erbij, in eene noot (die in de Holl. vertaling is weggelaten): »Doubtless these statistics are inaccurate; but the very exaggeration indicates the wholesale character of the massacres"; en desgelijks elders (a. w., blz. 128): »De juiste cijfers dezer moorden zullen wel nooit aan het licht komen" (waaraan de Holl. vertaling dan nog iets toevoegt, dat Motley oorspronkelijk niet geschreven heeft).

Dr. Bakhuizen van den Brink gaf hierbij eene aanteekening (a. w., blz. 278—280), die begint met de woorden: »De voorzichtigheid van den schrijver is prijselijk", en die na een kort vertoog concludeert: »Het ware wenschelijk dat men gezet de sententieboeken van enkele steden gedurende dat tijdvak nàging om bij benadering uit te maken in hoeverre het beweerde getal, dat ook mij te hoog voorkomt, de waarschijnlijkheid overschrijdt." En Prof. R. Fruin, wien o. a. Motley's arbeid aanleiding gaf tot het schrijven van zijn opstel »Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog" (in *De Gids*, 1859, II, blz. 741—798, en 1860, I, blz. 182—221 en 371—429), sprak wel niet over de bedoelde cijfers, maar liet toch zijn gevoelen te dien aanzien duidelijk doorschemeren, door b. v. te zeggen (a. w., 1859, II, blz. 760): »De natie had een afschuw van de bloedige plakaten tegen de ketters...... Ook werden zij niet naar de letter uitgevoerd; de magistraten waren over het algemeen niet tot strengheid geneigd; de dweeper, die ergernis gaf en schandaal maakte, werd streng genoeg gestraft, maar slechts bij uitzondering werden de stillen in den lande opgezocht en teregt gesteld."

Gelijk te verwachten was, werd toen weldra de quaestie ook van Roomsche zijde behandeld; en hier was nu blijkbaar het streven, niet slechts om eene voorstelling, die overdreven geacht werd, tot juistere afmetingen terug te brengen, maar ook om de geloofsvervolging zelve zooveel mogelijk weg te cijferen. Zoo met name Dr. W. J. F. Nuyens, in zijne *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw*, Eerste Deel, I, 1865, blz. 132—142, en 226 vgg., en W. Wilde in onderscheidene opstellen in de *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, nl. »De geloofsvervolging der 16^e^ eeuw in Nederland" (9^e^ Jaarg., 1877, Afl. 10), »Toelichting" (10^e^ Jaarg., 1878, Losse bladen), en vooral »Merkwaardige cijfers betreffende de geloofsvervolging in Nederland, tijdens de 16^e^ eeuw" (26^e^ Jaarg., 1894, van Deel XLI, blz. 269—322). Bij hen wordt het aantal der bedoelde martelaren zeer klein; ook doordat zij daarbij niemand willen laten medetellen, die, al was het ook uit religieuse motieven, oproerig was tegen de overheid, of de Roomsche heiligheden aanrandde, of openlijk ongehoorzaam was aan de wetten en verordeningen. Eigenlijk zouden de enkele honderden, die zij voor de gansche 16^e^ eeuw dan overhouden, en die als »ketters" in ieder geval toch overtreders waren van de plakkaten, ook nog moe-

ten wegvallen, en zouden er in die eeuw hier te lande geene andere martelaars geweest zijn, dan de weinige Roomschen, die als zoodanig gedood zijn: zeker de geheel consequente Roomsche beschouwing. Toch is, ondanks die eenzijdigheid, de critiek van die schrijvers zeer leerzaam. Ook bij alle overdrijving is zij vaak niet onjuist.

De van Protestantsche zijde inmiddels (1885) verschenen dissertatie van Dr. I. M. J. Hoog, *De martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566*, heeft de quaestie van het cijfer bijna geheel laten rusten. In de twee bladzijden, die daaraan zijn toegewijd (blz. 8—10) worden slechts een paar schrijvers ter loops aangehaald, en wordt voorts een onderzoek uit de bronnen noodig genoemd. Intusschen kan deze leemte den schrijver wel niet worden ten kwade geduid. Ook in dit opzicht was het onderwerp van zijn proefschrift zóó omvangrijk, en vereischte het zóóveel voorstudie, dat het in eene Academische dissertatie wel niet tot zijn recht kon komen.

Nauwkeurig en grondig was zeer zeker het onderzoek, dat is openbaar gemaakt in de *Bibliographie des Martyrologes Protestants Neerlandais*, 1890, in 2 Deelen (waarover hierboven, noot 43, blz. 114, reeds gesproken is). Men vindt daarin niet slechts eene uitvoerige beschrijving van alle over Protestantsche Nederlandsche martelaars handelende boeken en monographieën, in hunne zeer talrijke uitgaven, maar ook allerlei andere opgaven die op hen betrekking hebben; o. a. lijsten van allen, wier executie bekend is, en wel drieërlei lijsten, alphabetisch (met bijgevoegde bijzonderheden, ook over hunne geestesrichting; a. w., Tome II, p. 637—796), topographisch (p. 797—801), en chronologisch (p. 803—807); welke lijsten zijn opgemaakt, niet alleen uit de Martelaarsboeken, maar ook uit 93 andere werken, die te dien aanzien iets mededeelen. En op grond van die lijsten, in verband met de noodige nasporingen in de archieven van Antwerpen en van Gent, wordt dan, in de belangrijke »Notes pour servir d'introduction" (Tome I, p. I—CI), ook gehandeld over »le nombre des martyrs" (p. XLII—LVIII). Aldaar wordt dan, aan het slot, deze berekening gemaakt: voor Antwerpen (1521—1578) en voor Gent (1530—1592) zijn de cijfers der »Martyrologes" 173 en 110; blijkens de archieven van die steden zijn de cijfers voor die jaren inderdaad 293 en 158; en dus, aannemende dat die evenredigheid voor het geheele land ongeveer dezelfde zal zijn, en ziende dat de »Martyrologes" daarvoor in de gansche 16e eeuw het cijfer van 877 geven, zal men moeten stellen, dat het werkelijke totale cijfer (dat naar den regel van drieën ongeveer 1400 zou worden) de 2000 wel niet te boven gaat.

Bij die schijnbaar juiste berekening is echter uit het oog verloren, dat de regel van drieën hier niet toepasselijk is; daar toch Antwerpen en Gent niet tot maatstaf kunnen dienen voor het gansche land. Reeds omdat executiën in die steden aan zeer velen bekend waren, zoodat daarvan naar verhouding zeker veel meer beschreven is, dan van executiën elders. En voorts, omdat op het punt van geloofsvervolging Antwerpen en Gent, evenals ook enkele andere groote steden, van geheel

andere conditie waren dan het overige des lands. Voor Antwerpen is dit duidelijk in het licht gesteld door het in den aanvang dezer noot genoemde geschrift van J. J. Mulder.

Het is er dus nog ver van af, dat reeds definitief het totale cijfer zou te stellen zijn op hoogstens 2000. En veel minder nog kan men spreken van ongeveer 1000; gelijk b. v. geschiedt (met beroep op het hierboven aangehaalde eerste opstel van W. Wilde) door Prof. P. J. Blok, in zijne *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, Dl. II, 1893, blz. 474. Ook al kan men nu reeds zeggen, dat het cijfer van 2000 waarschijnlijk dichter bij de waarheid zijn zal, dan dat van 50.000 of zelfs 100.000, het onderzoek is hier nog volstrekt niet gesloten; veeleer pas begonnen. En voorts, wanneer men zich niet beperkt tot den tijd van Karel V en tot martelaars die door beulshanden omgebracht zijn, maar ook medetelt wie op andere wijze hier als »ketters" gedood zijn, niet alleen vóór, maar ook in den tijd van koning Filips, dan komen de zeer groote getallen toch weêr tot hun recht. Dr. Bakhuizen van den Brink schreef reeds met betrekking tot allerlei secten van Doopers en Vrijgeesten (in de straks aangehaalde vertaling van Motley, Dl. I, 1, blz. 279): »De Hemel alleen kent het getal dier ongelukkigen, die zonder vorm van proces niet eens zelfs door beulshanden, maar in de — men vergeve het woord — klopjagten van landvoogden, drossaarden en baljuwen zijn opgeofferd." En in zulk een ruimeren zin hoorden zonder twijfel ook Gereformeerden, als b. v. Jan van Marnix van Thoulouse, en de broeders van den Prins van Oranje, en eene menigte slachtoffers van de moorden te Valenciennes, te Antwerpen, te Zutphen, te Naarden, te Haarlem, enz., met nog zooveel duizenden anderen, tot de Nederlandsche martelaren der Hervorming in de 16e eeuw.

59) Dat de handel van Antwerpen in de 16e eeuw inderdaad ontzaggelijk groot was, blijkt b. v. uit de berichten van Ludovico Guicciardini (die in 1566, toen hij de Voorrede van zijn boek schreef, zelf te Antwerpen verblijf hield) in zijne *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, waar, in de vertaalde uitgave van 1612, blz. 61 en 93—100, gehandeld wordt »Van Cooplieden ende coophandel t'Antwerpen." In diezelfde vertaling gaf de uitgever Petrus Montanus te dien aanzien nog de volgende bijvoeging (blz. 61): »Wy en konnen niet laten hier by te voeghen tghene dat Scribanius (Orig. Antverp. cap. 8) van de groote menichte der schepen schrijft. Wy hebben, seyt hy, in de riviere tot verscheyden reysen twee duysendt ende vijf hondert schepen ghesien, als de leste op ancker bleven liggende, twee, oock drye weecken, eer zy aen landt leyden ofte ontlaedden; ende daer en was niet eenen dagh, op den welcken datter niet ten minsten vijf hondert aenquamen of t' seyl ginghen met alderley waren gheladen: ende wy hebben verstaen datter dickwils met een ghetyde vier hondert aengekomen zijn. De selve Scribanius voecht hier by van het ghetal der waghenen, het welck byna ongheloovelijck schijnt te zijn: datter niet eenen dagh en is gheweest of daer en zijn twee hondert voerwaghenen met volck geladen

ghesien: behalven de Hooghduytsche, Oostersche, Lorreynsche, Fransche lastwaghenen, de welcke alle weken wel duysent waren, met packen geladen: behalven de boerenwaghens, alderley provande inde stadt brenghende, de welcke alle weken, over de thien duysent waren: behalven wel vijf hondert Cotsïen, tot recreatie, oock tot overdadicheydt ende pracht gheeygent. Het welck voorwaer t' samen een seer groot ghetal uytbrenght." Hier is sprake van minstens 2000 wagenvrachten, niet (gelijk bij sommigen thans te lezen staat) per week, maar per dag.

[60]) In de Nederlanden ging de verspreiding van Gereformeerde geschriften natuurlijk op dezelfde wijze, als zij in Frankrijk geschiedde; waarover iets voorkomt bij Dr. C. Sepp, *Bibliographische mededeelingen*, 1883, blz. 90 vg.

Bepaaldelijk met betrekking tot de Nederlanden vindt men bij denzelfden schrijver in zijn boek *Verboden lectuur. Een drietal Indices librorum prohibitorum toegelicht*, 1889, blz. 9—11:

»De vraag naar de middelen, die aangewend werden om deze verboden waar van de eene plaats naar de andere te verzenden, verdient wel eenige aandacht. Iets tot hare oplossing kan ik bijbrengen.

»Den 17den Juni 1566 werd bij publicatie bekend gemaakt (Antwerpsch Archievenblad II, 385; X, 3) dat in »den Gulden Leeuw waren aangekomen vijf tonnen met verboden boeken, uit Namen naar Antwerpen door eenen vrachtrijder overgebracht, en aan Fransche Kooplieden te Antwerpen geadresseerd. Die tonnen hielden in »diversche quade heretycke schandaleuse boecken, als Martirologia in Duytsche, pasquillen ende andere", bovendien eenige riemen wit papier, »cleerkens ende andere dingen van cleynder importantie". Uit de gerechtelijke oorkonde blijkt, dat de inhoud dier vijf tonnen bij de afzending uit Namen verraden en de magistraat van Antwerpen tegen de aankomst reeds gewaarschuwd was. De in het plakkaat vervatte omschrijving van den inhoud der tonnen, bepaaldelijk de opgaaf »Martirologia in Duytsche", laat ons in het onzekere; zij is althans niet bepaald genoeg, om de werken te noemen, die bedoeld zijn. Trouwens, dergelijke onbepaaldheid is een bijna doorgaand kenmerk van de opgaven bij titels, gelijk uit het vervolg overtuigend blijken zal.

»Tonnen waren een gezocht middel van vervoer voor verboden boeken. Marcus van Vaernewyck »van die beroerlicke tyden", uitgegeven door F. Vanderhaeghen II, 241 verhaalt, dat te Gent »buten der Peterceliepoorte, een tonne ende noch een lade met boucken, al meest van Calvinus leere, ende daer veel fighueren onder waren gheprent, in brieven oft pampieren, al tsamen wel weert gheweest 41 guldenen, achterhaelt ende betrapt werden. Zy quamen van Doornicke ende te voren originalic van Geneven, ende men hadt se gheeren beschict up Andtweerpen."

»Ook in gesloten manden werden verboden boeken vervoerd. De Magistraat van Brugge gaf van zulke vangst kennis aan den Raad van Vlaanderen bij rapport van 3 Mei 1567 (vgl. Diegerick »Documents du XVIe Siècle" II, 146).

»Hadden de boeken de plaats hunner bestemming bereikt, op welke wijze werden zij dan aan den man gebracht?

»Op stalletjes, nabij de plaatsen der godsdienstoefening of op de kerkhoven opgericht.

»Bepaaldelijk in Gent werden de boekenstalletjes in de nabijheid van de plek, waar godsdienstoefening gehouden werd, gevestigd.

»Zoo lezen wij bij Jan van den Vivere: »Chronycke van Ghendt", 127, op nieuw uitgegeven in 1885 door Frans de Potter, dat den 26sten Januari 1566 niet alleen de samenkomst, waarbij Nicaise van der Schueren was voorgegaan, geweldadig verstoord werd, maar ook »dry cramen met diveersche boeken" bemachtigd zijn, en onder des hoofdschouts bewaring gebracht. Titels dier boeken zijn niet genoemd; alleen schijnt men veel aanstoot genomen te hebben aan »ghedruckte briefven, daerinne stonden twee Jacoppynen, ghefigureert wesende up de gheestelicke manier." Daarmede zijn ongetwijfeld spotprenten bedoeld, waarvan thans wel geen afdrukken meer zullen te vinden zijn.

»Op dergelijke stalletjes werden ook te koop aangeboden »voor een gering Penningsken van 12 Myten verscheijde Boekskens volgens hunne nieuwe Leeringhe van Calvyn." Vgl. »Gendsche geschiedenissen" door P. Bernardus de Jonge (1781) I, 8. Ook de Heidelbergsche Catechismus, naar de vertaling van Dathenus, lag er te koop, benevens prentenboeken."

Een soortgelijk bericht wordt ook medegedeeld door Dr. L. A. van Langeraad, *Guido de Bray*, 1884, blz. 61, waar uit een brief, dien de Namensche bisschop Antoine Havetius op 30 Juni 1566 uit Brussel aan den kardinaal Granvelle schreef, wordt aangehaald: »A Sedan près mésiere sur moeuse on y imprime libures pernicieux en Thioys [d. i. Dietsch, Nederlandsch], ainsi que j'ay descouvert depuis XV jours enchà, lesquels on transporte par ce pays; et dernièrement furent descouvert et arrestez six tonneaux grands plains de tels libvres."

En desgelijks schreef J. J. Mulder, in zijne reeds in noot 58 aangehaalde verhandeling, die in 1897 uitkwam (blz. 72; met verwijzing, in een vijftal noten, naar de vele origineele stukken, waaruit zijne berichten geput waren, vooral de correspondentie van koning Filips):

»Van verboden boeken was Antwerpen vergeven. Buiten hetgeen ter plaatse heimelijk geprent werd, drong een goed deel uit meer noordelijke gewesten hier binnen. Embden vooral voorzag de stad van verboden lectuur. Verscheidene drukkers, die vroeger te Antwerpen werkzaam waren, hadden aldaar in veiliger oord hunne persen overgebracht. Daar hadden sommigen sedert geruimen tijd onnoodig gevonden de firma langer geheim te houden.

»Gedurig werd de aandacht der Overheid op den verdachten verkoop geroepen; gedurig werd die aandacht door nieuwe listen verschalkt: kramers, verkoopers van knoopen en linten, droegen boekjes onder hunne kleeren, in hoed of in kousen verborgen, en zoo verspreidden zij de verboden vrucht.

»Te Antwerpen zelf werkte de hervormde pers." Enz.

[61]) Over Christophe de Bray (de Brès) is het levensbericht van Haag, *La France protestante*, 2e Ed., Tome III, 1881, blz. 87: »Christophe, peintre verrier; il étudia assidûment les livres hérétiques et se rendit suspect, dès 1551, surtout à titre de colporteur infatigable. De Mons, il se rendait à Paris et à Lyon, afin d'acheter cette marchandise prohibée, dont il s'approvisionnait surtout à Lyon, chez le libraire Antoine Vincent, puis il la distribuait; et à force de se familiariser avec les livres, il acquit une certaine teinture théologique. Il est d'abord poursuivi en 1551 et 1553, et condamné à de petites peines; en 1558 repris pour des accusations plus graves, il s'enfuit à Anvers et ses effets les plus précieux, enfermés dans deux tonneaux, sont saisis par la justice; saisie où se compromet son frère Jehan qu'on accuse de complicité. Après avoir acquis le renom de »grand ministre des hérétiques" à Anvers, il fut obligé de s'enfuir vers 1567, et l'on ignore ce qu'il devint."

Bij blz. 19.

[62]) De in den tekst bedoelde brief, dien Valérand Poullain op 9 Maart 1544 uit Straatsburg aan Calvijn schreef, en die vooral belangrijk is om hetgeen hij daarin mededeelde over zijne geestverwanten in het vaderland, met wie hij in nauwe betrekking bleef, bevat te dien aanzien het volgende:

»S. P. Magister et pater in Christo colendissime. Mirabere forsitan quod tam familiariter tecum agam. Verum id condonabis justo dolori meo, quem nuper accepi ex fratrum literis qui in dispersione degunt in Flandria inferiori. Primum ad me scripserunt de postremo illo tuo responso: »Qui convictus esse possit Christianis Christum vere agnoscentibus, cum iis qui in papatu sunt." Certe enim ego, qui quaecunque ibi scribis approbarem omnia, ac cuperem hoc semel omnibus esse persuasum, misi principio ad illos exemplar manu descriptum: deinde feci ut eo deferrentur plus quam ducenti libri impressi. Tametsi enim ego (ut ingenuè fatear apud te, a quo corrigi et castigari velim) semper eo fui ingenio, ut qui mihi non parcerem, aliis parcendum putarem: ut dum se abstinerent ab iis omnibus quae scirent manifestè adversari verbo et voluntati Dei, in quibus praecipuè regnat missa, coetera ipsi moderatè agerent, darentque operam, ut familiam privatim instituerent doctrina et vita: caeteros saltem vita, si non doctrina auderent. Et memini interdum, cum adhuc illic essem, coetus publicos illos commendasse, propter Dei promissum [nl. Matth. 18:20], quod nullo hominum abusu scirem evacuari: maximè cum crederem (uti adhuc credo) in coetibus ejusmodi, quantumvis superstitionibus deturpatis, imo oppressis, esse non paucos timentes Deum et confitentes Christum, qui quod coetera peccant, id verè paulina ignorantia faciant [doelende op 1 Tim. 1:13; niet op de plaatsen, waaraan Herminjard, *Correspondance*, Tome IX, p. 179, hier, nog al zonderling, denkt]. Attamen ego maluissem (si fieri potuisset) privatim fratres convenire, atque precibus communibus et verbo operam dare. Idque adeo faeiebam, quod vererer ipsos omnino fieri ἀθέους, quod jam in plaerisque perspexeram.

»Haec eadem illi ad me scripserunt: deinde etiam testati sunt se graviter commotos, quod viderere omnem convictum et cohabitationem damnare acerbiusque vituperare. Non alium sibi nunc videri Ecclesiae statum, quam fuit Judaicae in captivitate. Deinde rogabant, si fugerent aut discederent, commonstrari illis locum ubi possent Christo securius vivere. Certe ego, qui statum ecclesiarum nostrarum jam conspexi, cuperem equidem omnes hîc esse. Verum quum videam quam adversariam carnem circunferamus, quam aliquando multo magis expedit premi tyrannide quam libero campo frui: deinde non ignarus quam mihi ad hanc rem esset tenuis supellex, feci quod potui: hortatus illos sum ad constantiam et patientiam atque fidem in Christum. Admonui etiam ut sibi caverent, ne falsis carnis praestigiis, etiam forte pietate depictis, se fallendos exponerent. Instituerent rectam viam Domini semper insequi, quaecunque se offerat afflictio. Neque ulla spe aut metu sinerent se dimoveri, ut vel minimum sua corpora, multo minus mentem sinerent ullo idololatriae scelere pollui: pollicitus etiam ad te referre, ac tuam de ea re sententiam [in de uitgave van *Calv. Opp.* zijn de laatste 12 woorden bij vergissing uitgevallen] petere. Id quod oro, brevi aliquo scripto digneris ad illorum solatium facere. De quibus ego hoc testor in Domino, pios esse plerosque et verè Deum metuere, omnique studio se ab omni idololatriae specie abstinere.

»Postea venerunt a Tornacensibus et Vallencenensibus [die van Doornik en Valenciennes] fratres duo, nobis miserum statum ecclesiarum apud ipsos exponentes. Ad quas Dominus Bucerus exhortationem et consolationem scripsit. Plura de eo scribere non vacat per ipsum, qui nos ad operas lib.[ri] sui adversus Latomum [welk geschrift van Bucer op 20 Maart '44 is uitgegeven] vocat. Rem totam cognosces ex scriptis eorum quae ad te mitto, ut cognoscas fratrum nostrorum miseriam, ac misertus eorum aliquando illos scripto consoleris." Enz.

[63]) Tot verklaring van de benaming »pseudo-Nicodemieten" laten we hier ééne bladzijde volgen uit het in den tekst genoemde boekje. Ook om Calvijns reformatorische geschriften, die onder het volk zoo krachtig gewerkt hebben, in de zeldzame uitnemendheid van hun inhoud en vorm althans eenigszins te doen kennen.

Hij schrijft (*Calv. Opp.*, Vol. 6, p. 595): »Ie ne parle pas icy en general de tous ceux qui sont encor detenuz par leur infirmité, en ceste captivité de Babylonne, où ilz se polluent en se meslant aux superstitions des idolatres. Car il y en a plusieurs, qui congnoissent en leurs cueurs et confessent de bouche, leur povreté, et sont là à regret, gemissant continuellement à Dieu, et luy requerant mercy. [Tot dezulken spreekt hij later, p. 610 vg., wel beslist wat de zaak aangaat, maar voorts op een zachten, medelijdenden, bijna teederen toon]. Mais ie m'adresse seulement à ceux, qui pour se iustifier cherchent tous subterfuges qu'il leur est possible: et se moquent des remonstrances qu'on leur fait, ou en sont marriz et s'en despitent iusque à blasphemer Dieu. Pource qu'ilz empruntent le nom de Nicodeme, pour en faire un

bouclier, comme s'ilz estoyent ses imitateurs: ie les nommeray ainsi pour ceste heure iusque à tant que i'aye monstré combien ilz font grand tort à ce sainct personnage, en le mettant de leur ranc, et qui plus est se glorifiant de son exemple."

En dan volgt p. 608: »Mais il leur semble avis, qu'ilz se maintienent encor honnestement, pendant qu'ilz se peuvent cacher soubz la robbe de Nicodeme: laquelle ilz font sembable au manteau de nostre Dame des Carmes de Paris [een geschilderd Mariabeeld in een Carmelieter klooster]. Car il me souvient qu'il y a là une legion de moines, comme poulsins soubz les ailes de leur mere. En ceste manière ceux cy estendent si loing le manteau du bon Nicodeme qu'ilz en sont tous couvers. Au moins ilz le pensent. Car à la verité quand chacun en a voulu tirer un pan à soy, ilz l'ont tant tiré çà et là, qu'ilz l'ont tout deschiré, non seulement par pieces, mais par filletz. Comment donc est-ce qu'ilz s'y cachent, dira quelcun. Il leur advient comme aux perdris: lesquelles pensent estre bien mussées, quand elles peuvent trouver un trou pour fourrer la teste. Ainsi ce manteau de Nicodeme, soubz lequel ilz se pensent mettre à sauveté, n'est sinon une faulse imagination, de laquelle ilz se deçoyvent: comme s'ilz bouchoyent leurs yeux à la fin qu'on ne les vist pas. Car qu'ont ilz de semblable à Nicodeme? C'est, disent ilz, qu'il est venu voir nostre Seigneur de nuict, et ne se est pas declairé estre de ses disciples. Ie leur confesse que Nicodeme, devant qu'estre illuminé, a cherché les tenebres. Mais depuis que le soleil de iustice eut luict sur luy: assavoir s'il demeura tousiours en sa cachette? Or au contraire nous voyons la declaration qu'il fit, voire au temps, que tout estoit desesperé. Assavoir quand il vint avec Ioseph d'Arimathie, demander à Pilate le corps de nostre Seigneur pour l'ensevelir. Notons le temps. Voila les prestres, pharisiens, et tous les autres ennemis de la verité, qui triomphent, comme ayans tout gaigné. Les povres fideles de l'autre costé sont bien etonnez et quasi esperduz, voyans leur maistre et sauveur, auquel ilz ont eu toute leur esperance, trespassé: et son corps pendu au gibbet entre des malfaicteurs et brigans. Les pharisiens et scribes et prestres sont aux escoutes, pour voir si quelcun osera sonner mot. Car ilz ne se contentent point de l'avoir mis à mort, sinon que la memoire en soit du tout abolie. Ilz sont encor enflambez de la rage qu'ilz ont exercée contre sa personne pour la desployer contre tous ses membres. Le peuple est esmeu aussi bien: en sorte que Nicodeme estoit asseuré, qu'en se monstrant disciple ou amateur de Iesus Christ, il suscitoit la fureur de tout le monde contre soy. Neantmoins il en faict profession evidente devant tous. Il ne craint point la honte et l'opprobre. Il ne craint point la haine. Il ne craint point le tumulte. Il ne craint point les persecutions. Voila Nicodemiser: si nous prenons Nicodeme Chrestien, et non pas en son ignorance, devant qu'il seeust que c'estoit de Iesus Christ. Mais quoy? Ceux cy veulent ensuyvre ce qu'a faict Nicodeme du temps de son infidelité. Mais à l'exemple, qu'il leur monstre apres avoir congneu Iesus Christ, ilz n'y veulent entendre. Somme, Nicodeme est venu à Iesus Christ de nuict, du temps de son

ignorance. Apres avoir esté instruict, il le confesse apertement de iour: voire à l'heure qu'il y avoit plus grand peril que iamais: parquoy ceux qui se couvrent de son exemple, luy font grande iniure, et ne profitent non plus, que si un persecuteur de la Chrestienté s'excusoit sur sainct Paul. Et n'a pas esté en cest acte seul, que Nicodeme avec grand danger de sa personne s'est monstré Chrestien. Desia il commença de se hasarder pour Iesus Christ, quand en l'assemblée des meschans, il soustint contre tous, qu'on ne le devoit condamner sans congnoissance de cause. Il est vray qu'il ne faisoit pas encor confession entiere. Mais si estoit-ce beaucoup s'avancer, de resister luy seul à l'impetuosité furieuse de tous les iniques. Maintenant il y aura en une assemblée trois ou quatre de ces Nicodemites, qui souffriront sans sonner mot, qu'un povre Chrestien soit cruellement condamné à mort. Et Dieu vueille que nul d'eux n'y consente. Voila donc la vraye façon de Nicodemiser. C'est de se confermer avec le temps pour s'avancer iournellement à donner gloire à Dieu. Possible qu'en un poinct ou leur pourroit accorder qu'ilz ressemblent à Nicodeme. C'est qu'ilz ensevelissent maintenant Iesus Christ, comme il a faict une fois. Mais il y a grande difference entre les deux sepultures. Car Nicodeme a seulement ensevely le corps et l'a embaumé, afin que l'odeur en fust bonne et pretieuse. Ceux cy ensevelissent corps et ame, humanité et divinité. Et le tout sans honneur. Nicodeme l'a ensevely pendant qu'il estoit mort. Ceux cy le veulent enterrer apres qu'il est resuscité. Ainsi qu'ilz se deportent doresnavant de faire un bouclier de Nicodeme, pour dire qu'il leur soit licite de dissimuler leur Chrestienté, iusqu'à se polluer en idolatrie. Veu que Nicodeme a monstré cent fois plus de constance en la mort de Iesus Christ, qu'ilz ne font tous ensemble apres sa resurrection."

De twee boekjes zelve, waarvan in den tekst sprake is, zijn in *Calv. Opp.* opgenomen Vol. 6, p. 537—588, en p. 589—644; met eenige bijzonderheden over hun ontstaan en hunne oudste uitgaven in de »Prolegomena", p. XXX—XXXIV.

64) In een brief aan Calvijn van 28 Nov. '44 schrijft Poullain hem uit Straatsburg o. a.: »Excusatio illa ad Nicodemistas piis omnibus supra modum placuit: mihi verò peroportunè accidit, cum jam aliquid tale instituissem. Aliquot enim ex Gallia viri scripserant ad nos, ut Luth.[erum], Philippum [Melanchtonem], Bucerum consuleremus num quid de tua illa severitate (sic enim vocant) remitti posset. Quasi vero aut tu sis qui illos damnes, ac non potius sua ipsorum conscientia, aut illi excusare, judicante ac damnante Domino, possint. Verùm, ut ingenuè verum fatear, tametsi is non sum cui hoc judicium deferri debeat, dicam tamen quod sentio. Libellus ille per omnia placuit. Et quamvis humaniùs, ac propé dixerim indulgentiùs, quaedam dicta videbantur in gratiam infirmiorum, ego tamen facilè pro antiqua illa ac consueta mea humanitate aut lenitate, vinci me a prudentioribus patior. Jussi itaque statim exemplaria mihi duo describi, quorum alterum Metensibus nostris, alterum meis civibus [d. i. naar Vlaanderen] misi. Archetypon quod mihi

miseras, Gallis illis mellitulis, opportunum fortè nuncium nactus, misi. Ita nihil apud me nisi quantum memoriae commendavi, remansit: Judicabam enim illum utiliorem illis fore quàm nobis, qui jam consiliis optimis paruimus, utinam omnes ac omnino dicere possim."

65) Van de in den tekst vermelde Nederlandsche vertaling van Calvijns geschriften tegen de pseudo-Nicodemieten is eene gedeeltelijke beschrijving gegeven door Prof. H. C. Rogge, naar het exemplaar, dat in de Bibliotheek van de Remonstrantsche kerk te Amsterdam aanwezig is (*Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, Deel IV, 1893, blz. 186—192); welke beschrijving niet volledig zijn kon, daar het bedoelde exemplaar defect is. Zij is daarop aangevuld en nader toegelicht door schrijver dezes, naar een in zijn bezit zijnd exemplaar, dat goed geconserveerd en geheel compleet is (a. w., blz. 371—374); waaraan Prof. Rogge toen nog eene mededeeling heeft toegevoegd over den drukker en de vermoedelijke plaats van uitgave (a. w., blz. 378 vg.).

Bij blz. 20.

66) Valérand Poullain had in het begin van 1544 van eenige broeders uit Valenciennes, die hem in Straatsburg bezochten, veel gehoord over de verbreiding van het Anabaptisme en het Libertinisme in de Nederlanden, en ook eenige Libertijnsche boekjes van hen ontvangen; waarop hij deze boekjes aan Calvijn zond, met dringende opwekking, de Nederlandsche broeders daartegen te steunen en te wapenen. Hij schreef te dien aanzien in zijn brief aan Calvijn van 26 Mei '44: »Fratres nostri Vallencenenses, qui nuper ad nos quaedam scripta Quintinistarum [aanhangers van Quintin, een der Nederlandsche hoofden en woordvoerders van de Libertijnen] attulerant, redierunt. Oro te per Christum ut, si ea quae misi legeris, velis ad ipsos scribere consolationem aliquam, quae ipsos in tantis miseriis sustineat atque adversus pestes illas muniat et fulciat. D. Bucerus semel scripsit, atque id denuo facturum confido, sed nil ad illos errores. Satis est te monitum. Scio enim quàm ardeas zelo domus Dei."

De bedoelde broeders, of andere Gereformeerden uit de Nederlanden, zijn daarop ook zelven naar Zwitserland gegaan, om de opwekking van Poullain nader toe te lichten en ook hunnerzijds aan te dringen; blijkens hetgeen voorkomt in een brief van Viret te Lausanne aan Walther te Zurich van 5 Sept. '44: »Audimus in Germania inferiore esse quoddam novum Catabaptistarum genus, quos Libertinos vocant, turbare pias mentes et Evangelium remorari supra quàm cuiquam sit credibile: idque didicimus a fide dignissimis testibus oculatis et auritis, qui ea potissimum gratia huc ad nos se receperunt, ut gallicis libellis succurreremus vicinis, quales sunt Leodienses, Tornacenses, Valentiani [die van Luik, Doornik, Valenciennes] et alii id genus, inter quos pestis illa plurimos inficit. Calvinus jam scripsit libellum in eos quos propriè Catabaptistas vocamus, ac se mox, si licet, in Libertinos scrip-

turum pollicetur. Longum esset eorum haereses persequi. Haeresis est ex omnibus, ut videtur, haeresibus iisque absurdissimis consarcinata. Occupavit et in Gallia multorum animos detestanda illa lues. Hominum genus periculosissimum, quibuscum collati Catabaptistae, viri boni meritò haberi possunt. Si nondum vobis compertum sit quicquam de hujusmodi pestibus, poteritis aliquando certiùs intelligere. Sed arbitror vos non omnino latere, quale sit hoc hominum genus. Dominus nos variè ad preces et studia excitat: quem precor ut eam nobis mentem suggerat qua strenuè ejus operi incumbamus."

En toen Valérand Poullain van zijn broeder Raymond nieuwe berichten uit de Nederlanden gekregen had, schreef hij naar aanleiding daarvan weder aan Calvijn, ook met de toezegging dat hij de noodige geschriften van David Jorisz en van Eloy Pruystinck, of een uittreksel daarvan, hem zou toezenden, in zijn brief van 13 Oct. '44: »Quod adversus Quintinistas accingeris gaudeo, et tibi plurimas Ecclesiae nomine gratias ago. Raymondus frater meus scripsit horrenda nunc spargi in inferiori Germania a quodam Davide [David Jorisz] et Eligio [Eloy Pruystinck]. Summam eorum doctrinae nondum misit, uti erat pollicitus. Ubi miserit ad te transmittam. Videor ex ejus literis aliquem contemptum ipsius olfecisse, fortassis ideo quod nostri hodie sapientiam mundi magis quaerunt quam virtutem evangelii Christi. Sed malo te ex ejus ad me literis ea cognoscere, ut pro tua prudentia medearis, sine tamen illius invidia."

Uit dit alles blijkt, dat Calvijn, in zijn brief van 1 Juni '44, waarmede hij zijn boekje tegen de Anabaptisten aan de predikanten van Neuchatel opdroeg, geenszins (gelijk in den laatsten tijd wel gesteld is) zich onjuist uitdrukte, of zelfs aan de waarheid tekort deed, toen hij schreef dat hij deze wederlegging van een Anabaptistisch geschrift had opgesteld »à la requeste et instance de plusieurs bons fidèles, qui me l'ont envoyé de bien loing, avec tesmoignage qu'il estoit bien mestier, pour le salut de beaucop de povres âmes, que j'y misse la main. Car je pense bien, que cela doit estre assez pour contenter ceux qui voudront prendre raison en payement, que j'aye voulu acquiescer tant au jugement qu'au desir de ceux que je congnois estre zélateurs de la gloire de Dieu et de l'édification de son peuple."

Dit neemt echter niet weg, dat hij tot diezelfde bestrijding ook uit Frankrijk en Zwitserland opgewekt was, met name uit het kanton Neuchatel, waar de Anabaptisten destijds weder ingang trachtten te vinden, ook door de verspreiding van een in het Fransch vertaald boekje, reeds in 1525 door hun prediker B. Hubmaier uit Waldshut geschreven. Hierover is het een en ander te vinden o. a. in de brieven: van Farel aan Calvijn van 23 Febr. '44, van Calvijn aan Farel van 25 Maart '44, van Farel aan Calvijn van 31 Maart en van 21 April '44, en van Calvijn aan Farel van 31 Mei '44.

Voor het overige is over de Nederlandsche Anabaptisten en Libertijnen, en over hunne bestrijding door Calvijn, reeds hierboven gehandeld in noot 21—23, blz. 63—69.

[67]) De »Cataloghe ende intitulacie van quade verboden boecken", naar den »Index" van 1550, is afgedrukt (met aanteekeningen) bij Dr. C. Sepp, *Verboden lectuur; een drietal Indices librorum prohibitorum toegelicht;* 1889, blz. 12—98. Van Calvijn wordt hierop vermeld (blz. 33):

»Ioannis Caluini Cathechismus.

»Eiusdem institutio Christiane religionis.

»Eiusdem responsio de libero arbitrio ad Pighium.

»Idem in epistolam ad Romanos.

»Eiusdem commentarii in quatuor epistolas Pauli ad Galatas, Ephesios, Philippenses et Colossenses.

»per Eundem vivere apud Christum sanctos mortuos in fide.

»Ende generalijck allen sijn scriften."

Voorts nog, onder het hoofd »Boecken sonder naem des auteurs" (blz. 58):

»Articuli a facultate theologie Parisiensi determinati cum antidoto."

En eindelijk, onder het hoofd »Walsche boeken" (blz. 98):

»Instruction et confession de la foy, dont on use en leglise de Geneue."

[68]) Zoo b. v. wordt geconstateerd, dat omstreeks 1562 geschriften van Calvijn hier te lande aanwezig waren, door Ch. Rahlenbeck, *Les réfugiés Belges du seizième siècle en Angleterre* (overgedrukt uit de *Revue trimestrielle*, 2e Série, T. VIII, Oct. 1865), blz. 16; op grond van een door hem geraadpleegd aktestuk uit het Brusselsche archief: »Sommaire du besoigné de moy Jacques Hessele, touchant les refugiez dangleterre et aultres mal sentans de la foy en ce quartier de la leue et ès environs"; waarin gehandeld wordt over huiszoekingen die de bekende Jakob Hessels als procureur-generaal in Vlaanderen gedaan heeft, vooral bij Gereformeerden, die uit Engeland waren teruggekomen wegens de in 1562 en 1563 te Londen heerschende pest; en waaruit Rahlenbeck aanhaalt (blz. 15, in de noot), dat bij eene vrouw te Armentières o. a. gevonden werd »cet infâme traité de la prédestination et de la providence de Dieu", waarmede wel het aldus betitelde geschrift van Calvijn tegen Pighius zal bedoeld zijn.

Een getuigenis omtrent boeken van Calvijn, door een Nederlander aangekocht, is bewaard in een brief van Petrus Dathaenus uit Frankfort aan Godfried van Wingen te Londen van 22 April 1561 (afgedrukt in de reeds boven, noot 47, blz. 126, aangehaalde uitgave van J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivvm. Epistvlae et Tractatvs;* Tom. II, 1889, p. 154—156): »Quantum ad libros eos attinet quos per me tibi emi optaras, sic accipe. Musculi locos communes hoc tempore habere non potui..... Habes autem eum in Johannem pro 18 batzeis. Caluinum in Acta pro 9 batzeis. Bezam de praedestinatione 4 assibus seu stuferis. Bezam de cohaerendis [*sic*] haereticis pro 4 assibus. Caluinum de praedestinatione 2 assibus. Ad nebulonis calumnias Caluinum 1 asse. Antidotus 2 assibus. Tractatus Bullingeri 1 asse. Summa totalis est 2 talleri. Habes aliquot Philippi [Melanchtonis] iudicia quae tibi grata esse patieris. Compactura librorum hic duplo quam apud vos charior est,

ideoque incompactos ad te mitto." De hier genoemde munten hadden in de onderscheidene landen en landstreken verschillende waarde. In Frankfort gold destijds, in ons muntstelsel uitgedrukt, de »batze" omstreeks 8 cts., en de zilveren »stuiver" of »assis" 5 cts.; waarbij echter in het oog is te houden, dat het geld, wat de koopkracht aangaat, in het midden van de 16e eeuw eene waarde had, die doorgaans minstens tienmaal grooter was dan de tegenwoordige.

En hoe hoog Calvijns Institutie onder Nederlanders gewaardeerd werd, toont b. v. de brief, dien Gilles Becius uit Frankfort (waar hij tot de Nederlandsche vluchtelingenkerk behoorde, maar geen predikant was, gelijk in de uitgave van dien brief bij zijn naam abusievelijk is aangeteekend) op 19 Sept. 1559 aan Marten Micron te Norden (in Oost-Friesland) schreef, om zieh bij dezen bekend te maken en zich in zijne vriendschap aan te bevelen; waartoe hij dan ook dienstig achtte, hem als een geschenk, dat zonder twijfel zeer aangenaam zijn zou, een exemplaar toe te zenden van de pas verschenen laatste uitgave van Calvijns Institutie. Hij schreef in dien brief (afgedrukt bij J. H. Hessels, a. w., Tom. II, p. 116 vg.) te dien aanzien: »Quod quo fieret magis [nl. Microns genegenheid zich verwerven] munusculo quoque demerendum te mihi putaui, eoque tali quod cum amoris mei causis aliquid haberet affinitatis. Mitto enim ad te munus, chartaceum quidem illud, sed neutiquam triuiale, quippe quod religionis nostrae Christianae (quae vera demum est et vnica religio) copiosam et dilucidam explicationem contineat, autore Johanne Caluino praestantissimo illo nostri temporis Scripturarum interprete; quod vt hilari fronte accipias, non rogo, certus te id sponte facturum tua. Illud rogo, vt quoties hunc librum in manus sumpseris, sublato in coelos animo Becium pridem tuum, sed nunc demum vtrumque cognitum, Christo Domino sancto suspirio commendes." Enz. Becius heeft, toen hij dit schreef, wel niet kunnen denken, dat zijn brief en geschenk Micron niet meer zouden bereiken, daar deze reeds eene week vroeger, op 12 Sept. 1559, aan de pest was gestorven.

69) Op den »Index", die voor de Nederlanden in 1558 is uitgegeven, en waarvan de titels, die op den »Index" van 1550 niet voorkomen, zijn afgedrukt bij Dr. C. Sepp, a. w., blz. 101—140, staat o. a. vermeld:

»Hier beghinnen Christelycke sermoonen op die Euangelien van den heyligen, van den advent tot Paesschen."

Dr. Sepp teekent daarbij aan: »Mogen wij bij dezen titel denken aan de »Christelyke Sermoenen" van Calvijn in 1557 hier te lande vertaald en verspreid?" Misschien wel; ofschoon dan toch niet duidelijk is, welke van Calvijns uitgegeven preeken hier door Dr. Sepp bedoeld zijn.

Daarentegen kan er geen twijfel zijn bij eene opgave, die wel niet afkomstig is uit den tijd binnen welken wij ons onderzoek bepalen, maar die daarvoor toch nog wel kan in aanmerking komen, daar zij slechts een paar jaren jonger is en betrekking heeft op een uitgever in de Nederlanden zelve. In het werk van den Yperschen archivaris

en bibliothecaris I. L. A. Diegerick, *Archives d'Ypres, Documents du XVIe siècle, faisant suite à l'inventaire des chartes*, in vier Deelen, 1874—1877, vindt men (Tome II, p. 74—76; en daaruit overgenomen door Dr. Sepp, a. w., blz. 142—147, ofschoon niet geheel nauwkeurig) een stuk onder het opschrift: »Inventaris van de boucken, ghevonden ten huuze van Anthonis van Volden, den XIII^n^ in april XV^C^LXVII naer Paeschen, by Walrand Ryckewaert ende Christiaen De Haze, Schepenen ende Caerle Van Houte, Schouteten der stede van Ypre." En op dien »Inventaris" wordt o. a. vermeld:

»Treize sermons de maistre Jean Calvin traitans de l'élection gratuite de Dieu etc. Anno XV^C^LX. — Zonder name van prenter ofte plaetse.

»Schoone christelicke sermoenen up de passie ons heeren Jesus Christi door Joannem Calvinum."

Bij den eersten dezer preekenbundels wordt door Dr. Sepp aangeteekend: »Nadruk eener Geneefsche uitgaaf." Dit is ook wel waarschijnlijk. Maar het is toch moeielijk aan te wijzen, welke van Calvijns uitgegeven preeken hier kunnen bedoeld zijn.

Bij den anderen titel kan slechts gedacht worden, gelijk Dr. Sepp ook vermoedt, aan de vertaling van een gedeelte van de »Plusieurs sermons de Iehan Caluin, touchant" enz., in 1558 te Genève uitgegeven en in 1563 aldaar herdrukt; over welke uitgave het noodige te vinden is in *Calv. Opp.*, Vol. 35, p. 585—594, en Vol. 46, p. III. In dien bundel staan o. a. negen preeken »sur la passion de N. S. Iésus Christ", over Matth. 26 : 36 tot 28 : 10, afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 46, p. 833—954; en zeven preeken »de la prophetie de Christ, touchant sa mort et passion: prins d'Isaie", over Jes. 52 : 13 tot 53 : 12, afgedrukt a. w., Vol. 35, p. 595—688. De Hollandsche titel nu doet het meest denken aan de eerstgenoemde negen preeken. Maar het is toch ook mogelijk, dat de andere zeven althans mede bedoeld zijn; vooral omdat die in de Fransche uitgave als een toevoegsel eenigszins op zichzelve staan, en omdat zij door den uitgever Conrad Badius, in zijne voorrede, als bijzonder »schoon" geroemd worden. Immers, na eene opgave van de preeken, die hij opgenomen had, laat hij volgen (a. w., Vol. 35, p. 591): »Apres lequel pensans imposer fin a ce livre, il a pleu a Dieu nous faire ouyr les plus excellentes predications qu'il est possible d'ouir ne reciter, sur la fin du 52e chapitre du Prophete Isaie, et sur tout le 53e, où le mystère de la mort et passion de nostre Seigneur Iesus Christ et les causes d'icelle sont tellement descristes et depeintes au vif, qu'il semble que le S. Esprit nous ait voulu presenter devant nos yeux Iesus Christ condamné en nostre nom et attaché a la croix pour nos pechez, afin qu'en souffrant la punition qui nous estoit deue, et soustenant pour nous l'ire et le iugement de Dieu, il nous delivrast de la mort eternelle. Lesquelles predications nous ont semblé si convenantes aux precedentes que nous avons yci mises qu'il ne s'est peu faire que nous ne les adioignissions a ceux-ci afin de ne vous frustrer d'un si grand bien."

Bij blz. 21.

[70]) In den langen brief, dien Olevianus op 22 Sept. 1560 uit Frankfort aan Calvijn schreef, komt aan het slot voor: »Plura nunc non scribo quam quod intellexi ex Dathaeno Institutionem tuam factam esse flandricam. Si Dominus constituat apud nos suam ecclesiam mittendo fideles operarios collatis operis conabimur etiam eam facere germanicam."

Het exemplaar, dat van deze oudste Nederduitsche vertaling der »Institutie" nog bekend is, staat in den *Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1887, Deel II, blz. 896, aldus geboekt: »Calvijn, J., Institucie ofte onderwijsinghe der christelicher Religie .... ghetrouwelick wt den Latijne ouergheset in Duytsch [door J. D.]. Z. pl. (Embden, Gaillaert). 1560. 4°."; met de aanteekening: »Met drukkersmerk: De schat in den acker."

Over dat exemplaar zijn nog eenige bijzonderheden te vinden bij Dr. C. Sepp, *Bibliographische mededeelingen*, 1883, blz. 100; o. a. dit: »Het korte voorbericht is geteekend 5 Dec. 1560 en draagt als naamteekening de initialen I. D. aan het slot."

[71]) Met betrekking tot de door Calvijn opgestelde Apologie van Jakob van Bourgondië, Heer van Falais en Bredam, kan hier verwezen worden naar hetgeen reeds boven, in noot 31, blz. 82 vg., over dat geschrift gezegd is. Over het doel der uitgave leest men in het slotwoord: »Ainsi [om de in het vorige aangegeven redenen] il n'y a nul moyen pour moy, d'auoir audience vers ledit Seigneur [Keizer Karel V], pour luy faire entendre mon innocence, et bon droit. D'autrepart, il y en a plusieurs, qui par faute d'aduertissement, me tiennent en mauuaise reputation: comme si le parlement de Malines auoit eu quelque raison de me persecuter. Or en cela non seulement mon honneur est blessé iniustement: mais qui plus est, ie seroye occasion de scandale à plusieurs consciences infirmes, la saincte parolle de Dieu seroit exposée à la moquerie des infideles, et par conséquent son nom blasphemé. C'est la principale cause, qui m'a induit, voire mesme contreint, à faire publier ladite defense. Car ie proteste, que ie n'ay pas tant eu esgard à ma personne, comme à l'edification commune de tous ceux, qui la pourront lire. Si par ce moyen elle pouuoit aussi parvenir iusques à la maiesté Imperiale, i'auroye dequoy louer Dieu encore plus amplement. Toutesfois quoy qu'il en soit, ie seray aucunement [d. i. en quelque façon] en repos, de m'estre acquité de mon deuoir. Ce premier iour de mars, 1548."

[72]) Over Albert Pigghe, uit Kampen, geeft Van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, in voce, het voornaamste dat er te vermelden is van zijn persoon en zijn leven, van zijne geschriften, en van de boeken waarin iets over hem voorkomt. Voor hetgeen hij en Calvijn met elkander te doen hadden, waarover in dat artikel niet gesproken wordt, is het eenigszins aangevuld door de uitgevers van *Calv. Opp.*, in hunne

»Prolegomena" op Calvijns strijdschriften tegen hem, tevens met mededeeling van eenige bijzonderheden over de uitgave van deze strijdschriften (a. w., Vol. 6 p. XXIII—XXV, en Vol. 8, p. XXII—XXIV).

Albert Pigghe was in zijn tijd een man van beteekenis: een gunsteling en gewaardeerd raadgever van zijn vroegeren leermeester Paus Adriaan VI, dien hij ook naar Rome volgde, en van diens opvolgers; een kerkelijk waardigheidsbekleeder van veel zeggingskracht en van grooten invloed; en daarbij een geleerde van groote bekwaamheid, vooral op het gebied van de wis- en sterrenkunde, en op dat van de theologische en kerkelijke polemiek.

Daarmede is ook in overeenstemming wat (naar de mededeeling van Herminjard, *Correspondance* enz., Tome VI, p. 394) verhaald wordt door den Roomschen geleerde Cornelis Schulting, *Variae Lectiones et Animadversiones contra Institutiones Calvini*, 1602, Tom. I, p. 39 sq.: nl. dat Calvijns Institutie reeds in 1539 onder Roomschen geoordeeld werd veel gevaarlijker te zijn dan de andere geschriften van Protestanten; dat Pighius toen geacht werd de man te zijn die haar kon en moest wederleggen; en dat deze dien arbeid ook inderdaad zou hebben op zich genomen.

Intusschen verscheen er vooreerst nog niet meer, dan zijn boek »De Libero hominis Arbitrio et divina Gratia Libri X adversus Lutherum, Calvinum et alios, 1542"; een polemisch werk, dat, ook naar het oordeel van Roomschen, Pelagiaansch was, en dat voorts inzonderheid strijd voerde tegen Calvijn, dien hij bij de godsdienstgesprekken te Worms en te Regensburg in 1540 en 1541 ook persoonlijk had leeren kennen.

Deze heeft er spoedig op geantwoord door zijne »Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de servitute et liberatione humani arbitrii, adversus calumnias Alberti Pighii Campensis. Authore Ioanne Caluino; 1543" (afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 6, p. 225—404); een geschrift, dat in 1560 ook in het Fransch is uitgekomen, onder den titel: »Response de Iean Calvin aux calomnies d'Alb. Pighius, contenant la defense de la saine et saincte doctrine contre le franc arbitre des Papistes, par laquelle est monstré que la volonté de l'homme est naturellement serve et captive de peché, et aussi est traicté par quel moyen elle vint à estre affranchie et mise en liberté."

Deze wederlegging betrof echter nog alleen maar de eerste zes Boeken van het werk van Pighius (over des menschen vrijen wil); terwijl daarbij gezegd werd, dat zij met betrekking tot de andere vier Boeken (over de goddelijke genade) later zou volgen. Hiervoor had Calvijn toen geen tijd genoeg; en hij achtte het noodig, de uitgave van zijn strijdschrift niet op die voltooiing te laten wachten.

Die voltooiing is toen lang vertraagd. Vooral doordat Pighius reeds op 26 Dec. 1542 gestorven is, zelfs nog vóór Calvijns eerste antwoord hem had kunnen bereiken. Het beloofde tweede gedeelte is door Calvijn pas in 1552 geschreven en uitgegeven, toen de aanvallen, die Jerome Bolsec, Georgius Siculus, en anderen, tegen de leer der Praedestinatie gericht hadden, hem daartoe aanleiding gaven. Hij wilde

deze bestrijders liefst niet noemen, of althans de eer hun niet aandoen van opzettelijk tegen hen in het strijdperk te treden; en omdat hij eene behandeling van de leer, die op nieuw was aangevallen, toch raadzaam achtte, nam hij toen het boek van Pighius weer ter hand, om van dat strijdschrift, dat in ieder geval ook degelijker was dan de latere, nu de laatste vier Boeken te wederleggen. Hij deed dit, onder den titel: »De aeterna Dei praedestinatione, qua in salutem alios ex hominibus elegit, alios suo exitio reliquit: item de providentia qua res humanas gubernat, Consensus pastorum Geneuensis Ecclesiae à Io. Caluino expositus; 1552" (afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 8, p. 249—366); en hij zorgde ook terstond voor de uitgave eener Fransche vertaling, die tot titel had: »De la predestination eternelle de Dieu, par laquelle les vns sont eleuz à salut, les autres laissez en leur condemnation. Aussi de la providence par laquelle il gouuerne les choses humaines; 1552."

In de beide uitgaven had het strijdschrift zelf eene voorrede, waarin de gezamenlijke Geneefsche predikanten hunne algeheele overeenstemming in de aangevallen leer betuigen, en tot teeken daarvan dit boek gezamenlijk opdragen aan de Geneefsche overheid. Daardoor werd Calvijns geschrift nu als het ware een officiëel stuk van de Kerk te Genève, en heeft het als zoodanig den naam gekregen van »Consensus Genevensis."

Bij blz. 22.

[73]) Over François Baudouin, uit Atrecht, geeft Haag, *La France protestante*, Tome I, p. 993—1005, het voornaamste dat er te vermelden is van zijn levensloop en van zijne geschriften. Voor het deel van zijn leven, dat hij in zijn vaderland heeft doorgebracht, wordt dit eenigszins aangevuld door Van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, in voce; waar voorts de opgaven zijner geschriften in nauwkeurigheid en volledigheid bij de opgave van Haag verre achterstaat, maar waar aan den anderen kant weder veel meer boeken genoemd worden, die eenig bericht over hem bevatten.

Hij was zonder twijfel een groot geleerde, en tevens een man, die ook op staatkundig en kerkelijk gebied grooten invloed geoefend heeft. Haag noemt hem zelfs (a. w., blz. 993): »un des plus grands jurisconsultes, théologiens et historiens du XVIe siècle." Maar het is op zijn minst even zeker, dat hij zijne groote talenten schromelijk misbruikt heeft, doordat hij op godsdienstig gebied de onstandvastigheid zelve was. Eigenlijk wordt hij dan ook ten onrechte tot »la France protestante" gerekend; niet zoozeer, omdat hij een Nederlander was, hier te lande zijne opleiding ontvangen heeft, en ook later, in 1564 en vervolgens, op aanzoek o. a. van den Prins van Oranje en in overleg met dezen, eenige jaren in de Nederlanden is werkzaam geweest (immers, in de levensberichten van »La France protestante" zijn de Nederlanders, die ook in en voor Frankrijk gearbeid hebben, mede opgenomen); maar bepaaldelijk, omdat hij niet tot de »Protestanten" kan

gerekend worden, ook al is hij bij herhaling als zoodanig opgetreden. Wel wordt te dien aanzien gezegd (a. w., blz. 993): »Cette inconstance de Baudouin dans ses sentiments religieux [nl. »avoir changé jusqu'à sept fois de croyance"] lui est aussi reprochée par les protestants et lui a valu les épithètes méprisantes de »Tritapostata" et d'»Ecebolius" [een sophist te Constantinopel, die in de tweede helft der 4e eeuw leefde, en die op het stuk der religie met alle keizers medeging, ook met Julianus den Afvallige; van waar hij als godsdienstige »weerhaan" eene historische bekendheid heeft gekregen]; mais, après avoir comparé avec soin ce qui a été publié sur ses prétendues apostasies, nous sommes demeurés convaincus que ce qu'on peut lui reprocher surtout, c'est une grande indifférence pour les formes sous lesquelles se manifeste la pensée religieuse. Cette indifférence devait lui être imputée à crime dans un siècle d'effervescence où tous les esprits bouillonnaient. Nous reconnaîtrons, si l'on veut, qu'il fit preuve de peu de prudence, en essayant de se porter médiateur entre des partis trop exaspérés pour entendre la voix de la raison; nous admettons qu'il eut tort d'irriter Calvin, dont il avait été l'ami, en le traitant de perturbateur du repos public; mais dans sa conduite, dans ses actes et dans quelques-uns de ses écrits, nous trouverons que, jusque dans les dernières années de sa vie, il resta fidèle à la cause de la réforme, réclamant constamment contre les abus qui s'étaient introduits dans l'Eglise"; enz. Maar die gansche beschouwing is wel met de feiten zelve volkomen in strijd. In de tijden, dat Baudouin Gereformeerd heette, heeft hij waarlijk zich niet voorgedaan als »indifférent pour les formes sous lesquelles se manifeste la pensée religieuse", als onverschillig met betrekking tot het eigenaardig Gereformeerde. Integendeel, wat in bijna alle zijne brieven aan Calvijn het meest in het oog valt, dat is juist het sterke, het krasse, het overdrevene van zijne uitdrukkingen en betuigingen; ook met name ten aanzien van Calvijn zelven, dien hij op eene bijna slaafsche wijze in de hoogte steekt en vleit. Zijne brieven onderteekende hij doorgaans als Petrus Rochus of Rochius, welken schuilnaam hij gekozen had om daarmede aan te duiden, dat hij in zijne godsdienstige overtuiging »rotsvast" was; gelijk hij in zijn brief aan Calvijn van 28 Nov. '46 het uitdrukte: »Curabo ne rupes aut convulsa labescat, aut emollita languescat. Tu vero, obsecro, priusquam fatiscentem videris fractam ne iudices. Nosti solidam illam petram quae nostra basis est." En reeds vroeger, in zijn brief aan Calvijn van 20 Juli '45, had hij, sprekende over de vervolging waaraan de Gereformeerden van de zijde der Roomschen blootstonden, zich aldus uitgelaten: »Voluimus nostrum caput obiicere tyrannidi pro confessione: sed non sunt passi parentes. Vidisses puerum Origenem cum matre luctantem." Bij iemand, die gedurende eenige jaren met zooveel beslistheid en zelfs overmoed optrad, en die later dan toch voortdurend weêr van godsdienstige belijdenis veranderde, past eene geheel andere karakterschets dan die van »La France protestante." En voorts is het ook een feit, dat de man, van wien daar gezegd wordt dat hij levens-

lang »trouw bleef aan de zaak der Hervorming”, inderdaad levenslang haar ontzaggelijk heeft benadeeld, zelfs veel meer dan geschied is door haar ergsten tegenstander en vijand.

De betrekking, waarin hij tot Calvijn heeft gestaan, is te kennen, behalve uit allerlei brieven in den »Thesaurus epistolicus Calvinianus”, waarin over hem gesproken wordt, vooral uit de tusschen hen gewisselde brieven en strijdschriften.

Van de hier bedoelde correspondentie zijn echter alle brieven van Calvijn aan hem, en ook vele brieven van hem aan Calvijn (en aan diens vrouw), naar het schijnt, verloren gegaan. Nog bewaard en uitgegeven zijn 22 brieven van hem aan Calvijn, die echter niet alle genoegzaam kunnen worden thuisgebracht, daar de dateering soms ontbreekt, en soms onvolledig of onduidelijk is. Zij zijn geschreven, gelijk bij sommige om de genoemde reden slechts met meer of minder waarschijnlijkheid gesteld wordt: uit Parijs (?) voorjaar '45 (?), uit Parijs 20 en 31 Juli '45, uit Straatsburg 7 Oct. '45, uit Parijs 5 Dec. '45, uit Parijs (?) 13 April '46 (?), uit Parijs 28 Nov. '46, uit ? 1546 of 1547 (?), uit Lyon 11 Nov., en Nov. of Dec. '47, en 2 Jan. en 25 Maart '48, uit Frankrijk 1548, uit Bourges 12 Mei '49, uit ? 1 Maart '51 (?), en nog tweemaal in 1551 of 1552 (?), uit Frankrijk 5 Sept. '52, uit Lyon 5 Nov. '52, uit Straatsburg 20 Febr. en 26 Oct. '55, en 24 April '56. De zes brieven, waarbij hier een vraagteeken geplaatst is, zijn in *Calv. Opp.* niet te vinden op de plaats waar zij chronologisch, naar gissing, thuis hooren, maar in het »Supplementum” van de brievenverzameling, Vol. 20, p. 377—381, 402—404, en 536 sq.

De schriftelijke strijd, dien Balduinus met Calvijn gevoerd heeft, is veroorzaakt door een boekje, dat zijn landgenoot en vriend, de »irenische” Roomsche George Cassander (uit Cadzand, in Zeeland) geschreven, maar nog niet uitgegeven had: *De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri, in hoc religionis dissidio;* welk boekje Balduinus in 1561 anonym in het licht gaf en toen in Frankrijk verspreidde, om ook hierdoor, gelijk hij ter zelfder tijd nog op andere wijze beproefde, de Gereformeerden aldaar, die in beteekenis en invloed zeer vooruitgingen, zooveel mogelijk tegen te werken.

Door velen werd hijzelf voor den schrijver gehouden, ook door Calvijn; en deze gaf toen aanstonds een tegenschrift, onder den titel: *Responsio ad versipellem quendam mediatorem, qui pacificandi specie rectum Euangelii cursum in Gallia abrumpere molitus est; 1561* (afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 9, p. 524—560).

Hierop volgde spoedig een antwoord van Balduinus, getiteld: *Ad leges de famosis libellis et de calumniatoribus commentarius; 1562;* waarin hij Calvijn zeer ten kwade duidde, dat deze hem als den schrijver van het door hem verspreide boekje bestreden had, en voorts op heftige wijze Calvijn persoonlijk aanviel.

Deze gaf toen even spoedig weder een tegenschrift, onder den langen titel: *Ioannis Calvini responsio ad Balduini convitia. Ad leges de transfugis desertoribus et emansoribus, Francisci Balduini epistolae quaedam ad Ioannem*

Caluinum pro commentariis. Francisci Dvareni I. C. ad alterum quemdam Iuris Con. epistola, de Francisco Balduino. Antonii Contii I. C. admonitio de falsis Constantini legibus, ad quendam qui se hoc tempore Iurisconsultum Christianum profitetur. De officio tum in religione tum in scriptionibus retinendo, epistola ad Franciscum Balduinum Iurisconsultum. Ad Legem III, C. Impp. de Apostatis, Ioannis Crispini commentarius ad Iurisconsultos; 1562 (waarvan het eerste gedeelte, dat van Calvijn zelven, afgedrukt is a. w., p. 561—580); waarin Calvijn de tegen hem ingebrachte beschuldigingen beantwoordt, en dan een aantal stukken daaraan toevoegt, niet alleen stukken van anderen, die tegen Balduinus konden dienst doen, maar ook 14 brieven, welke deze zelf vroeger aan Calvijn geschreven had; brieven, die overvloeiden van Gereformeerde betuigingen en van loftuitingen voor Calvijn zelven, en waarvan de bloote openbaarmaking nu voldoende was om het smaadschrift van denzelfden schrijver te ontzenuwen.

Balduinus gaf toen, ook nog in hetzelfde jaar, zijne *Responsio altera ad J. Calvinum, 1562.* Maar Calvijn bepaalde zich nu tot een kort stukje (afgedrukt a. w., p. 859—862) dat hij plaatste als voorrede voor een boekje van Beza, aan wien hij den strijd nu verder overliet; welk boekje verscheen onder den titel: *Ad Francisci Baldvini apostatae Ecebolii convicia, Theodori Bezae Vezelii Responsio, et Ioannis Caluini brevis Epistola, 1563.* En toen Balduinus nog eenmaal antwoordde door zijn boekje: *Pro Fr. Balduino Responsio ad Calvinum et Bezam cum refutatione Calvini de scriptura et traditione, 1564,* heeft ook Beza den strijd laten rusten.

De genoemde strijdschriften van Balduinus zijn vooral in één opzicht zeer belangrijk. Hij heeft zijn best gedaan, om op Calvijn zooveel mogelijk af te geven en allerlei kwaads van hem te vertellen. Daarvoor heeft hij gebruik gemaakt van al wat hijzelf bij Calvijn gehoord en gezien had, toen hij vroeger vertrouwelijk met hem omging en als gast in zijn huis vertoefde; en zelfs gebruik gemaakt van brieven, die Calvijn van anderen ontvangen had, en die hij toen als huisgenoot heimelijk gelezen en ook ten deele zich toegeëigend had. Maar juist daardoor stellen zijne smaadschriften dan ook duidelijk in het licht, dat er tegen Calvijn inderdaad niets van beteekenis was aan te voeren. Hiervoor is een zijner ergste vijanden nu een der hoofdgetuigen. En de klachten en aanklachten, die hij tegen Calvijn dan nog in het midden bracht, konden door dezen gemakkelijk beantwoord worden.

Zoo b. v. is het antwoord van Calvijn op het verwijt, dat hij zoovele vijanden had (*Calv. Opp.*, Vol. 9, p. 570): »Mihi enim in promptu defensio est, quotquot mihi inimici sunt, esse professos Christi hostes: nullas vero inimicitias me unquam suscepisse privata causa, nec cupide appetivisse: nullas denique a mea culpa fuisse ortas. Sed hoc mihi plus satis est nullum mihi alia de causa esse inimicum, nisi quia sacrilega audacia insurgere adversus pietatis doctrinam et ecclesiae salutem ausus fuerit. Quotquot nostro tempore Christum eiusque ecclesiam hostiliter impetere tentarunt, eorum furori fortiter me opposui: atque ut acriter eos excepi, ita infatigabili constantia persequutus sum. Nec

me huius assiduae militiae unquam taedebit. Hac de causa inimicus sum Balduino, quem aliquando amavi. Respondeat nunc ipse mihi velim, quomodo tot sibi acquisierit hostes, cur se et ipsos atrocibus pugnis exercuerit, cur nusquam reliquerit verum amicum. Cui probetur nescio: omnibus certe doctis et probis viris, quibuscum versatus est, exosum esse constat. Fontem si quaerimus, non alius reperietur quam eius ambitio, superbia, invidia, perfidia et si qua est similis virtus." Enz.

Op de beschuldiging van heerschzucht zegt Calvijn (a. w., bz. 571): »Collegam scilicet non fero. Atqui nullus est in toto orbe fidelis Christi servus, cui non porrexerim fraternae societatis manum. De nostro domestico consensu respondeant collegae mei, quibus communis mecum est huius ecclesiae administratio. Quicunque exoriuntur magnae spei, modis omnibus adiuvo quantum in me est, ut gratia et autoritate floreant. Ac testari cum Mose licet, utinam omnes prophetent in Dei castris. Denique unum, si potest, nominet obtrectator, quem invidia aut aemulatione moratus sim, quo minus, si fieri posset, collegae etiam gradu esset superior. Ita per se evanescit puerile de summo pontificatu cavillum: ac si non semper tam ex animo quam ex professo defugere studuerim quidquid me extra modestiae fines abriperet." Enz.

De klacht over inhumaniteit tegenover Balduinus wordt aldus door Calvijn afgewezen (a. w., blz. 572): »Severe mecum expostulat, quod non pietatis modo, sed humanitatis quoque in ipso lacessendo oblitus fuerim. Quid per sua erga me officia intelligat, non assequor. Fateor fuisse mihi familiarem: quum signa melioris ingenii daret, hospes apud me fuit. Serpentem scilicet ac pestem domi meae alui. Hoc vero praetextu quod me sibi vult esse obstrictum, ex quo iure hauserit, nescio. Ultra progreditur: me atrociores mereri poenas quam Orestem, qui matrem aliqua causa incitatus occidit: quod saevus magister insontem et inauditum, veteremque discipulum, et prope filium, non equis, ut infelix pater Hippolytum, sed stylo meo discerpserim. Obliquas strophas omitto, in quibus facetum se fore putavit: quod me suum fuisse praeceptorem significem, et ipso discipulo aut filio glorier. Ego vero si quid in eum iuris unquam vendicare mihi potui, libenter remitto: quia cum Satana, cui se totum addixit, mihi nihil est commune. Sed ex eius literis agnoscent lectores, si nunc immaniter contra me ferociat, ingratitudinis culpam in eo residere. Agedum vero insontem se probet: sicuti audacter facturum minatur. Ego autem simpliciter excuso, quoniam non modo perfidiose mecum agendo, sed nunc insidiis, nunc aperto conatu in communem ecclesiae perniciem grassando spem meam sceleste fefellerit, eo iustiores mihi fuisse iracundiae causas, quam in exterum quemlibet vel ignotum. Quod si humano more de me conquestus esset, forte eadem spe quae me frustrata erat iterum deceptus optassem de vehementia aliquid remissum. Nunc vero quum beluina eius rabies perditae et desperatae mentis signum sit non obscurum, dicere mihi cum propheta, ut arbitror, licebit: Quod perit, pereat.

»Porro quam non praecipitanter in ipsum efferbuerim, multi sunt idonei testes, quibus notae erant praeclarae eius actiones. Ex brevi

tamen narratione iudicium faciant sani et integri lectores quam humaniter eum toleraverim. Ex quo fidem hic suam professus erat, in Galliam discedens (sicut alia semper lingua prae se tulit, quam haberet in cordis recessu) dixit ad expedienda quaedam negotia exiguo tantum temporis spatio opus esse: et quia ipsius magis quam mea intererat, ipsum cito redire mihi persuasit. Derisa est ab iis qui propius eius mores noverant mea credulitas. Et certe experientia docuit, quia nostrae tenuitatis eum pigebat, conditiones alibi opimas et splendidas venari. Quum tergiversando alias ex aliis moras necteret, displicuit quidem mihi calliditas: neque tamen offensionis signum dedi, vel etiam gravius offensus sum, donec apud Bituriges rursum idololatriae sordibus se polluit. Quamquam post tale quoque defectionis flagitium, tanta fuit erga eum mea facilitas, ut se mihi reconciliaret. Itaque quum illa Bituricensis conditio eum gravaret (ostentatio enim, qua sola pollet, evanuerat, ut spei et votis minime satisfaceret) non dubitavit huc se recipere: et quum undique liberis eum conviciis exagitarent qui prius amici fuerant, humaniter a me impetrata venia admissus fuit. Feci quidem quod necesse erat: ut severa obiurgatione correctus lapsus sui foeditatem agnosceret. Serviliter assensus est, et adulatorie meis se consiliis regendum permisit." Enz.

Op het verwijt van kinderloosheid heeft Calvijn dit wederwoord (a. w., blz. 576): »Orbitatem mihi exprobrat. Dederat mihi Deus filiolum: abstulit. Hoc quoque recenset inter probra liberis me carere. Atqui mihi filiorum sunt myriades in toto orbe christiano. Si vero filiola tua, quam celebras, et qua superbis, adolescat, merito eam pudebit tali patre fuisse progenitam." Enz.

En tegenover de beschuldiging van ijdelheid en eerzucht schrijft hij o. a. (a. w., blz. 577): »Fuit hoc saeculis omnibus usitatum, ut rabulae, quos famelica gloriae cupiditas ad rabiem adigebat, quo quisque dignitate esset praestantior, protervius in eum linguam exercerent. Vetus scurrarum rhetorica est, aut potius virulenta dicacitas, omnem virtutis splendorem tyrannidis nomine foedare. Quid tibi faciam Balduine? quum mihi propositum esset tota vita latere, Deus me extulit quo nolebam, et aliquo gradu esse voluit in sua ecclesia: tu, quem urit et excruciat insana gloriae fames, frustra inhias honoribus, et tot erraticis venationibus nihil proficis. An mihi luenda est tuae stoliditatis poena?" Enz.

Nog schrijft Calvijn over Balduinus' beschuldigingen en over zijne vroegere betrekking tot hem, in zijn laatste woord, de voorrede van Beza's boekje (a. w., blz. 860): »Vixit apud me, et humaniter acceptus ac liberaliter, quo se plus quam barbarum esse probet, mendacium stulte confictum arripit, me, dum malefici damnantur, pro tribunali iudicem sedere. Scripsit hoc futiliter Heshusius. Antea putaveram ab errone quopiam et mendico, ut assem ab eo emungeret, fuisse dictatum. Nunc vero quum idem mihi obiiciat bonus hospes Balduinus, qui Heshusio collega fuit, quis alium quaeret fabulae architectum? Atqui in publicis iudiciis me semper omnes viderunt stare ad latus rei qui ad supplicium ducendus est." Enz.

En een weinig verder: »Maximum, ut sibi quidem videtur, odium cum infamia mihi conflat, ex meis et benedictae memoriae viri fratrisque mei venerandi Buceri literis. Antequam respondeo, monendi sunt lectores nihil hac monedula esse furacius, ut in hac parte fratrem suum patruelem Antonium Balduinum superet, cui ob furandi solertiam cognomen Ablativi a condiscipulis inditum fuit. Tanta fuit mea erga ipsum facilitas, ut quidquid erat in bibliotheca mea chartarum libere, me absente, excusserit. Subripuisse quae in rem suam fore putabat, non aliunde petenda est luculentiae probatio quam ex eius scripto, in quo se belle prodidit. Certe fides eius et hospitalitas hic deprehenditur." Enz.

Bij blz. 23.

[74]) Over de in den tekst genoemde twee boekjes is door schrijver dezes iets medegedeeld in zijn opstel: »De Nederlandsche vertaling van Calvijns geschriften tegen de Pseudo-Nicodemieten", in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, Dl. IV, 1893, (blz. 374—377). Daarvan wordt de hoofdzaak in het volgende hier overgenomen.

Het boekje van Coornhert, *Verschooninghe van de Roomsche afgoderye*, is opgenomen in de Folio-uitgave van *Dirck Volckersz. Coornherts Wercken*, 1630, Dl. III, blz. 18—24. In het »Register der Boecken, in dit derde Deel begrepen" wordt bij den titel van dit tractaatje aangeteekend: »Siet hier op: Responce de Mr Jean Calvin, an. 1562 chez Jean Crespin." En desgelijks bij den afdruk zelven (blz. 18): »gemaeckt ten gevalle van Pieter Roem, etc. door D. C. Ende is dit geschrift, door den voornoemden Pieter Roem, aan Mr. Ian Calvijn gesonden, die daer tegen geschreven heeft het Boecxken, genaemt tegen den Botten Hollander."

Van dit boekje van Coornhert wordt door zijne biografen òf in het geheel geene melding gemaakt (Carl Lorentzen, *Dieryck Volkertszoon Coornhert, der Vorläufer der Remonstranten, ein Vorkämpfer der Gewissensfreiheit*, 1886), òf wel zóó gesproken, dat de hoofdzaak en de strekking niet kan worden begrepen (F. D. J. Moorrees, *Dirck Volckertszoon Coornhert, notaris te Haarlem, de Libertijn, bestrijder der Gereformeerde predikanten ten tijde van Prins Willem I*, 1887, blz, 58—62 en 162 vg.), òf zelfs eene geheel onjuiste voorstelling gegeven (Dr. J. ten Brink, *Dirck Volckertsen Coornhert en zijne Wellevenskunst*, 1860), alsof Coornhert hier had willen afkeuren dat men Roomschgezinden vervolgde (a. w., blz. 227), alsof door zijne vroegste geschriften, en dus ook door dit, »voldingend gestaafd wordt", dat hij »reeds aanstonds eene warme en ernstige sympathie voor het werk der Hervormers koesterde" (a. w., blz. XLIX), en alsof in die vroegste geschriften met name zijne »onversaagdheid" bijzonder in het oog valt (t. z. p.).

De zaak is, dat Coornhert daarin optrad tegen de beschouwing, die gehuldigd was in Calvijns tractaten tegen de Pseudo-Nicodemieten (waarover gehandeld is, boven blz. 18 vg., en in de noten 62—65, blz 148—152). Hij behoorde door zijne denkwijze en door zijn karakter tot die Pseudo-Nicodemieten, die door Calvijn met zooveel nadruk en ernst

waren terechtgewezen. En niet alleen volgde hij voor zichzelven zulk eene gedragslijn, maar hij trachtte ook zijne landgenooten zooveel mogelijk daartoe over te halen. Hij heeft waarlijk wel het zijne gedaan, om alle openbaringen van een reformatorischen geest te dempen; en indien naar hem geluisterd was, zou eenerzijds zonder twijfel alle geloofsvervolging weldra geene reden van bestaan meer gehad hebben, en de tachtigjarige oorlog wel zijn achterwege gebleven, maar anderzijds zou dan Rome ook een gemakkelijken triomf behaald hebben, en in een volgend geslacht zou van reformatorische overtuigingen wel niet veel meer zijn overgebleven. Immers, in het bovengenoemde tractaatje »streckte zijn voornemen niet wijder, dan om te bewijsen dat niemandt (wiens graft noch niet inwendigh van der Dooden beenen ende Afgoden ghereynigt en was) hem om eenigh ghebruyck of misbruyck van Ceremonien en behoorde, noch schuldigh en was te begheven in doodts pericule", en om zijne lezers te vermanen en te waarschuwen, dat zij integendeel zich »benaerstighen ende vorderen om door een voorsichtighe wandel tot een verstandighe bedaerde ouderdom te komen." En met dat doel trachtte hij dan uitvoerig aan te toonen en met den Bijbel te bevestigen, vooreerst dat het waarnemen van ceremoniën, om het even welke, ook de Roomsche, niet kan baten, en evenmin kan schaden, daar alles op het innerlijke aankomt en het uiterlijke dus onverschillig is; en vervolgens, dat niemand als belijder of getuige van Christus kan of mag optreden, tenzij hij waarlijk goed wete wat hij wil belijden, en tevens bescheiden zij, en bovendien door God zelven gezonden zij om te getuigen; welke drie vereischten voorts zóó door hem werden uitgewerkt, dat wel niemand zeggen kon, er geheel aan te beantwoorden. De slotsom was dan, dat zij, die in dit opzicht luisterden naar Calvijn of naar Menno (tegen wier leeringen hij voor het overige geene bedenkingen inbracht), eigenlijk geene Christelijke martelaren werden, maar »haer selfs om de Ceremonien inden Duyvel doodden", en dat juist een hooger trap van vromigheid dringen moest, reformatorische denkbeelden bedekt te houden en zelfs metterdaad te verloochenen.

Op dit boekje heeft Calvijn toen geantwoord; niet alleen omdat hijzelf persoonlijk erin was aangevallen, en omdat hij verontwaardigd was, dat de martelaren daarin miskend en gesmaad werden, maar ook omdat hij blijkbaar voelde, hoeveel kwaad het doen kon aan den voortgang van de Reformatie in de Nederlanden. Het was inderdaad verleidelijk geschreven, met veel redeneerkunst en in stichtelijken vorm; en het had bovendien eene strekking, die geheel overeenkwam met hetgeen de lezer toch reeds van nature moest wenschen.

Dit geschrift van Calvijn: *Response a un certain Holandois, lequel sous ombre de faire les Chrestiens tout spirituels, leur permet de polluer leurs corps en toutes idolatries; escrite par M. Iean Calvin, aux fideles du pays bas;* 1562; is afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 9, p. 581—628. De uitgevers hebben echter niet geweten tegen wien het gericht was, en er blijkbaar in Holland niet naar geïnformeerd; waardoor zij in de »Prole-

gomena" (a. w., p. XLVIII sq.) dan ook moesten zeggen. dat zij over dit geschrift geenerlei inlichting konden geven.

Of er ook eene Hollandsche vertaling van is uitgekomen, is onbekend. Misschien wel. Immers, het was opzettelijk en rechtstreeks »aan de geloovigen in Nederland" geadresseerd. Het strekte tot bestrijding van een boekje dat in het Hollandsch was uitgegeven, en waarvan de wederlegging dus weinig doel kon treffen, als zij ook niet in die taal kon gelezen worden. Het wordt in Coornherts Werken aangehaald als »het Boecxken, genaemt tegen den Botten Hollander"; welke bijvoeging bij het woord »Hollander" op den Franschen titel niet voorkomt, en dus denken doet aan eene Hollandsche vertaling, waarin die qualificatie uit het boekje zelf op den titel was overgebracht. En te meer moesten Calvijns Nederlandsche geestverwanten, die reeds sedert vele jaren zich beijverden zijne geschriften en adviezen in de Nederlanden te verspreiden, zich gedrongen voelen, dlt boekje in het Hollandsch over te brengen, daar het de onhoudbaarheid van Coornherts schijnredenen op uitnemende wijze in het licht stelde; zóó duidelijk, dat Coornhert zelf, die anders een pennestrijd niet licht opgaf, en die zich daarna tegen Calvijn zeer verbitterd getoond heeft, er toch niets op heeft geantwoord.

Tot kenschetsing volgen hier nog een paar uittreksels, waarin Calvijn een persoonlijken aanval van Coornhert beantwoordt.

Hij schrijft (a. w., blz. 593): »Ie laisse les brocars dont ce chien nous a voulu diffamer envers les simples. Il dit que nous aimons mieux estre confesseurs que martyrs. Comme si Dieu ne nous avoit pas plusieurs fois delivrez de la mort: comme si encore auiourd'huy nous n'avions point le cousteau à la gorge. Mais on void d'autant qu'il ne nous peut meurtrir, qu'il est enragé de cruauté, se despitant contre Dieu de ce qu'il nous conserve. Mesme ie voudroye bien savoir de luy, comment il ne practique mieux la dilection, de laquelle il parle tant. Il n'y a autre Chrestienté, dit-il, que la dilection seule. Vous diriez qu'il y est tout confit. Or sainct Paul dit (1 Cor. 13, 4) que la dilection n'est point souspeçonneuse, ni fiere, ni adonnée à detraction: comment donc ose-il ainsi mesdire de gens incognus, voire contre toute verité? Il me fait compagnon de ie ne sçay quel fantastique Menno, avec lequel ie n'ay rien de commun, non plus que l'eau avec le feu. Qui plus est, il me fait compagnon en heresie avec Servet. Voilà pour monstrer sa belle dilection, laquelle il presche. Ainsi il n'y aura nulle excuse de croire à un tel mocqueur puis que son impudence est toute notoire. Mesme il ose bien me faire de la secte d'Ebion ancien heretique: et cependant il condamne tous les peres et docteurs de l'Eglise qui ont combatu contre les oeuvres de ce mal-heureux-la. Mais il faut que le proverbe ancien soit verifié, assavoir, qu'il n'y a hardiesse telle que des ignorans. Iamais il n'a leu un fueillet de tous les Docteurs anciens. Cependant par une calomnie supposee il voudroit faire à croire qu'il est grand suppost de la Foy catholique. Mais desia il a esté assez monstré, que nous n'avons rien de semblable à ceux

qui ont voulu iudaizer. Il dit quand et quand que ie veux estre tenu primat de l'Eglise. Mais qu'est ce qui le meut à parler ainsi, sinon qu'il creve d'envie, de ce qu'il plaist à Dieu que ie soye en reputation? C'est la vraye source de son zele.

»Il poursuit plus outre, disant que ie fay comme les Scribes et Pharisiens, mettant des fardeaux importables sur les espaules d'autruy, que ie ne voudroye point toucher du petit doigt. Mais premierement qu'il prouve que ie m'exempte de la loy que i'ordonne aux autres. En quoy il se trouvera menteur plus qu'effronté. Apres il faut iuger, si de protester qu'on adore un seul Dieu, c'est un fardeau importable." Enz.

En eenige bladzijden verder (a. w., blz. 620): »Il s'attache puis apres à nos personnes: et faisant du facetieux, demande pourquoy nous ne sortons de nos tanieres pour marcher les premiers au feu. Prenons le cas que moy qni incite les autres, ie fusse froid et lasche à faire mon devoir: ma faute emportera-elle preiudice à la doctrine? Mais Dieu mercy i'ay prattiqué ce que i'enseigne aux autres: et ne me suis pas caché en l'ombre et seureté, comme ce rustre gazouille. Qui plus est, ie puis bien protester en verité devant Dieu et ses Anges, que i'ay plus souhaité d'estre compagnon de ceux qu'on persecutoit, que de iouir de nulles delices ou honneurs du monde. Et il y a bons tesmoins qui savent qu'il n'a pas tenu à moy que ie ne me soye exposé, quand besoin estoit, à la rage des ennemis. Car combien que ie soye de nature autant timide que nul autre, Dieu m'avoit enhardy iusques là: cependant il luy a plu me conserver iusques icy. Quant à ce que ce gaudisseur allegue, que ie fay contre l'exemple de Iesus Christ, duquel il est dit: Ie frapperay le pasteur, et les brebis seront dispersees (Zach. 13 : 7): ie respon que si le chef a precedé tous les membres, ce n'est pas à dire que chacun ne le doive suivre en son rang selon qu'il est appelé. Il allegue que nous ne lisons pas que nul des Apostres ait iamais rien souffert du vivant de Iesus Christ. Mais que n'adiouste-il quant et quant la raison: c'est que les disciples estoyent comme aux nopces, cependant qu'ils estoyent en la compaignie de l'espoux (Matth. 9 : 15): mais que le temps viendra qu'ils auront à souffrir beaucoup de persequutions, et pourtant il les exhorte à s'y apprester. Or le temps est venu: car Iesus Christ est mort et ressuscité afin que nous vivions et mourions à luy, et qu'il soit glorifié en nos corps par la mort. Ainsi tout ce que ce brouillon amene fait contre luy. Ie luy confesse bien que si les pasteurs ne monstrent le chemin aux brebis, ceste paresse leur tourne à grande honte: mais si nous faut-il tenir la reigle du maistre: c'est que chacun la suive selon qu'il est appelé, sans que nul regarde à son compagnon. Car quand il fut dit à Pierre, Suy moi, il repliquoit bien, en monstrant Iean, Et cestuy-cy quoy? mais il luy fut dict derechef, Que te chaut-il que Iean face? Suy moy (Iean. 21, 20). Apprenons donc de ne point porter envie à ceux que Dieu espargne: et cependant que chacun boive le bruvage qui luy sera ordonné."

[75]) Dat reeds ten tijde van Calvijn zelven zijne boekjes tegen Pighius

hier te lande bekend waren, schijnt te kunnen worden afgeleid uit de van dien tijd dateerende berichten, die boven, in noot 67 en 68, blz. 154, zijn medegedeeld.

Bij blz. 24.

[76]) Wat in den tekst gezegd wordt van de zeer bekende Nederlandsche vluchtelingen-gemeente te Londen, dat deze »het eerst in den vreemde zich volledig heeft kunnen organiseeren", is met opzet aldus uitgedrukt, omdat ook reeds vroeger, d. i. vóór 1550, in Duitschland kringen waren van Gereformeerden, die uit de Nederlanden gevlucht waren, en die zich gemeentelijk vereenigd hadden met een eigen predikant, zij het ook, dat de organisatie als kerk nog veel te wenschen overliet. Reeds in 1545 was dit geval in Wezel, nadat aldaar een vrij groot aantal Walen, vooral uit het bisdom Luik, waren aangekomen; volgens de beschrijving, die daarvan gegeven wordt in het goed bewerkte en belangrijke boek van Albrecht Wolters, *Reformationsgeschichte der Stadt Wesel*, 1868, Hoofdst. 10, »Einwanderung der Walonen und Bildung ihrer französisch redenden Fremdengemeinde zu Wesel" (blz. 107—112).

[77]) De in den tekst bedoelde brief van A Lasco aan Calvijn, waarvan in diens antwoord gesproken wordt, is verloren gegaan. Maar uit datzelfde antwoord is nog duidelijk genoeg, hoe de hier bedoelde twist in de Waalsch-Fransche gemeente te Londen ontstaan was, en ook, tot op zekere hoogte, waarover zij liep. Twee Gereformeerden waren uit Genève in Londen gekomen, en hadden eenige ceremoniën, die zij in de kerk aldaar zagen, en eenige uitdrukkingen, die zij in de kerk aldaar hoorden, ten sterkste afgekeurd; waarbij zij zich vooral beroepen hadden op de kerk van Genève en op Calvijn, diens gezag bovenmate verheffende. Wat de ceremoniën waren, die zij wilden veranderd hebben, is niet duidelijk. Maar wel blijkt, wat de geïncrimineerde uitdrukkingen waren: er werd gestreden over de vraag, of men in de kerk Maria »moeder Gods" mocht noemen, en of men, in het gemeenschappelijk gebed van den paus sprekende, hem den naam mocht geven van »bisschop van Rome" of »paus".

Calvijn geeft, in zijn brief aan de gansche gemeente, van 27 Sept. 1552, op de laatste vraag een beslist ontkennend antwoord: »Nous faisons trop d'honneur a ces bestes cornues de les appeller Evesques, veu que cest ung mot trop honorable pour eux. Le tiltre de Pape ne convient non plus a ce brigant, qui a occupe le siege de Dieu."

Met betrekking tot de uitdrukking »moeder Gods" wil hij gaarne aannemen, dat er bij degenen, die zich daartegen verzetten, onwetendheid was; maar zelf acht hij die benaming toch ook afkeuringswaardig: »Cependant pour aller en rondeur fraternelle avec vous, ie ne puis dissimuler quon trouve mauvais que ce tiltre soit ordinairement attribue aux sermons a ceste vierge, et de ma part ie ne scaurois trouver tel langage ne bon, ne propre, ne convenable. Aussi ne feront toutes gens de sens rassis. Parquoy ie ne me puis persuader quil y ayt eu tel usage

en vostre eglise, car cela seroit autant comme de parler du corps, du sang, de la teste, de la mort de Dieu. Vous scavez que lescriture nous acoustume a ung autre stile, mais il y a pis en cecy pour le scandale. Car de dire la mere de Dieu pour la vierge Marie, ne peut servir qua endurcir les ignorans en leurs superstitions."

En met betrekking tot den strijd over ceremoniën keurt hij zeer af, wat door twee broeders, nog wel met beroep op zijn naam, gedaan was; waarover hij één hunner, bij diens terugkomst in Genève, ook had terechtgewezen. Hij is van oordeel, dat ieder lid zooveel mogelijk, d. i. zonder met Gods Woord in strijd te komen, zich moet schikken naar de gewoonten van de kerk waar hij in verkeert; altijd behoudens zijn recht om op vreedzame wijze het betere te bevorderen. Maar tevens dringt hij bij den kerkeraad erop aan, bij de kerkelijke behandeling van leden, die over ceremoniën de kerk in beroering brachten, toch vooral met zachtheid te werk te gaan. Hij schrijft nl., wat dit punt betreft:

»Treschers et honnorez freres, comme ie desire vostre repos, afin questans paisibles vous ayez meilleure opportunite de servir a Dieu, et le faciez de meilleur courage, iay este marry du trouble que vous ont donne quelques gens inconsiderez, et fasche au double de ce quilz se couvroient de moy et de ceste Eglise pour vous molester. Or comme ilz nous faisoient tort en cela, aussi il me samble que vous deviez avoir ceste raison de humanite en vous de ne souffrir que nous ne feussions meslez ny enveloppez en leurs follies. Lung de ceux desquelz iavois ouy faire plainte, me sera bon tesmoing que ie ne lay pas nourry en sa faute depuis quil est retourne, mais plustost que iay tasche de luy faire sentir son mal, combien que M. Alasco mavoit escrit que tout luy estoit pardonne entre vous. Ie dy cecy pource que iay entendu quon leur a reproche quilz vouloient faire ung idole de moy, et de Geneve une Ierusalem. Ie nay pas merite de vostre eglise quon me y traite ainsi, et quand il y auroit dix fois plus dingratitude, ie ne laisseray point de pourchasser vostre bien. Mais ie suis contraint de vous en advertir, pource que telles fascons de faire ne sont que pour ruiner plustost que pour edifier. Et puis combien que iensevelisse telles choses, ie ne puis empescher que beaucoup de gens de bien nen soient offensez.

»Si ceux qui vous ont cause ces combatz ont prins occasion sur la diversite des ceremonies, comme Monsieur Alasco ma mande, ilz ont mal entendu en quoy consiste la vraie unite des Chrestiens, et comme chacun membre se doit conformer au corps de leglise en laquelle il vit. Vray est que si on a veu quelque forme diverse quon trouve meilleure, quil sera bien licite en devisant premierement avec le pasteur, de luy en dire ce quon en pense, moiennant quon saccommode a lusage du lieu auquel on est, sans appeler nouveaute, mais gardant paisiblement tout ordre qui nest point repugnant a la parolle de Dieu. Or comment y ont procede les deux dont il est question, ie ne scay sinon que ie me tiens bien au tesmoingnage qui men a este rendu. Cest quil y a eu de linconsideration par trop, et quilz ny ont tenu ne mesure

ny modestie telle quilz devoient. Mais ie dy cecy pource quil est bon de redresser telles gens par douceur, plustost que daugmenter le mal par remedes trop violentz. Non pas que ie vueille dire quilz ayent este trop aigrement traitez, mais pource quil ma este reporte, encores que ie ny adiouste point de foy. Ie croy que vous ne prendrez point mal que ie vous en advertisse veu que cela ne vous porte nul preiudice."

Aan het slot van den brief zegt hij dan nog over zijne adviezen, en over de moeielijkheden, welke de kerk die ze ontving ondervonden had: »Ie parle en telle liberte, comme vous le deves souffrir en vostre frere, et aussi iespere que le souffrires. Car ie seray bien prest destre admoneste de vous, quant vous ne trouveres pas bon ce que ie vous en escry. Au reste quant vous y aures bien pense, et que chacun se voudra renger a la verite sans contention, laccord (comme iespere) sera bien facile entre nous. Au reste si ceste fascherie vous a este dure, aiez compassion de nous qui avons icy iournellement de bien plus rudes allarmes a soustenir."

78) De in den tekst bedoelde brief, dien de Waalsch-Fransche kerkeraad te Londen (bestaande uit 6 ouderlingen en 3 diakenen), gesteund door den Nederduitschen kerkeraad (2 predikanten en 5 ouderlingen), en door den bisschop van Londen (als superintendent van die beide kerken), aan Calvijn en zijne Geneefsche collega's richtte, is van 18 Maart 1560. Op onderscheidene gronden en met sterken aandrang betoogt hij daarin, dat zijne kerk een predikant noodig heeft, die bijzonder bekwaam, ervaren, ijverig enz. is, en vestigt dan de aandacht op de vijf in de geschiedenis der Reformatie welbekende namen van Viret, Beza, Des Gallars, Macar en Colonius, om te vragen, dat een van deze aan zijne kerk worde afgestaan.

Calvijn heeft toen van die zaak aanstonds werk gemaakt, en geen moeite gespaard, om de beide Nederlandsche vluchtelingenkerken zoo goed mogelijk voort te helpen en te steunen.

In de »Registres du Conseil de Geneve" staat o. a. aangeteekend op Vrijdag 19 April '60: »Calvin et Viret ont propose comme ilz sont requis de la part des eglises de Angleterre de leur envoyer ung des prescheurs de ceste cite pour reformer et adresser les eglises de par dela et soustenir contre occurrences qui y pourroient advenir et pour ce faire ilz prient ne prendre a la male part silz procedent a election sil est possible daultre que de leur compagnie ou bien silz ne peuvent aultrement de lun deux lequel puis apres ilz nommeront et declaireront...... Et a este sus ce arreste quon leur permet faire ladite election" (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 730).

En op Vrijdag 26 April '60: »Les sp.[ectables] Iehan Calvin, Pierre Viret et Nicolas des Gallars sont venuz icy et ont propose comme suyvant ce que dernierement leur fut permis ilz ont esleu ledit sp. des Gallars pour aller en Angleterre secourir aux eglises qui y sont dressees et quilz nont pas heu moien den eslire aultre pour le present plus propre ainsi quilz en ont bien voulu advertir. Susquoy a este

arreste quon se tient a ladite election et quon prie Dieu de le conduire et benir en sa vocation" (a. w., p. 731).

Dat juist Des Gallars gekozen werd, was ook een bewijs van goede zorg. In Februari 1551 had hij de aan koning Eduard VI opgedragen Commentaren van Calvijn daarheen overgebracht, en was er toen gebleven tot einde April. Daardoor was hij met Londen eenigszins bekend; en voorts had hij ook een zeer goeden indruk aldaar achtergelaten. Welk alles blijkt uit de brieven van: Calvijn aan Farel van 3 Febr. '51, Calvijn aan Bullinger van 23 April '51, Frans van Bourgondië (uit Londen) aan Calvijn van Maart '51, A Lasco (uit Londen) aan Calvijn van 24 April '51, Viret aan Farel van Juni '51, en Calvijn aan een onbekende in Londen van Juni '51.

Maar Calvijn deed nog meer, dan alleenlijk zorgen, dat de kerk van Genève spoedig een Dienaar benoemde, en dat de overheid die leening van een der Geneefsche predikanten approbeerde. Zeker niet buiten zijn toedoen is de verkozen Dienaar toen terstond op reis gegaan (reeds 3 Mei nam Des Gallars afscheid van de overheid te Genève, en op 16 Mei schreef hij, onderweg, uit Straatsburg een brief aan Calvijn), zelfs met achterlating van zijn talrijk gezin (dat hij eerst negen maanden later naar Londen kon doen overkomen; blijkens zijn brief aan Calvijn van 14 Febr. '61). En hij ging naar Londen, met een aantal brieven van Calvijn zelven, waarin deze zich beijverde, hem een goeden ingang te verschaffen, zijnen arbeid vruchtbaar te maken voor de beide vluchtelingenkerken, en haar beider eendracht en bloei zooveel mogelijk te bevorderen. Van die brieven zijn bekend en uitgegeven: die aan den Londenschen bisschop Grindal, aan Utenhove (destijds ouderling bij de Nederduitsche kerk), en aan de Nederduitsche kerk zelve; en die alle toonen, met hoeveel wijsheid en tact hij daarbij te werk ging. Dat hij bij die zending ook de belangen van de Nederduitsche kerk bepaaldelijk op het oog had, blijkt uit hetgeen voorkomt in zijn brief aan deze: »Non parum valuit, tam ad nos acrius incitandos quam ad fratrem qui electus est confirmandum, vestra suffragatio, quia persuasi sumus non vulgari adminiculo fore faustam vestram coniunctionem ad tuendum et fulciendum ecclesiae illius [de Waalsch-Fransche zusterkerk] statum, quam inter principia discordiis et simultatibus labefactare conatus est Satan. Quo maiore studio nos quoque pro virili adnixi sumus ad aedificium hoc templi Dei, quod tam feliciter inchoavit, promovendum: ac ne nobis quidem pepercimus, fratrem nobis carissimum N. Gallasium mittendo, qui pastoris munus obeundum suscipiat, quod aegerrime aut nullo modo eramus facturi, nisi id nobis tenerae adhuc et destitutae ecclesiae dilectio extorsisset. Speramus vero non popularibus modo nostris utilem fore eius operam, sed partem aliquam fructus ad vos perventuram, quia sicuti libenter morem gerit faustis votis et consiliis vestris placide obtemperabit, pro sua modestia, ita vicissim, quoties ita res vestrae postulabunt, per eum non stabit quominus fidelis sit vobis adiutor."

Uit den tijd, dat Des Gallars te Londen gediend heeft (Mei '60 tot

Juni '63) zijn er van de correspondentie tusschen hem en Calvijn nog bewaard: veertien doorgaans lange brieven van hem, van 30 Juni, 1 Juli, 12 Aug., 4 en 13 Sept., en 14 Oct. '60, 25 Jan., 14 Febr., 14 April, 7 Juni, 6 en 31 Oct. (beide uit Saint-Germain, toen hij het beroemde godsdienstgesprek te Poissy bijwoonde), en 31 Dec. '61, en 16 Maart '62; en vier brieven van Calvijn, van Juni (?), 3 Oct., en Nov. '60, en van Maart (?) '61.

Bij blz. 26.

[79]) In den tekst is hier beproefd, blz. 24—26, in korte woorden samen te vatten, wat Calvijns gevoelen was over de verhouding, waarin zijne geestverwanten tot de Lutherschen staan moesten, en wat dienovereenkomstig zijn advies was aan de Nederlandsche Gereformeerden te Wezel, in de moeielijke omstandigheden, waarin deze gedurende vele jaren verkeerd hebben. Dit punt echter is veel te omvattend, om in eene aanteekening te kunnen worden uitgewerkt. En voor een deel althans zou dit ook onnoodig zijn, na den wel niet altijd nauwkeurigen, maar toch in het algemeen goed geslaagden arbeid van Albrecht Wolters, in zijne *Reformationsgeschichte der Stadt Wesel*, 1868; waarin veel voorkomt over de hier bedoelde Nederlandsche vluchtelingen-gemeente, en ook over de adviezen die Calvijn haar gegeven heeft. Met betrekking tot Calvijns leeftijd, d. i. tot 1564, is dit reeds te zien uit de titels der volgende hoofdstukken: »10. Einwanderung der Walonen und Bildung ihrer französisch redenden Fremdengemeinde zu Wesel" (a. w., blz. 107—112). »11. Das Interim und seine Folgen" (blz. 113—133). »12. Der Augsburger Religionsfriede, Bildung der neulutherischen Parthei der Heshusianer" (blz. 134—148). »13. Einwanderung der Reste der Londoner Fremdengemeinde und der Engländer; Anfänge des confessionellen Abendmahlstreites" (blz. 149—161). »14. Die Flüchtlinge von Calvin berathen; eine neue Fremdengemeinde bildet sich neben der walonischen aus französisch und englisch redenden Protestanten" (blz. 162—170). »15. Streit der neulutherischen Parthei mit den Fremden" (blz. 171—179). »16. Melanchthon tritt vergebens für die Flüchtlinge auf; ein Theil derselben wird gezwungen die Stadt zu verlassen" (blz. 180—200). »17. Einflusz der Weseler Bedrängnisz auf das Geschick der Fremdengemeinden zu Frankfurt" (blz. 201—212). »18. Der Versuch, die neulutherische Lehre in Wesel zur Herrschaft zu bringen, wird verhindert" (blz. 213—224). »19. Der Chorrock bringt zwei Pfarrer, einen Anhänger und einen Gegner der Heshusianer um ihr Amt" (blz. 225—229). »20. Der durch das Interim verdrängte Pfarrer Iman wird zurückgerufen; trotz seiner gelingt den Heshusianern die Aufstellung eines städtischen Bekenntnisses *(Confessio Wesaliensis)* 1561" (blz. 230—235). »21. Streit mit den Walonen über die Annahme des Weseler Bekenntnisses" (blz. 236—250).

Hierbij is natuurlijk ook gebruik gemaakt van de uitvoerige, en wegens vele practische raadgevingen belangrijke, brieven van Calvijn

naar Wezel, voor zooveel die bewaard zijn. Deze zijn: vier brieven aan de Waalsche vluchtelingen-gemeente te Wezel, van einde 1553 of begin 1554 (in *Calv. Opp.* afgedrukt, niet in de chronologisch geordende rij der brieven, maar in het »Supplementum", Vol. 20, p. 419), van 13 Maart '54, van 18 Sept. '56 (geschreven uit Frankfort, waar Calvijn toen was), en van 1 Jan. '63; en twee brieven aan haren predikant François Perrucel, dit de la Rivière, van 27 Aug. '54, en van 21 Dec. '56.

Van de genoemde brieven schijnt echter die van 18 Sept. '56 aan de aandacht van Wolters ontgaan te zijn; terwijl hij ook niet gelet heeft op de brieven, die Valérand Poullain reeds op 16 Nov. en 3 Dec. '45 aan Calvijn geschreven heeft, o. a. om hem mede te deelen hoe de Nederlandsche vluchtelingen te Wezel door de Lutherschen werden bemoeielijkt, en om ten hunnen behoeve zijn advies te vragen. En door het buiten rekening laten van deze brieven geeft Wolters dan de minder juiste voorstelling (a. w., blz. 166 en 171 vg.), dat Calvijn, de verhoudingen in Wezel niet genoeg kennende, althans in het eerst een advies heeft gegeven, dat ten aanzien van de Lutherschen wel wat al te toegefelijk was. Hij is daarin gevolgd door Hermann Dalton, in zijn *Johannes a Lasco*, 1881; die er bijvoegt (blz. 457), dat Calvijn daarna in dat opzicht blijkbaar veranderd is, door inlichtingen, die hij in September 1556 te Frankfort gekregen had, o. a. van A Lasco en van broeders uit Wezel. Zelfs beroept hij zich daarvoor op den door hem wel gebruikten brief van 18 Sept. '56, wegens het advies dat daarin bepaaldelijk voor Perrucel gegeven wordt. Maar die brief toont toch eigenlijk juist het tegendeel; want hij zegt uitdrukkelijk, dat de quaestie voor Perrucel veelszins anders stond dan voor zijne gemeente; en voor deze handhaaft hij zijn vroeger advies (van 1554, en misschien ook reeds van 1545 of 1546), dat voor haar ongewijzigd bleef gelden: »Quantum ad vos, quid ea de re scripserim antehac scitis. Quod vero ad illum [nl. Perrucel] attinet, minor ei est concessa libertas", enz.

Tot kenschetsing van het standpunt, waarop Calvijn met betrekking tot de Lutherschen stond, en van de gedragslijn, die hij dienovereenkomstig aan zijne geestverwanten aanraadde, volgen hier een paar uittreksels uit zijne brieven aan de Nederlandsche Gereformeerden te Wezel.

In den brief uit het einde van 1553 of het begin van 1554 staat aan het slot: »J'ay bien entendu que vous avez quelque difficulté, laquelle iusques icy vous a empeché, c'est à cause des ceremonies, lesquelles on vous a voulu mettre sus, pour vous faire accommoder à la façon commune de la ville ou vous estes. Quant a cela je confesse que le moins de ceremonie seroit le meilleur. Car nous voions par experience quel danger il y a qu'elle n'engendre superstition. Mais encore quant la chose n'est pas en nostre liberté, si ne fault il pas que cela nous retarde d'aspirer tousiours au principal. Ce n'est pas chose de si grande consequence que nous devions a ceste occasion nous priver voluntairement de la saincte cene du Seigneur. Desirons

tousiours ce que nous cognoissons estre le meilleur: procurons qu'il se face entant qu'en nous est. S'il n'est pas en nostre puissance d'en venir à bout, supportons quelques imperfections sans les approuver, moiennant qu'il n'y ait point d'impieté, ne chose qui soit repugnante à la parole de Dieu. Comme s'il y avoit quelque apparence d'idolatrie, nous debvrions bien y resister iusques à la mort. Mais puis que la doctrine est saine et pure, et que les ceremonies ne sont que pour une honnesteté civile, nous les pouvons bien passer plus tost que d'esmouvoir grand trouble et contention."

En in den brief van 13 Maart '54 komt o. a. voor: »Quant a la forme duser des Sacremens, ce nest pas sans cause que vous en avez quelque doubte et scrupule. Car il ny a rien meilleur que de nous tenir a la pure simplicite que nous tenons du filz de Dieu, duquel lordonnance nous doibt estre pour reigle unique, comme aussi lusaige des Apostres y a este du tout conforme. Et de fait si tost quon en decline tant peu que ce soit. le meslinge quon y apporte du coste des hommes ne peut estre que corruption. Mais il nous semble que vostre condition est diverse de celle des Pasteurs du lieu et de tout le corps du peuple. Si les Pasteurs faysoyent leur debvoir, ilz mettroyent peine de retrancher les superfluitez qui ne servent rien a edifier, mesme plutost obscurcissent la clarte de lEvangile. Les gouverneurs aussi de leur coste y debvroyent bien avoir esgard. Cest doncques ung vice a condamner quant a eux, de ce qui nourrissent ces menus fatras qui sont comme un residu des superstitions papales desquelles nous debvons tascher dexterminer la memoyre entant quen nous est. Mais pour autant que vous nestes quun membre particulier, non seulement vous povez licitement, mais aussi debvez supporter et souffrir telles infirmitez quil nest pas en vous de corriger. Nous aestimons pas que davoir des chandelles allumees en la Cene et du pain figuré, soyent choses indifferentes pour y consentir ny les approuver, mais trop bien pour saccommoder a lusaige qui en sera desia receu, quand nous navons pas lauthorite pour y remedier. Sil estoit question de recevoir yci telles ceremonies, nous serions contraintz et tenus selon le lieu auquel Dieu nous a constitues dy resister iusques au bout, et de maintenir constamment la purete dont lEglise qui nous est commise est desia en possession. Mais quand nous viendrions en quelque lieu ou il y auroit forme diverse, il ny a celui de nous qui par despit dune chandelle ou dune chasuble se voulut separer du corps de lEglise, et par ce moien se priver de lusaige de la Cene. Il nous faut garder de scandaliser ceux qui sont encores detenus en telle infirmite, comme si vous les reiectiez par trop legiere occasion. Et puis ce nous seroit ung grand regret si lEglise francoise qui peut la estre dressee, estoit rompue par faulte de nous estre voulu accommoder a quelques ceremonies qui ne concernent point la substance de la foy. Car, comme nous avons dit, il est bien licite aux enfans de Dieu de sasubiectir a beaucoup de choses lesquelles ilz napprouvent pas. Or le tout est de scavoir iusqua ou telle liberte se doit estendre. Enquoy nous tenons cest article pour

resolu quil nous faut accommoder les ungs aux autres en toutes les ceremonies qui nemportent point de preiudice a la confession de nostre foy, affin que lunite de lEglise ne se dissipe par nostre trop grande rigueur ou chagrin. Vray est que vous debvez tascher par tous bons moyens de retenir la plus grande sobriete quil vous sera possible. Parquoy il sera bon de requerir modestement ceux qui ont la puissance de ne vous point estraindre en tout et par tout a leurs facons de faire. Mais tant y a que nous ne vous conseillons pas de quicter la condition davoir Eglise Chrestienne en ce lieu la, par ce seul different des ceremonies. Le principal est que vous ne fleschissiez point en la confession de vostre foy, et que vous demouriez en vostre entier quant a la doctrine." Enz.

In dien geest schreef Calvijn, toen de Luthersche ijveraars hunnen grooten strijd tegen de Gereformeerden reeds begonnen hadden, en de heftigheid hunner vijandschap pas tevoren gebleken was, toen in het laatst van 1553 de uit Engeland gevluchte Nederlandsche Gereformeerden in Denemarken en Noord-Duitschland nergens waren toegelaten, zelfs niet voor eene tijdelijke toevlucht in den winter. Het laat zich begrijpen dat A Lasco en Utenhove, die zelven tot die vluchtelingen behoorden, aan de Wezelsche broeders een ander advies gaven, ook met een beroep op de alleszins ergerlijke behandeling, die hunzelven door de Lutherschen aangedaan was. Maar te meer is het van beteekenis, dat Calvijn steeds dezelfde bleef tegenover de Lutherschen (altijd met uitzondering van hunne ijveraars, door wier drijven de gezuiverde kerk nu voor goed in tweeën gedeeld werd); niet alleen toen hijzelf nog weinig met hen te doen had, maar ook toen hij persoonlijk hunne bitterheid ondervonden had.

In September '56 moest Calvijn in Frankfort zijn; en nadat hij op 26 Augustus uit Genève vertrokken was, bleef hij onderweg een paar dagen in Straatsburg: de stad, in welke hij van 1538 tot 1541 was werkzaam geweest, aan welke hij vele en gewichtige diensten bewezen had, door welke hij slechts zeer noode aan Genève was afgestaan, en van welke hij daarna eere-burger gebleven was. Door de professoren en studenten aldaar werd hij met veel hartelijkheid en eerbetoon ontvangen; en desgelijks door den predikant van de indertijd door Calvijn zelven gestichte Fransche vluchtelingen-kerk. Maar toen deze nu wenschte dat hij voor zijne oude gemeente nog eens zou optreden, en Calvijn zelf daartoe gaarne bereid was, is de Straatsburger overheid, door Luthersche ijveraars daartoe aangezet, met een peremptoor verbod tusschen beide gekomen. De destijds in Straatsburg werkzame Franz Hotomann schreef daarover aan Bullinger op 22 Sept. '56: »A nostris professoribus, collegis meis, [Calvinus] convivio est exceptus, ingressus in Sturmii lectionem, item in meam tum ab ipso, qui e suggestu descendit, tum ab omnibus auditoribus assurgentibus amplissime est consalutatus. Concionator noster postulans, ut illi concionandi locus praeberetur, repulsam tulit. Causam Deus novit, neque enim plura nunc licet. Peto ab eo, ut ecclesiae ac reipublicae Argentoratensis misereatur", enz.

Een bericht, dat wordt aangevuld door hetgeen Alfred Erichson, in zijn boekje *L'église française de Strasbourg au seizième siècle*, 1886, blz. 65, uit de notulen van den Straatsburger Raad aldus mededeelt: »On lui défendit en haut lieu de prêcher l'Evangile à ses anciens paroissiens. La manière dont ce fait est consigné dans les procès-verbaux du Conseil est trop caractéristique pour ne pas mériter d'être rappelée ici: »Frédéric de Gottesheim communique au Conseil que le pasteur et le diacre de l'Eglise française l'ont accosté pendant qu'il se rendait à l'Hôtel-de-Ville et l'ont prié de permettre à Calvin de faire une prédication dans leur temple. Ne voulant pas en assumer la responsabilité, il en réfère à ses collègues. On décide: considérant que Calvin professe une autre doctrine que nous sur la Ste-Cène, et que cet homme est suspect à ceux de la Confession d'Augsbourg, il ne faut point l'autoriser, mais refuser la demande, et lui dire que d'autres affaires nous ont empêchés de nous en occuper" (2 Sept. 1556)."

En eenige dagen later, in Frankfort, wilden de Luthersche predikanten aldaar Calvijn zelfs niet ontvangen of te woord staan, en heeft één van deze, hem toevallig ontmoetende, hem de hand geweigerd, omdat, zooals hij zeide, Calvijn »van eene andere religie en van een ander geloof" was. Calvijn geeft over hunne houding ten zijnen aanzien het volgende bericht, in zijn brief aan Musculus van 26 Oct. '56: »Ministri germanicae linguae colloquium meum fugerunt [welke mededeeling bevestigd wordt door een schriftelijk getuigenis van die predikanten zelven, dat in zijn geheel is afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 16, p. 319 sq.]. Unus, quem reliquis doctiorem existimant, Matthias [Ritter] semel pransus est mecum. Eram titulo reverendus praeceptor: ille re ipsa discipulus nimium pervicax. Quum iussisset senatus mecum saltem ante discessum colloqui, dixerunt sibi non esse tutum, quia suspicio erat me captare disputationis occasionem, se vero homines esse indoctos neque pares ad respondendum. Accidit paulo post ut in me simul omnes inciderent. Aggressus sum: dixi mirum esse quod in re non dubia tantopere essent perplexi: fuisse quidem mihi propositum, aliquam rationem consensus tentare, verum si non admitterent me non esse tam importunum ut invitos capillis traherem. Exposui quae dicturus fueram, attonitos reddidi, nisi quod unus in ridiculam vocem erupit: me illis futurum fuisse numinis divini instar (sic enim loquutus est) nisi errarem pertinaciter: itaque iam non licere me pia mente excipere. Tractavi hominem ut dignus erat, et a suis etiam stomachose explosus fuit." En de rector der Latijnsche school te Frankfort, Johannes Cnipius, die geheel Calvijns geestverwant was, voegt aan dat bericht nog iets toe, in zijn brief aan Calvijn van 15 April '57: »Narravit mihi post discessum a nobis tuum D. Ioannes a Glauburgo [een aanzienlijk Magistraatspersoon te Frankfort, en ook een Calvinist] mataeologum hic esse Andream Saxonem [een der Luthersche predikanten te Frankfort], qui recusarit tibi obvio dare manum quod suae non esses religionis, ut aiebat, et fidei. Multa blateravit idem publice et privatim de sacramentariis quorum te dixit antesignanum esse, quemadmodum saepe audivi."

Toch is Calvijn door zulke persoonlijke ervaringen in geen enkel opzicht van houding veranderd. Juist te Frankfort, in September 1556, bleef hij, blijkens zijn brief aan Melanchthon van 17 Sept. '56, vereeniging met de Lutherschen zoeken en mogelijk achten, althans indien Melanchthon nu eens beslist en krachtig medewerkte om eene samenkomst en een godsdienstgesprek te doen plaats hebben, waartoe hij dezen altijd zwakken vriend dringend opwekte. En terzelfder tijd gaf hij aan de Nederlandsche broeders te Wezel weêr denzelfden raad als in 1554; blijkens hetgeen reeds straks uit zijn brief van 18 Sept. '56 is aangehaald.

Maar ten bewijze, dat dezelfde Calvijn, ook bij alle rekkelijkheid, waardoor hij zich van Bullinger, A Lasco, Utenhove, en anderen, onderscheidde, toch volstrekt niet van oordeel was, dat men ook wel mocht toegeven waar het de belijdenis gold van de waarheid, volge hier nog het advies, dat hij aan de Nederlandsche Gereformeerden te Wezel gegeven heeft, toen deze, sterk gedrongen om de zeer Luthersche »Confessio Wesaliensis" van 1561 te aanvaarden, en geene uitkomst meer wetende, ertoe neigden om ook dit punt maar toe te geven, vooraf echter Calvijn nog eens raadplegende (in brieven, die verloren zijn gegaan). Deze schreef hun toen op 1 Jan. '63, na betooning van zijn hartelijk medelijden met hunne beproevingen:

»Mais quoyque nous ayons pitié de voz afflictions, si n'est il pas en nous pourtant de vous dispenser, et quand nous le ferions, ce ne seroit que vous decevoir en vaines flatteries, et n'y gaigneriez rien. Mesmes vous savez, d'autant plus que nous essayons d'estre absoultz des hommes, nous redoublons nostre condemnation devant Dieu. Parquoy il me reste sinon de vous declairer en pure simplicité et rondeur ce que nous pouvons juger du faict par vous proposé.

»En premier lieu nous avons este fort esbahiz d'ouïr ce mot que vous ne trouvez rien en la confession de foy qu'on requiert de vous qui soit directement contraire à la parolle de Dieu, en quoy nous voyons que la crainte vous ha par trop esblouy les yeux. Car en l'article du baptesme notamment ceulx qui estiment les enfans estre sanctifiez des leur naissance, sont condamnez. Quant à la cene, Judas est aussi bien faict participant du corps de Jesus Christ que sainct Pierre. Et puis il est dict que nostre Seigneur Jesus Christ est partout en sa nature humaine comme il luy plaist, puis qu'il est Dieu et homme, comme si l'unité de sa personne mettoit une confusion en sa divinité et humanite. Ce que vous alleguez que ce n'est pas une confession à parler proprement n'est soubz correction qu' ung subterfuge pour desguiser le mal ou le cacher. Or Dieu n'est point sophiste, et ne se laissera point moquer de telles cavillations. Nommez le contenu de vostre escript comme bon vous semblera. Si est ce que vous protestez avec serment solennel que vostre foy est telle. Et quand on ne viendroit pas jusques à Dieu, si vous estes doubles en telle promesse, vous serez à bon droict redarguez de desloyaulté devant les hommes. Prenons le cas que l'intention qui induit Messieurs du conseil de Wezel soit

bonne, si fault il bien regarder de ne point tendre à bonne fin par moyens illicites. Parquoy nous vous prions au nom de Dieu, si vous avez esté endormiz pour ung peu de temps, de vous resveiller à bon escient. Car pour vous dire franchement ce qui en est, nous trancherons ce mot que d'accorder l'escript tel qu'il est, c'est ung renoncement oblique de la verité de Dieu, laquelle nous doibt estre plus pretieuse que tous les logis du monde, voire nostre vie propre."

Hij geeft dan vervolgens nog aan, hoe zij de hun voorgelegde confessie moesten wijzigen, om haar te kunnen onderteekenen. En daarbij zegt hij o. a., dat zij bij de vermelding van de Augsburgsche Confessie, die er mede door aanvaard werd, eene verklaring moesten voegen van den zin, waarin zij deze aannamen: »Aussi quant à la Confession d'Auspurg, fauldra adiouxter suivant la declaration cy dessus mise."

Tot de andere punten, waarop Calvijn den Nederlandsche Gereformeerden te Wezel tot leiding geweest is, behoorden de moeielijkheden die voortvloeiden uit de beroeping van Perrucel naar Emden en naar Frankfort (vooral te kennen uit Calvijns brieven: aan Perrucel van 21 Dec. '56, aan de Waalsche Kerk te Frankfort van 27 [of 21] Dec. '56, en aan die te Emden van 24 Mei '57, en uit de brieven van Perrucel: aan de Kerk te Emden van 17 Jan. '57, en aan Calvijn van 29 Jan. '57); en voorts de hoofdzaken, die waren in acht te nemen, om eene Gereformeerde vluchtelingenkerk in den vreemde goed te constitueeren, en om daarin een goeden gang van zaken, en vooral vrede en eendracht, te bevorderen (uitvoerig ontwikkeld in Calvijns brief naar Wezel van het laatst van 1553 of het begin van 1554).

Bij blz. 28.

80) De geschiedenis van de beide Nederlandsche vluchtelingenkerken te Frankfort, van haar ontstaan in 1554 (de Waalsche in Maart, en de Nederduitsche niet lang daarna) tot hare verstrooiing in 1562, is grootendeels een bijna onafgebroken verhaal van oneenigheid en twist. Zij is echter van zóó grooten omvang, dat in enkele bladzijden zelfs geen overzicht daarvan zou te geven zijn; althans niet een overzicht dat genoegzaam duidelijk zijn zou. Daarom volgen hier, in deze aanteekening, en in de twee volgende, slechts enkele aanhalingen, om het in den tekst gezegde althans eenigszins te staven, en om het ter zelfder tijd nog iets meer aanschouwelijk te maken; terwijl voor het overige verwezen kan worden naar de vele geschriften, die over de Frankforter vluchtelingenkerken handelen, en die o. a. voorkomen op de lijst van titels bij H. Dalton, *Johannes à Lasco*, 1881, blz. XXI—XXVII.

Reeds kort na de constitueering van de Waalsche kerk, toen Joannes Morelli een harer predikanten was en Valérand Poullain zijn collega werd, achtte Calvijn het blijkbaar nuttig, in een brief aan dezen van 27 Aug. '54, zijn gelukwensch zóó uit te spreken, dat daarbij op de bewaring van eendracht en vrede bijzondere nadruk viel: »Porro, ut [profugi fratres] se placide in precario hospitio contineant, te illis et modestiae et moderationis exemplar esse convenit. Atque in eam rem

non parvo adiumento fore tibi spero symmystam tuum D. Morellum, cui non minus praeclarum sinceri animi et mansueti spiritus, quam dóctrinae testimonium boni viri reddunt."

Toch is die gemeente nog in hetzelfde jaar 1554 door kerkelijke twisten in beroering gebracht; zoodat Calvijn op 26 Dec. '54 aan A Lasco moest schrijven: »Gallicae ecclesiae [nl. te Frankfort] dissidium me vehementer excruciat. Si venissent meae literae ante D. Sechelii [De Séchelle, een vriend van Calvijn, en een lid van de genoemde Kerk, met wier predikant Poullain hij nu in strijd was] discessum redditus fuisset placatior. Quando amissa est ea opportunitas, nunc aliis pacificandis operam dedi. Si quid aliud censebis in me positum, opera mea nusquam deerit."

Negen maanden later berichtte A Lasco uit Frankfort aan Calvijn, op 19 Sept. '55: »Exortae hic fuerunt turbae in Gallica ecclesia, conceptis nescio quibus odiis adversus Valerandum, propter meritum profecto ipsius. Etsi enim in eo multa desiderari posse fateor, perinde atque in nobis omnibus, sumus enim homines omnes, tamen supra meritum ipsius et fides sui ministerii et nominis sui existimatio impetebatur, et quidem non sine totius ecclesiae periculo, cuius sane maiorem (hoc potissimum tempore) rationem, quam privatorum affectuum haberi oportebat."

Hij vergiste zich echter grootelijks, toen hij daarop liet volgen: »Sed iam sunt composita omnia, sit Deo gratia." Gelijk hijzelf ook weldra inzag, blijkens hetgeen hij slechts vier weken later uit Frankfort aan Calvijn schreef, op 14 Oct. '55: »Nos porro magistratum nobis, sit Deo gratia, aequum plane ac faventem habemus, adeoque hic nihil habemus quod queri ullo modo possimus: ut magnas nos etiam gratias illius nomine Domino Deo nostro agere oportere fateamur, nisi quod vereor ne nostra ipsi ingratitudine iram Dei in nos provocemus. Non agnoscimus, nescio quomodo, magnitudinem beneficii divini in impetrato dissipatis ecclesiis receptaculo atque hospitio, sub tanta praesertim piorum ubique afflictione. Imo vero tanto Dei beneficio abutimur etiam ad alendam affectuum nostrorum indulgentiam, et de rebus leviculis haud aliter contendimus, quam si in altissima pace et extra omnem omnino telorum iactum versaremur. Dominus adsit suae ecclesiae. Amen."

Over de hier bedoelde twisten kreeg Calvijn nog in hetzelfde jaar uitvoerige berichten en klachten, in een brief van Poullain van 2 Dec. '55. En terzelfder tijd schreef hem een der aanzienlijkste Frankforter overheidspersonen, Johann von Glauburg (sedert 1541, toen hij, evenals Calvijn, het godsdienstgesprek te Regensburg had bijgewoond, zeer met dezen bevriend en zijn geestverwant; thans in Frankfort de meest invloedrijke beschermer der Gereformeerde vluchtelingen tegenover de Lutherschen), in een brief van 1 Dec. '55, niet alleen over de vijandige houding der Luthersche predikanten, maar ook over de oneenigheden in alle de vluchtelingenkerken (Waalsche, Nederduitsche en Engelsche), met dringend verzoek, dat Calvijn toch al het mogelijke doen zou, om den vrede in die kerken te bevorderen, opdat de vrijheid, die zij thans

genoten, haar niet zou ontnomen worden. B.v. met deze woorden: »Tantum rogo nunc obnixe pietatem tuam (quoniam Dei et non hominum providentia et consilio factum est ut in hac urbe hospitium sit talibus exsulibus, et permissum quoque hoc tempore ut non solum Galli sive Flandri verum etiam Angli suos separatos conventus et ecclesias habeant) ut hoc velis omnibus modis per literas tuas agere cum peregrinis cuiuscunque sint nationis in hac urbe morantibus, adhortando illos in Domino, quo sint in doctrina verae fidei, remoto omni livore, constantes: ne dolis Satanae circumventi serant et excitent inutiles contentiones inter se ipsos, quibus senatus permotus in illos aliquid statuat quod ipsis pacifice viventibus non fieret etc. Obstiti hactenus, adiuvante Domino, quorundam conatibus, qui meo iudicio magis propriis affectibus quam zelo Dei feruntur. Sed Deus, ut spero, dabit meliora."

Calvijn heeft toen aan dien wensch ook voldaan, o. a. door op 26 Dec. '55 een langen brief te schrijven »A nos treschers freres les anciens diacres et tout le corps de l'Eglise de Francfort"; in welken brief hij het punt, dat destijds bij de Waalsche broeders het meest in geschil was (nl. of de predikant Poullain in 1554, al dan niet, wettiglijk beroepen was), uitvoerig voor hen behandelt; voorts hen ernstig waarschuwt tegen al te groote preciesheid in formeele dingen, althans waar het kerkelijke handelingen geldt, die in buitengewone omstandigheden verricht zijn, hun daarbij ook voorhoudende, wat uit deze quaestie zou voortvloeien, zoowel op zichzelf, als met het oog op de vijandschap van de Luthersche predikanten; en ten slotte hen dringend opwekt, om toch onder elkander vrede te houden.

Maar niets mocht baten. Ook niet, wat Calvijn daarna, in de eerste helft van het jaar 1556, gedaan heeft, eensdeels om van de vluchtelingenkerken in Frankfort het gevaar af te wenden, dat van Luthersche zijde haar dreigde, en anderdeels om in die Kerken, met name in de Waalsche, aan de velerlei twisten, die haar bij toeneming in beroering brachten, zoo mogelijk een einde te maken. Welk een en ander hij beproefd heeft o. a. door een aantal doorgaans zeer uitvoerige brieven, waarvan nog bewaard zijn die aan Johann von Glauburg van 28 Febr., aan De Séchelles (een vriend van Calvijn, die als ouderling bij de Waalsche kerk te Frankfort ontijdig zelf zijn ontslag had genomen, en die, met anderen, de beroeping van Poullain en van de laatstelijk gekozen ouderlingen en diakenen niet als wettig wilde erkennen) van het begin van Maart, aan Johann von Glauburg van 1 Maart, aan de Luthersche predikanten te Frankfort van 2 Maart, aan de Waalsche Kerk aldaar van 3 Maart, aan Valérand Poullain van 5 Maart, aan Johann von Glauburg van 5 Maart, aan Valérand Poullain van 24 Juni, aan Johann von Glauburg van 24 Juni, aan de Waalsche Kerk te Frankfort van 24 Juni, en aan de ouderlingen en de diakenen dier Kerk van 24 Juni.

Aan deze correspondentie is ook grootendeels ontleend hetgeen in den tekst gezegd is over de bedoelde twisten in de Waalsche vluchtelingenkerk te Frankfort.

Zoo b. v. schreef Calvijn in zijn brief aan Johann von Glauburg van 5 Maart '56: »Equidem in amico meo D. Secelio mihi hoc non probatur, quod senioris munere ante tempus se abdicaverit. Quam iustas habuerit causas non disputo: quia suum consilium hac in re nunquam mihi aperuit, et hac de re nihil mihi innotuit, nisi ex Valerandi relatu. Forma tamen agendi mihi displicet, quia intempestiva fuit, et ecclesiae parum utilis. Ut mihi comperta est hominis integritas et candor, pio affectu impulsum fuisse non dubito. Verum, si quid peccavit, damnare malo, quam amicitiae praetextu tueri."

Op denzelfden dag schreef hij in zijn brief aan Valérand Poullain: »Utinam vero in nova electione retenti fuissent qui prius erant designati. Negas perfectum fuisse examen: atqui saltem instar praeiudicii valere debuit quod gestum erat. Itaque offensos fuisse non miror qui ad te observandum quasi in excubiis vigiles sedebant: et tamen, quod discessionem ab ecclesia facere malunt quam electioni subscribere, quia res ex eorum voto non successit, pertinaciam eorum damno. Optandum quidem est ut sponte se ipsi cogant in ordinem ac vobiscum in gratiam placide redire studeant. Sin vero maneant inflexibiles, ferendum non erit hoc divortium, sed forte D. Clawburgus [*sic*] quid dederim consilii tibi aperiet. — Quod ad Secelium meum pertinet, si hac iter fecerit per me non stabit quominus ad vos mitigatus adeoque placatus redeat. Reconciliationem tibi esse cordi facile mihi persuades, sed in apologia tibi obrepsit eius rei oblivio. Gravius enim quam vellem in eum, et quidem non gravi de causa, invectus es. Me tamen daturum operam polliceor, ne ministerii tui cursum impediat, vel se a societate vestra disiungat. Neque enim dissimulo, quod se munere abdicavit mihi reprehensione dignum videri. Ego vero non ita praefractum esse arbitror quin sanis consiliis et amicis monitionibus obtemperet."

Aan denzelfden Poullain schreef hij in zijn brief van 24 Juni '56: »Video equidem nimia pertinacia quibusdam propositum esse digladiari vel ad ultimam usque ecclesiae cladem: sed unde implacabile tui odium contraxerint, nescio. Si pauci essent non mirarer, et censerem spernendos esse. Nunc quum multos esse audiam, et ex illis quosdam non alioqui improbos, hoc me non leviter conturbat...... Itaque D. Clauburgo [*sic*] scripsi, postquam tentata fuerint omnia remedia, si magnae ecclesiae parti te non placere intelligas, cedendum potius esse, quam ut te ac tuum ministerium continuis probris exponas, quotidie excogitentur nova crimina et exitiali dissidio ecclesia laceretur. Nollem hoc vel factioni paucorum hominum, vel in tumultu concedi: quia res pessimi exempli foret, importunis clamoribus quasi violenter deiici pastorem. Verum si ita alienatos esse videas magnae partis animos, ut operam tuam respuant et doctrinam minus reverenter amplexentur, expende ipse, annon expediat ecclesiae iudicium semel potius subire, ut si fastidio es te absque sinistra nota dimittat, quam apud invitos gradum tenens acerba aegritudine et assiduis molestiis confici. Et hoc parce apud D. Clauburgum attigi, quem et tibi penitus esse amicum scio, et causae tuae patrocinari quoad potest. Nec vero tam cito

deliberandum censeo, donec ultima necessitas id extorqueat." Enz.

Aan de ouderlingen en diakenen van die Kerk schreef Calvijn in zijn brief van 24 Juni '56: »Sur tout ie vous prie de tenir la meilleure moderation quil sera possible, et pour ne point aigrir ceulx qui desia ne le sont que par trop, ce que ie ne dicts pas sans cause, car, pour vous confesser franchement ce que lon pense, ie vouldroye que neussiez point use de telle rigueur envers ceulx qui nont point approuve vostre eslection. Si apres la sentence donnee, ils eussent continue a vous reprouver, il y avoit iuste raison de les appeller comme gens tenans leur secte a part. Mais puis quilz ne vous empeschent pas a faire vostre office, mesmes quilz respondent devant vous, se submettant a lordre commun, il me semble quil nestoit pas bon de les presser plus oultre; car puis quilz nont point consenty a vostre eslection, vous entendez bien quilz ne lont pas tenu pour legitime quant a eulx. Or cest une affection privee laquelle ie confesse estre vitieuse. Quant ilz ont tasche de la rompre et abolir pour ce quelle leur desplaisoit, ca este encores un plus grand mal. Voicy doncques le moyen que ie vouldroye tenir a mon advis. Çest, puis quon scait que lelection ne leur est pas venue a gre, quilz fussent supportez a ne point faire declaration expresse, telle que vous la demandez, moiennant quilz acquiescent a vous accepter comme anciens, sans vous troubler en vostre office, et aussi que de leur part ilz se rendent subiectz a la discipline. Combien pensez vous quil y ait delections bonnes et sainctes, voire dhommes excellens, qui toutesfois ne plaisent point a chascun? ...... Quant a moy ie nay pas tousiours approuve les eslections que iay receues, car ie ne suis pas tenu destimer que chascun ait si bon conseil et discretion a eslire quil seroit requis: parquoy il me semble quon se doibt bien contenter de moy, si ie maccorde a la plus grande voix. En cas semblable, il eust este plus utile ce me semble dexhorter ceulx qui vous out molestez de se bien garder de rompre lunion de lesglise ou se separer davec le corps, et aussi pource que vous en estes ministres, de vous aider a vostre charge. Silz vous eussent desadvouez, ilz se fussent du tout monstre rebelles et schismaticques. Mais ilz protestent que sans declairer quils approuvoient vostre election, ilz ont este prestz et appareillez de se conformer avec le reste, et ne point refuser vostre discipline. Quant cela ne vous suffit, qui estce qui ne vous dira que vous menez vostre cause pour le moins pour leur donner occasion de vous en blasmer, et cela sera facilement receu de beaucoup. Voila pourquoy il eust mieulx vallu ny point tant insister a ce qui concerne vos personnes. Touchant de ce quilz se sont deposez de leur office, encores quil ny ait eu de linfirmite et du vice, il sera tousiours a condamner quil y eust eu aussi de la mauvaise procedure. Si estce que de les contraindre, beaucoup estimeroient que cest extremite, sur tout pource que desia il y a eu quelques picques auparavant, on presumera aisement que vous aiez cherche occasion de les fascher. Or il nous fault estre prudentz a nous garder de telles suspicions, encores quon ne iuge pas que vous laiez faict de propos delibere. Ie ne scay

pas si nul trouvera bon sur telles excuses, vous lez aiez excommuniez. Quant a moy ie ny vouldrois pas avoir consenty, ce que toutesfois ie vous escrips, non pas pour mopposer a vostre sentence ou pour la rescinder, mais dautant que ie suis tenu a vous en mander ce quil men semble, selon que vous men avez requis. Car ie ne vouldrois point usurper sur la charge daultruy, et scay bien quel danger il y a quune esglise entreprengne dabsouldre ceulx qui avoient este condamnez par une aultre. Seulement ie vous advertis de ce quon pourra estimer de vous, affin de tenir telle mesure quun nouveau feu ne sallume point, lequel seroit trop difficile desteindre."

En uit de vele brieven, die met het oog op de hier bedoelde twisten geschreven zijn, nadat Calvijn in September 1556 zelf te Frankfort geweest was, kan tot toelichting van het in den tekst gezegde nog b. v. het volgende worden aangehaald:

Uit Calvijns brief aan den Berner predikant Wolfgang Musculus van 26 Oct. '56: »In sedandis ecclesiae Gallicanae [te Frankfort] discordiis molestissimus labor, qui nos totis quatuordecim diebus velut constrictos tenuit. Quum omni genere supplicii dignus esset Valerandus, clementer ob certas causas pepercimus eius vitiis. Quod tamen unicum pacandae ecclesiae remedium erat, ministerio se abdicavit, et simul ingenue apud ecclesiam, licet verbis paulo mitioribus, sumus professi, eum probi pastoris officio non ubique functum esse. Traducta enim palam vitia fuerant, quibus si notarer abderer me in aeternas latebras. Coactus sententiam amplecti non destitit tamen qua solet improbitate iactare, se fuisse absolutum."

Uit Calvijns brief aan Johann von Glauburg van 21 Dec. '56: »Nuper quum de Gallica ecclesiola quae apud vos est tibi scriberem, vir ornatissime, spem tranquillioris status ex Valerandi discessu conceperam. Nunc, dum intelligo locum non mutasse, vereor, ut est ardelio et factiosus, ne quid subinde clandestinis suis artibus moveat. Imo dum audio facinus nuper a senioribus editum, quorum stultitia toto biennio nimis licentiose abusus est, satis perspicio suo more hominem inquietum nimis satagere. Seniores, quorum prudentiam laudabat D. a Lasco, non minus tardos et hebetes quam superbos et praefractos expertus sum. Qui erat integerrimus, senex quidam surdaster, ad obeundum munus vitio illo ineptus erat et certe missionem coram me modeste petiit. Sed imbuti erant nescio quo delirio, usque ad mortem insolubili vinculo teneri adstrictum."

Uit een brief van François Perrucel (een der predikanten van de Waalsche Kerk te Frankfort, in Jan. '57 aldaar gekomen) aan Calvijn, van 29 Jan. '57: »Dum sic [nl. gelijk in het voorgaande verhaald was] Wesaliae accipimur, in hac ecclesia Francfordiensi ingravescebant contentiones, quae eo usque progressae sunt, ut parum abfuerit, quin aliquoties in ipso templo ad manus ventum sit."

En uit de brieven, die de beide predikanten dier Kerk, Guillaume Holbrac en François Perrucel, ieder voor zich, aan Calvijn geschreven hebben, in Juni '59, zou wel bijna de geheele inhoud zijn over te

nemen, daar die doorloopend toont, tot welk eene hoogte de twist toen gerezen was, zoowel tusschen de beide predikanten, als in den kerkeraad en in de gemeente.

Met betrekking tot de Nederduitsche (of Vlaamsche) vluchtelingenkerk te Frankfort, is het in den tekst gezegde ontleend aan de volgende brieven (die alle onlangs door J. H. Hessels voor het eerst zijn uitgegeven in *Ecclesiae Londino-Batavae Archivvm*, Tom. II, 1889, *Epistvlae et Tractatvs* enz.).

Aegidius Becius (uit Frankfort) aan Johannes Utenhove (te Londen), 8 Juli '61: »Superioribus Nundinis ex Podagra decumbenti redditae mihi sunt humanissimae literae tuae, optime Vtenhoui, quae mihi, vt par erat, fuerunt longe gratissimae. Iis quo minus hactenus responderim, quum negocia ecclesiastica quibus tantum non obruimur menses iam aliquot, tum ipsa Ecclesiae nostrae conditio in causa fuit, de cuius calamitate [nl. het besluit van de Frankforter overheid van 22 April '61, waarbij, met intrekking der vergunning, die in 1554 aan de vluchtelingenkerken verleend was, alle kerkelijk optreden haar van nu af verboden werd] malui te ex rumore hominum, aut ex aliorum scriptis certiorem quam ex meis fieri. Abhorret enim à commemoratione imò à recordatione ipsa tam tristis euentus animus. Sic tandem vlciscitur verbi et sacramentorum suorum prophanationem Deus. Sic hostiles contentiones, et plusquam Vatiniana odia, sic aemulationes, obtrectationes, et indignam Christi seruis φιλονεικίαν vindicat. Quam vera est illa, quamuis prophani hominis, sententia: Lento quidem gradu diuina procedit ira, sed tarditatem grauitate compensat. Quum autem ex dissidiis nostris innumera scandala extiterint, quibus Europam propè vniuersam repleuimus, hoc tamen boni spero inde exoriturum, quòd nostro exemplo aliae Ecclesiae cautiores factae pacis studiosiores futurae sunt." — Welke laatste wensch althans bij de Kerken, die in Nederland onder het kruis waren, eenigszins vervuld is, in zoover de Provinciale Synode, die op 26 April 1563 te Teur (denkelijk Tourcoing in Vlaanderen; zie *Livre Synodal*, Tom. I, 1896, Préface, p. 12) gehouden werd, volgens art. 20 van hare Acten besloot: »Quant à ceux de Franckfort, qui ont adheré à l'une des parties ou à l'autre, ils ne seront receus en l'Eglise s'ils ne promettent de se deporter de tous differens."

Aegidius Becius (uit Frankfort) aan Johannes Utenhove (te Londen), 5 April '62: »De miserabili Ecclesiae nostrae conditione, Domine Vtenhoui, et valdè metuenda dispersione, quid necesse est scribere me? tali praesertim ad te veniente literarum nostrarum gerulo: qui omnibus rebus non modo interfuit verum etiam plaerisque praefuit. Nunquam credet posteritas tantum odii et inuidiae fuisse in animis eorum qui euangelicae doctrinae professores videri volunt, et se esse gloriosè praedicant. Sed satius, opinor, fuerit, paternam hanc Dei castigationem non tam alienae maliciae quam peccatis nostris imputare. Video plus esse negocii in Ecclesiarum instauratione, quàm putaram. Nolo hic domestica vulnera importuna commemoratione refricare. Illud tamen

non possum non in sinum tuum reponere, expertum me esse ingenia eiusmodi in ecclesia etiam nostra, quae non tam imprudentia quàm impudentia, et stulta scientiae persuasione ad ecclesiae euersionem affectabant viam, si ab externis hostibus otium fuisset. Faxit Christus ne quid tale vobis isthic vsu veniat."

En Petrus Dathaenus (uit Frankfort) aan Godfried van Wingen (van wien niet bekend is, waar hij destijds werkzaam was), 22 April '61: »Is ergo [nl. de Heere] sine dubio tibi aderit, et addet animum ac facultatibus iis te instruet, quas ad tale ministerium necessarias esse cognoscit. Populus enim ipsi in ea regione multus est, quare te etiam in media luporum arce conseruabit. Non est abreuiata manus domini, viuit adhuc ille qui Mosen defendit à Pharaonis tyrannide, sine cuius etiam paterna voluntate ne capillus quidem ex capite tuo defluet. Interim mi frater, nec nos hic infinitis molestiis caremus, etiamsi aliud tibi videatur, nam vt verum fatear, tu praefectus es populo sub Aegyptiaco onere gementi, ego libero et in deserto excusso tyrannorum iugo, quaerulo, praefracto, superbo, murmuranti, cui nunquam deest quod obstrepat. Sed ita visum est Deo, te in illis angoribus, me autem inaudita ingratitudine ac impudenti confidentia exercere, et oro Deum Opt. Max. vt nos omnes in statione nostra confirmare dignetur. Plura iam non possum, nec volo."

[81]) Reeds in het begin van 1556 was er sprake geweest van een bezoek, dat Calvijn te Frankfort brengen zou; blijkens de brieven van: Calvijn aan Johann von Glauburg van 28 Febr., aan de Luthersche predikanten te Frankfort van 2 Maart, aan de Waalsche vluchtelingenkerk aldaar van 5 Maart, aan Valérand Poullain van 5 Maart, en aan Johann von Glauburg van 24 Juni; en van dezen aan Calvijn van 3 April. Destijds was Calvijn uit zichzelven op die gedachte gekomen, met het oog op de actie, die de Luthersche predikanten tegen de Gereformeerde vluchtelingen begonnen hadden, en met de bedoeling om door een godsdienstgesprek zooveel mogelijk overeenstemming, of althans verdraagzaamheid, te verkrijgen. Van dat plan is toen echter niets gekomen, o. a. door de houding van de Luthersche predikanten, die ook daarna, in September, toen Calvijn in Frankfort was, een gesprek met hem beslist weigerden.

Intusschen waren de twisten in de Waalsche Kerk hoe langer hoe erger geworden; en ter oorzake daarvan werd ter zelfder tijd een bezoek van Calvijn zeer gewenscht. Zoo b. v. door Johannes Utenhove, blijkens den brief, dien hij op 9 Maart '56 uit Norden (in Oost-Friesland) aan Calvijn schreef; en door Johann von Glauburg, te Frankfort, volgens Calvijns brief aan Viret van 21 Aug. '56.

Het daartoe strekkend verzoek, dat van Nederlandsche Kerken uitging, is bekend uit den brief van de Waalsche Kerk te Antwerpen aan de Waalsche vluchtelingenkerk te Emden van 16 Juli '56, en uit het antwoord, dat door deze kerk daarop aanstonds gegeven is.

De kruiskerk te Antwerpen sprak in haren brief eerst hare blijdschap uit

over de aan ieder bekende broederlijke eendracht te Emden, en daarna hare droefheid over hetgeen men dagelijks hoorde van de ergerlijke twisten bij de Nederlandsche broeders te Frankfort. Zij gaf hierop eenige toelichting door de mededeeling van bijzonderheden, en schreet dan de zaak, waar het haar nu om te doen was, in de volgende woorden: »Et affin que congnoissiez myeulx les afferes vous envoyons icy une lettre qua este envoyee a ung de nos freres dung lequel scest retire par dela pour fere quelque fruyt et comme Il dict est sorty de la grant Babillonne pour entrer en une petite Avec autres propos comme verrez en sadicte lettre. Parquoy freres tresaymes voyans Sathan avoyr mys tel trouble et fayt une telle playe entre noz freres delaquelle nous sentons la douleur Nous avons par ce dun commun accord estez esmeuz a vous escripre et advertir de ces chozes. Affin que vous et noz freres de Vesell nous soyez en ayde conseil et consort en cest endroit pour tellement remedier par bons moyens que tous lesdictz troubles avec Sathan soyent mys soubs les piedz. Et pour ce fayre Nous a samble bon que vous au nom de nous tous avec conference de nosdictz freres de Vezell, eussiez a escripre une Lettre a M. Calvin et a leglise den haut enlaquelle supplierez humblement ledict M. Çalvin qui Luy plaise se transporter audict Lyeu de Franquefort pour Illec par bons moyens remedier ausdictz troubles lesquelz auguementent tous les jours et ont trop long tamps duré a nostre tresgrand regret et de toute leglise de Dieu. Parquoy est choze tresnecessayre Sil playsoit audict seigneur luy mesmes en personne se transporter audict lyeu de Franquefort. Car quelque lettre quil ayt escript et tant de gens de bien qui sent sont mellez que bien congnoissés ny ont peu prouffiter avons espoir avec layde du Seigneur que si ledict M. Calvin y estoit en personne et ayant ouy les causes des deulx partyes y porroit mettre bon remede Que tout seroit a la gloyre de Dieu et auguementation de son eglise. Et apres quaurez rescript audict M. Calvin porrez envoyer ledict escript ausditz freres de Vezell pour Illec le soubsigner Et quiceulx apres avoyr ce fayt le nous envoyeroint pour icy aussi le soubsigner et lenvoyer puis apres audict Seigneur esperant que le tout auroit bon succes. Cependant chiers freres vous prions quavec nous vueilliez fere prieres au Seigneur pour ladicte eglise affin que Jesuschrist regne paysiblement partout." Enz.

En door de Waalsche vluchtelingenkerk te Emden werd toen op dit schrijven o. a. geantwoord: »Or comme les enfans de Dieu sont joyeux voyant la paix de Dieu florir en lEglise aussy au contraire sont ilz tristes d'ouyr que Sathan a telle puissance et force de la troubler et mesmement ou on ne luy resiste point mais plustost on luy donne lieu par mauvaises affections ambitions brigues et dissentions ainsy qu'en douleurs de nos coeurs nous l'oyons dire de noz freres de Francfort.

»Vous n'ignorez pas le devoir que nous avons faict de nostre costé pour tascher de les reconcilier les uns avec les autres. Mais ce a este pour neant. Au reste nous entendons par voz lettres que ceste playe seigne encor au grand prejudice et scandale des autres Eglises et

pourtant que vostre conseil est auquel le nostre est conforme de cercher tous moyens pour y remedier. Et dautant que de tous les remedes humains vous n'en voyez point de plus requis que de faire tant que nostre frere M. Jean Calvin se transporte audit lieu esperantz que son authorité y pourra grandement servir avec les graces que Dieu luy a faicte pour appaiser les discords Nous accordons bien a vous en cela combien quil nous fait mal d'empescher un tel personnage occupé en exercices plus grands et estudes plus graves a chose laquelle se pouvoit reformer par autre moyen que par sa presence n'estoit du malice et importunité d'aucuns. Toutesfois il nous a semblé meilleur que chascune des Eglises qui luy escriroit luy escrivit a part afin que la multitude des sentences n'engendrast confusion combien que nous vous envoyons la copie de nostre lettre [die schijnt verloren te zijn] a fin que vous dressiez la vostre au plus pres de la forme de la nostre a fin quil ne semble que nous fassions diverses requestes. Nous trouverions bon aussy que cest affaire fut signifie aux freres de Tournay et aussy a ceux de Strabourg dautant que la multitude des lettres pourra avoir plus de force et d'efficace envers celuy auquel on escrira et quil cognoisse quel desir de paix tous ont.

»Il nous est souvenu d'üne chose laquelle vous ne touchez point en vostre lettre et toutesfois nous ne doubtons point que vous approuverez nostre conseil. Vous savez freres que le personnage auquel nous escrivons ne pourra faire le voyage que nous luy prions de faire sans grandz frais tant pour l'aller que pour le venir et pour le sejour quil luy faudra estre la Parquoy la chose sembleroit peu civile si nous le prions d'une chose de grandz despens nous ne suppeditons chacun selon son pouvoir les coustz quil pourra faire ce qu'on pourra faire sans luy en rien escrire ains le dire seulement a celuy qui portera les lettres qui au nom des Eglises luy offrira de fournyr aux despens. Si sans nous vous y aviez proveu cela conviendroit bien a la necessite presente de nostre Eglise et priserions le faict car aussy a la verite nous sommes grandement a l'arriere de noz povres. Toutesfois a fin quil ne vous semble que nous reculions nous contribuerons volontiers pour nostre part iusques a la somme de vingt fforins prians que quelcuns des vostres les advance et ils luy seront rendus aussy tost que nous en serons requis sil est besoing. Nous sommes marrys quil n'a este proveu a ce conseil de meilleure heure car nous sommes desja advancé en la saison et si le fait n'est conduict en grande diligence il y a danger que sa venue soit reculee jusques a lautre annee." Enz.

Over deze actie van de Nederlandsche kerken schijnen verder geene berichten te zijn overgebleven. Maar wel geven de Geneefsche Registers nog de volgende mededeelingen.

Het »Registre du Conseil", op Donderdag 20 Aug. '56: »M. Calvin a icy propose que par grans necessite causans les different et troubles estans en leglise de Francqfort il est bien affectueusement prie et requis de se la transporter de quoy en advertir ses freres ministres de ceste cite: pour quoy suyvant ce et le bon advis diceulx est venu

icy devant nous prier de ce nous advertir: requerans qui plaise luy donner licence et permettre fere ledit voyage etc. A este arreste daultant que a grande necessite de presence dudit S[r] Calvin en ladite eglise de Fransquefort causans lesditz troubles et different que luy soit permis et oultroyee licence au nom de Dieu de fere ledit voyage et que son retour soit le briefz que pourra. Et que si luy plaist luy assiste dun Seigneur du conseil et dung heraud pour luy tenir compagnie en ce que sera expedient."

Daarna hetzelfde Register, op Maandag 24 Aug.: »De le heraud quon a oultroye a M. Calvin pour faire le voiage par luy pretendu a Fransquefort az este mis en avant pour luy ballier dargent. A este arreste que luy soit faict mandement de largent quil sera expedient pour ledit voiage."

En het »Registre de la Vénérable Compagnie", op Woensdag 26 Aug.: »Le mercredi 26 partit M. Calvin pour Francfort estant requis par leglise francoise dudit lieu et aucuns seigneurs du Conseil de ladite ville de faire ledit voyage pour lapaisement daucuns troubles emeus en ladite eglise."

De aktestukken van het scheidsgericht, dat toen door Calvijn, met zeven anderen (bijna allen mannen van beteekenis), gehouden is, en de uitspraak van 21 Sept. '56, zijn afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 16, p. 288—300.

Dat de vrede, die toen in de Waalsche Kerk te Frankfort hersteld werd, slechts van korten duur was, kan reeds genoegzaam blijken uit eenige brieven, die in noot 80, blz. 184, zijn aangehaald. Bijzonder duidelijk is ook in dit opzicht de brief, dien Calvijn op 23 Febr. '59 aan die Kerk geschreven heeft; waaruit tevens blijkt, hoe Calvijn niet heeft opgehouden, haar met allen aandrang te vermanen. In dien brief laat hij op den Apostolischen zegenwensch van 2 Cor. 13 : 13 volgen: »Treschers seigneurs et freres. Combien que la maladie si longue de laquelle Dieu m'afflige ne soit pas sans ennuy, et que la desolation de la povre Eglise de Lausanne me tourmente encores beaucoup plus que le mal de ma personne, toutesfois ie nay pas laisse de sentir nouvelle douleur et angoisse des troubles que iay entendu que Satan a de rechef suscite entre vous. Lexperience du temps passé devoit bien retenir ceux qui ont commencé de rompre encores lunité et concorde, laquelle Dieu par sa bonté avoit remise entre vous. Mais si vous en voyes quelques uns si addonnez a leur sens propre que leur ambition et curiosité tendent a la ruine de lEglise, cest a vous dy remedier. Et sils sont si opiniastres quon ne les puisse fleschir, dy pourvoir par le remede ordinaire: cest quils soyent exclus de vostre compagnie. Ie scay bien que vous donnant conseil, ie ne puis eviter ceste calumnie que ientreprend par trop, et que ie me doy contenter de ma charge, sans vouloir gouverner si loing. Mais il me suffit davoir Dieu pour tesmoin que lamour que ie vous porte et le soin que iay de vostre salut mincite et contraint, voire avec grand reget, a my ingerer. Et ie croy aussi que pour la pluspart en estes persuadez, ioserois bien dire tous, com-

bien quaucuns qui sont marris quant on procure le bien murmurent de ce quils cognoissent eux mesmes estre bon et utile. Mais encores aime ie mieux esperer quant chacun verra que ie mestudie a reunir ce qui est dissipé sans blesser personne, quil ny aura celuy qui ne me scache bon gre de mestre employé en cest endroit. Ie vous prie donc, mes freres, que iaye de quoy mesiouyr, voire mesmes alleger de mes autres tristesses, entendant que mes lettres vous auront profité et auront aidé et servy a vous reunir en bon accord. Le plus grand malheur est que mesmes vos deux pasteurs sont en debat lun avec lautre. Car si les bandes et contentions entre les particuliers sont peste en lEglise, que sera ce quant les messagiers de paix sont en guerre? Et voyla pourquoy il se fault tant plus haster a y donner remede, de peur que le mal estant creu, on ny puisse venir a temps. Si S. Paul sest bien voulu empescher de reconcilier des femmes, et en a escrit a toute lEglise des Philippiens, dautant quelles avoyent travaillé avec luy en lEvangile, par plus forte raison sil y a different entre les Pasteurs desquels loffice est dappointer toutes querelles, jl fault bien que chacun sefforce daccourir au secours, comme pour estaindre un feu qui seroit pour tout brusler." Enz.

En denzelfden dag schreef hij nog aan een lid dier gemeente, Augustin Legrand, die bij de bedoelde twisten bijzonder mededeed: »Seigneur Augustin, ie suis fort marry pour lamour que ie vous porte douir si facheuses nouvelles de vous, et encores plus destre contraint vous escrire plus rudement que ie ne voudroye. Combien que iay cogneu en vous une trop grande vehemence desprit, et des bouillons que ieusse bien sonhaitte estre moderez et rassis, toutesfois ie neusse iamais attendu une telle legerete que vous aves monstree daller chercher des illusions du diable en ceste maudite eschole qui est pour aneantir toute religion induisant les hommes par moyens obliques a se donner en la fin licence de se moquer de Dieu et de toute religion. Lexperienee monstre ce que vous y avez profite cest de semer des badinages farcis de venin mortel qui est desia un trop grand mal, et puis estre occasion de bander ceste povre Eglise, laquelle a este tant deschiree quelle auroit besoin de se restaurer petit a petit. Vous en estiez adverty desia, et tant plus vous avez este volage, comme quant Saul a eu son recours a la sorciere. Pensez a ceste sentence: Malheur a celuy par qui scandale advient! Ie ne vous espargne point a fin que Dieu vous espargne. Et de fait ie desire de vous faire·sentir vostre mal, a fin que soyez plus enclin a prendre en gré le remede. Cest quen laissant ces legeretez ausquelles vous avez par trop lasche la bride, vous retourniez paisiblement au trouppeau et monstriez qua vous ne tient quil ny ait bonne concorde." Enz.

Op die Frankforter twisten verder in te gaan, zou in een kort bestek niet wel mogelijk zijn, en is ook niet noodig voor het doel, waarmede zij hier ter sprake komen.

Bij blz. 29.

82) Het besluit, dat de Frankforter overheid ten aanzien van de Nederlandsche vluchtelingenkerken op 22 April 1561 genomen heeft, is te vinden o. a. in de *Kirchen-Geschichte von denen Reformirten in Franckfurt am Mayn*, enz., 1751, blz. 142 vg.; en in de *Franckfurter Religions-Handlungen*, I, Beilage 31, p. 59; waaruit de hoofdzaak is overgenomen in *Calv. Opp.*, Vol. 19, p. 59.

Daarin werd als beweegreden aangegeven: »Der Irrung und Spaltung halben, so sich eine zeither vnter den Predicanten der Französisch- und Niederländischen Kirchen alhie erhalten." Het hield in: »dasz man der Rathschlagung nachsetzen, vnd den welschen Predicanten [met welken naam niet alleen de Waalsche of Fransche, maar ook de Nederduitsche bedoeld werden] vntersagen soll, sich fürterhin des Predicirens gentzlich zu enthalten, bis so lang sie sich zuvor mit den hieigen Predicanten allerdings gentzlich verglichen, vnd vereinigt haben." En dienovereenkomstig werden den volgenden dag, 23 April, alle predikanten en ouderlingen der beide Nederlandsche Kerken voor den Raad geciteerd, waar hun toen door den oudsten burgemeester werd medegedeeld: »Es sey durch einen allgemeinen Schlusz beliebet worden, und würde ihnen hiemit anbefohlen, dasz sie zu predigen, und sonst ihren Dienst zu üben, so lange solten unterlassen, bis sie mit den Deutschen Predigern so wol in Cerimonien, als der gantzen Lehr, einig und verglichen waren"; terwijl hun tevens verboden werd: »Dasz sie unter sich weder Aeltesten noch Kirchen-Disciplin haben, sondern alle ihre Streitsachen vor denen Herren Burgermeistern und dem Schöffen-Rath verhandelt werden sollen."

Wat de eisch was, die door dit besluit aan de Nederlandsche vluchtelingenkerken gesteld werd, is door Petrus Dathaenus, een van hare predikanten, nog wat nader omschreven, toen hij in zijn brief aan Johannes Utenhove van 7 Juli '61 (afgedrukt in *Eccl. Londino-Batavae Archivvm*, Tom. II, *Epist. et Tract.*, 1889, p. 169 vg.) te dien aanzien berichtte: »Nos iam aliquot scriptis cum Concionatoribus nostris [nl. de Luthersche predikanten te Frankfort] egimns, sed illi nullo producto verbi Dei apice simpliciter vrgent Augustanae Confessionis [van 1530] subscriptionem, Apologiae quoque [de door Melanchthon opgestelde »Apologia Confessionis" van 1531], ac Wittenbergensis cuiusdam concordiae [de »Concordia Wittenbergensis" van 1536, die eene vereeniging bedoelde van Luther en de zijnen met de theologen van Straatsburg en van eenige andere steden, maar die inderdaad slechts eenzijdig Luthersch was], Item Articulorum quorundam Ratisponensium [het »Regensburger Interim" van 1541, d. i. de artikelen, waarover Protestanten en Roomschen het waren eens geworden bij het in 1541 te Regensburg tusschen hen gehouden godsdienstgesprek] et Buceranae concordiae approbationem [de »Confessio Tetrapolitana", die in 1530 op den Rijksdag te Augsburg door Straatsburg en drie andere steden was ingeleverd, en waarin Bucer beproefd had, de Luthersche uitdrukkingen zóó

te gebruiken, dat ook Zwingli en de zijnen er zich mede zouden kunnen vereenigen], vtque praeterea Zwinglii et Caluini doctrinam de Coena Domini publico scripto et pro Concione ad populum damnemus, ac in ceremoniis nos prorsus omnique ex parte ipsis conformemus, quibus modestissimè respondimus, sed illi pro Satanica illa virulentia qua pleni sunt, ita responsionem nostram exagitarunt, tamque sinistrè interpretati sunt, vt mirari satis nequeamus. Vt breviter dicam, ab hac iam commemorata petitione sua ne latum vnguem cedere volunt", enz. De eisch was dus m. a. w.: onder uitdrukkelijke verloochening van de Gereformeerde belijdenis, in leer en dienst geheel Luthersch worden.

Aan dien eisch kon natuurlijk niet voldaan worden; waarop volgde, dat het besluit der overheid, om den kerkedienst der Nederlandsche vluchtelingenkerken te doen ophouden, werd uitgevoerd. En toen nu de leden dier kerken, voor zooveel zij niet naar elders verhuizen konden, voor den Doop hunner kinderen, op raad van Datheen, bij de Luthersche predikanten gingen, gaf dit in het eerst wel geene moeielijkheid; maar daarna kwam er tegenspraak en verzet, niet alleen van broeders in de Nederlanden en in Engeland, die ervan gehoord hadden, maar ook van Datheens collega Van der Heyden; zoodat nu de gemeente zelve verdeeld werd over de quaestie, of het, in den toestand waarin thans de Gereformeerden te Frankfort verkeerden, al dan niet geoorloofd en raadzaam voor hen was, hunne kinderen bij een Lutherschen predikant ten Doop aan te bieden.

Wat we hiervan weten, is hoofdzakelijk bekend uit hetgeen de predikanten Datheen en Van der Heyden hierover met Calvijn verhandeld hebben, voor zooveel die correspondentie bewaard is. Zij is, sedert 1879, te vinden in den »Thesaurus epistolicus Calvinianus"; slechts met uitzondering van één der twee vertoogen, die in een brief van 18 Sept. '62 vermeld worden als bij dien brief behoorende; een stuk, dat wel in de Bibliotheek te Genève aanwezig is, maar door de uitgevers van *Calv. Opp.* niet is opgemerkt. Dit stuk, een door Van der Heyden geschreven en geteekend vertoog voor Calvijn en de Geneefsche predikanten, is daarna gevonden, openbaar gemaakt en eenigszins toegelicht door Dr. M. F. van Lennep (in zijn *Gaspar van der Heyden*, 1884, blz. 5 vg., 32—35, en Bijlage A, blz. 197—203), die toen echter verzuimd heeft op dit punt de uitgave van *Calv. Opp.* te raadplegen, daardoor onbekend bleef met hetgeen in dezelfde zaak Calvijn en Datheen aan elkander geschreven hebben, en dientengevolge eene toelichting gaf van het door hem gevonden stuk, die zeer onvolledig en ook onjuist is.

De hier bedoelde brieven en vertoogen zijn de volgende.

Een brief van Datheen (uit Frankfort) aan Calvijn van 28 April '62; waarin hij zegt, dat hij Calvijn reeds voor eenigen tijd heeft moeten schrijven (in een thans niet meer aanwezigen brief) naar aanleiding van eene quaestie, die de Nederlandsche Kerk te Frankfort reeds met scheuring bedreigde; en waarin hij voorts de uiteenzetting van die quaestie kortelijk herhaalt, met het dringend verzoek, ook uit naam van die Kerk, dat Calvijn haar zou adviseeren. Deze hoofdzaak van

zijn schrijven luidde aldus: »Ablato hic nobis per senatus decretum ministerio nostrates plerique suos infantes ministris ecclesiarum germanicarum obtulerunt baptizandos. Nam de doctrina baptismi nulla nobis cum concionatoribus istis fuit controversia, et caeremonias circa baptismum habent admodum tolerabiles, nam exorcismis et similibus non utuntur. Interrogant tamen puerum num credat et Satanae renunciet: cuius nomine susceptor respondet: Ita. Quod ut non necessarium existimamus, ita impium dicere non possumus. Interim nulla a quoquam postulata est doctrinae abnegatio, sed veritatem confessi sumus et errores reprehendimus semper constanter et liberrime. Ex huius autem baptismatis apud Germanos usu natum est, inter fratres nostrates qui in Brabantia et Flandria sunt, et illos denique qui Santwigae et Londini exsulant, scandalum magnum: qui nos nescio cuius defectionis a puritate doctrinae et dissimulationis accusant, et agnitionem hac in parte peccati nostri literis suis graviter hortantur. Nos contra nullius nos hic peccati nobis esse conscios constanter asserimus. Nam dicimus nos baptismo usos in Christi vera ecclesia per ministerium eorum qui legitime ad munus suum vocati sunt per magistratum et per ecclesiam approbati: quare scandalum ab aliis acceptum esse, a nobis vero nullum datum. Illi contra, non esse hanc ecclesiam quae puram doctrinam ita explodat, asserunt. Alii ecclesiam agnoscunt, sed non licere homini pio eorum ministerio uti contendunt, cum quibus Paulus ne panem quidem manducandum docet. Breviter habent illi suas rationes, nec deest etiam nobis quod respondeamus: sed nos contemni et suspectos haberi satis intelligimus, quare ne diuturnis altercationibus amittatur veritas et ne crescant scandala et occultum schisma foveatur viresque acquirat, te per Iesum Christum totius ecclesiae nomine obtestor ne tuam collegiique vestri hac de re sententiam selectis aliquot et apertis scripturae testimoniis corroboratam ad nos perscribere primo quoque tempore graveris. Facturus es nobis ecclesiaeque Christi officium utilissimum et gratissimum."

Het gevraagde advies heeft Calvijn gegeven in een schrijven van 18 Juni '62 (waarvan een Latijnsche en een bijna gelijkluidende Fransche tekst is, beide waarschijnlijk van den schrijver zelven, en dan het Latijn voor Datheen, en het Fransch voor de Nederduitsche gemeente). Daarin luidde het advies aldus: »Maintenant...... je ne voi rien plus expedient sinon que les gens de bien et craignantz Dieu se disposent a chercher un autre lieu de retraicte. Je n'ignore pas combien ce changement sera faschieux et de grands despends et de combien des incommodites il est accompagne. Mais quand je considere pour moy la cruaute des adversaires, il n'y a difficulte sy grande que je n'aymasse mieux endurer. A mon advis j'estime que c'est le plus court et expedient. Que si la necessite en contrainct aucuns de demeurer ce sera une dissimulation par trop serville de presenter ses enfans au baptesme a ceux qui font profession d'estre ennemis de nostre Religion vrayement chrestienne et de taire ce que l'on croit de contraire. L'on voit asses clairement ce qu'ils cherchent de faire. A scavoir de triompher

de la pure verite de la quelle par la grace de Dieu nous faisons profession. Et seroit ce chose equitable que nous leur tendions la main a leurs sermons a fin d'ayder fouler au piedt la verite de Dieu. Vous me repliqueres qu'entre eux ils ont le ministere ordinaire. Or que je ne dis rien de ce que la celebration de la St. Cene doit estre inseparablement conjoincte avec la celebration du St. Baptesme ce que quelque autre jugeroit a bon droit. Je vous diray que je ne scaurois faire si grande estime de ce dont ils se vantent tant qu'il ne faille bien faire plus de cas d'une sincere et entierre confession de nostre foy au renoncement de laquelle ils s'estudient d'attirer les vrais fidelles.

»Chassons bien loins de nous tout respect des personnes, car je scay tres bien (Dieu merci) que la verite du sacrament ne despend pas de la dignite de celui qui l'administre: c'est bien une autre question que nous debattons, assavoir s'il est loisible a un fidele de recebvoir pour pasteur celui, qui ouvertement assaut et tache de renverser toute la verite de la St. Cene, avec son droit usage et institution Et qui volontairement se departe des vrayes Esglises de Christ. Et combien que je ne veuille pas si precisement et par le menu esplucher le tout, seulement je maintien que quiconque qui presente son enfant au baptesme des Lutheriens, doibt ouvertement et rondement faire Profession de ce qu'il sent de la St. Cene et tesmoigne qu'il est conjoinct de coeur et d'affection fraternelle avec toutes les eglises qui ont un mesme sentiment avec luy. Or je pense estre asseuré qu'ils ne vouldroient baptiser les enfans qui leur sont presentes a ceste condition que de sceler en eux par le baptesme ceste nostre foy et confession. Ne doibt on pas donc tenir pour traistre a la verite, celui qui par son silence ratifie et confirme cest orgeuil plain d'impiete Et ce divorce sacrilege d'avec les vrayes Eglises.

»Je vous prie pardonnes à mes maladies et continuelles occupations que je n'espluche pas tout ce qui ce pourroit ici dire par le menu, joinct que je me contente de toucher sommairement la substance du faict. Je n'applique pas volontiers mon estude de desnouer toutes les scrupules qui se pouroient presenter."

Calvijn adviseerde dus beslist tot verhuizing uit Frankfort, en tegen het laten doopen bij de thans aldaar dienstdoende Luthersche predikanten. Bij dit laatste deed hij echter uitkomen, wat hij daarbij onderstelde, nl. dat de bedoelde Doop zou moeten gepaard gaan met verloochening van de Gereformeerde belijdenis; zoodat zijn advies slechts schijnbaar in tegenspraak was met hetgeen Datheen had aangeraden, daar deze juist op den voorgrond had gesteld, dat de Gereformeerden hunne belijdenis duidelijk en uitdrukkelijk handhaafden. Daarom kon Datheen in zijn antwoord van 18 September dan ook schrijven, dat hij het geheel met Calvijn eens was en reeds van den beginne af in denzelfden geest gehandeld had. Maar omdat het den schijn kon hebben, alsof Calvijn anders oordeelde, en omdat in ieder geval een deel der broeders nog niet voldaan was, wenschte men van beide zijden een nader advies van Calvijn. En om dezen nu geheel op de hoogte te

stellen, schreef Datheen in den genoemden brief, dat hij daarvoor twee vertoogen aan Calvijn deed toekomen, die de beide gevoelens over de te Frankfort aanhangige quaestie uitvoerig in het licht stelden en verdedigden. Het eene was van Datheen zelven (afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 19, p. 524—529), en het andere van Van der Heyden (afgedrukt bij Dr. M. F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden*, 1884, blz. 197—203).

In den genoemden brief van 18 Sept. '62 schreef Datheen (die toen zelf reeds naar De Paltz was uitgeweken, maar op dien dag in Frankfort was ter gelegenheid van de najaarsmis aldaar): »Literae tuae 18. Iunii Geneva ad me scriptae, clarissime vir et praeceptor in Christo colendissime, modis omnibus fuerunt gratissimae: quibus mihi abunde factum esse satis vere et sentio et fateor. Alterutrum enim faciendum esse omnino doces: nimirum aut sedem exsilii mutandam, aut in perceptione baptismi de fide contraria in articulo coenae et coniunctione cum omnibus ecclesiis idem sentientibus testandum esse. Utrique consilii tui parti acquiescimus. Tentatis enim frustra mediis omnibus nos bona ex parte in Palatinatum transivimus, ubi pristino nostro ministerio Dei et Principis Electoris beneficio fruimur, et Francofurti quondam haerentes, quid de coena et baptismo sentiremus, aperte semper coram senatu et concionatoribus testati sumus, et corruptelas improbavimus quemadmodum acta ipsa et testantur iam et fusius adhuc testabuntur. Quis enim vere pius ibi fidem suam serviliter dissimulet, ubi sine omni vitae et fortunarum discrimine et verum fateri et falsum reprobare et publice et privatim licet? Heidelbergenses theologi factum nostrum probarunt. Hoc ipsum etiam fecit. D. Holbrachius, imo et eruditissimae literae tuae nos abunde purgant. Nam conditionem illam semper obtinuimus, quam tu illos nobis non concessuros putabas, nimirum de fide nostra et coniunctione cum aliis nostris ecclesiis semper testati sumus. Testem cito D. Arnoldum Bancum, virum integerrimum tibique et carum et notum. Is enim huius tragoediae pars una fuit et suis diligenter suasit, ne lutheranae ecclesiae baptismum contemnerent, quum iam peregrini de fide sua et corruptelarum improbatione coram senatu et concionatoribus satis testati essent. At his non contenti aliquot, quorum inconsideratus zelus scientia et iudicio quo pollent maior est, asserere non verentur, ipsos Lutheranos non pertinere ad ecclesiam Christi: item hominem pium illorum ministerio contaminari. Non obstantibus protestationibus omnibus ad separationem progrediuntur etc., quemadmodum ex duobus scriptis quae hac de re accepturus es abunde intelliges. Liceret certe istis alio commigrare ac suae conscientiae satisfacere: iam vero et alios damnant ac turbant, et ipsi locum non mutant. Quare, ut paulisper compescatur horum temeritas, te per Christum serio obtestor quid de propositis quaestionibus sentiendum sit, nobis primo quoque tempore significare ne graveris. Exaggerant alii concionatorum vitia, non in alium finem quam ut evincant eos peccare qui talium ministrorum opera in baptizandis infantibus utuntur. An non idem prorsus Donatus asseruit? Fratres gallici idiomatis hac de re nihil omnino ambigunt: soli nostrates aliquot turbas has movent:

quare necessitas postulat, ne latius hoc malum serpat, ut quaestiones propositae explicentur diligentius. Quae duae tantum sunt, nimirum, num coetus hic, in quo evangelium sonat et sacramentorum purus usus est, non obstantibus sacramentariae doctrinae et morum naevis, sit pars ecclesiae Christi nec ne. Deinde num viro pio hic degenti et aliud ministerium non habenti, ac fidem suam aperte quum christiani hominis officium postulat profitenti corruptelasque improbanti, liceat illorum ministrorum opera in baptismo uti, qui templum nobis claudi et ministerio interdici curarunt. Satis quid hic homini pio sequendum sit docent doctissimae Institutiones tuae: sed debet hoc repeti et nostro instituto accommodari. Spero enim autoritate vestra in viam redituros illos qui in damnandis ecclesiis, aut propter naevos aliquos aut personalia vitia, nimis sunt faciles et audaculi. Scio te gravissimis negotiis iam supra vires implicari: tamen ne nostri etiam obliviscaris iterum atque iterum obtestor. Valeas felicissime, mi pater et praeceptor observandissime, ac Dathaenum tuum ut coepisti amare pergas."

Op dien brief, en de twee daarbij behoorende stukken, heeft Calvijn geantwoord in zijn brief aan de Nederduitsche kerk te Frankfort van 27 Oct. '62. En daaruit blijkt, dat hij inderdaad aan Datheen gelijk gaf; terzelfder tijd zijn gevoelen zóó uitsprekende, als het meest tot bevrediging dienen kon. Hij schreef nl.: »Nous entendons, a nostre grand regret, bien aymes freres, qu'entre vous sont survenus des debats qui se sont enflambes jusques a des aspres contentions, comme si vous n'avies pas receu une asse grande playe par la dissipation de vostre Eglise, ce qui nous est tant plus grief, que nous ne voyons aucun moyen de vous reconcilier en fraternite vraye, ce que nous craignons, que fort difficilement se pourra obtenir de vous. Ce que dit le Poëte se voit par vostre lettre a scavoir qu'il se commet de fautes et au dedans et dehors. Une partie de vous estime, que non obstant la fermeture du temple l'on doibt neantmoins demorer en estat, jusques a la decision de la cause finale. Les autres maintiennent, au contraire, que c'est mal faict, qu'avec tres grande indignite et oprobre la verite soit opprimee, Et comme dechassee en exil. Quand a nous, nous ne scaurions aultrement iuger si non que ceux ont tres bien faict, qui incontenant apres la fermeture du temple et exercice de piete defendue, on trousse bagage et se sont transportez ailleurs, mais quant à ceux, qui n'ont point eu la commodité de le faire, nous estimons qu'ils sont plus tost dignes de compassion que de les vouloir poursuivre de quelque malveillance. Et de faict vouloir tenir attaches les estrangers au lieu de leur refuge comme des povres esclaves à la moeule, ce seroit une chose plus qu'indigne: car faignons, que l'eglise fut encor en estre l'on ne doibt estimer illicite aux personnes privees de changer de lieu, combien doncques plus doibt il estre permis à ceux ausquels on oste l'exercice de piete de se transporter ailleurs. D'autre part de vouloir reputer et diffamer comme traistres a la verite ceux qui ont este empesches et retenus par la necessité domestique de leurs affaires de ne pouvoir sortir et aller a un aultre lieu, ce seroit chose inhumaine.

Quant a ce qu'on obiecte que ceux qui presentent leurs enfans au baptesme des adversaires exposent Jesus Christ en moucquerie, nous confessons, que si tels dissimulent et ne monstrent ouvertement, qu'ils detestent tant les erreurs que la tirannie et orgeuil barbare de ceux ausquels ils permettent de baptiser leurs enfans, ils commettent une faute, que ne se peut excuser ni tollerer, car il est certain que ces ministres plains de graise et vivants a leur aise, ne cherchent si non de triompher de Christ, et de sa verite, car nous ne pouvons nourir leur insolence sans faire injure continuelle a Christ. Mais s'ils y entrejettent une franche et entierre confession, par laquelle ils rabaissent l'arrogance de ces venerables, Je ne voy point, pourquoi l'on doibve du tout condamner ceux qui sont contraincts de permettre que leurs enfans soyent baptizes par ceux qui sont comme ordonnes et constitues a cela: combien qu'ils ne les approuvent point. C'est aultre chose de la Ste. Cene, lequell nul ne peut recebvoir de leur main, qu'il ne renonce honteusement a la Ste. Doctrine.

»Il ne nous a pas semblé expedient de passer plus oultre, a l'examen de toutes les parties de ceste controverse. Mesme n'avons trové expedient pour plusieurs raisons de toucher a ce que vous avez escrit de ça. Pourquoi nous vous prions et obtestons au nom de Dieu, qu'ayans quité toute affection des desbats avec toute amertume, vous vous embrassies fraternellement les uns les autres. Ceux qui sont oppresses de ceste dure servitude, qu'ils gemissent et congratulent a leur freres la liberte quils ont optenu en un autre lieu: que ceux a qui Dieu a faict la grace d'eschapper de ceste dure domination, ayent plustost compassion a leurs freres, que le pressantz outre mesure leur facent perdre courage. Pardonnes nous cependant, ce que nous avons mieux aime tenir ceste moderation, que de complaire a tous vos desirs. Le Seigneur vous gouverne par son esprit de mansuetude et benignité avec une constance invincible et vous rassemble et maintienne unis ensemble en un corps par le lien de charité et dilection."

Het verschil van gevoelen, dat zich in 1562 bij de Nederduitsche Gereformeerden te Frankfort openbaarde, in zake de houding die zij ten opzichte van de Lutherschen mochten en moesten aannemen, is, met het advies, dat zij toen van Calvijn ontvangen hebben, hier ter plaatse met eenige uitvoerigheid behandeld, vooral omdat de daarop betrekking hebbende stukken tot dusver niet de noodige aandacht getrokken hebben. Inderdaad is die strijd (evenals de soortgelijke strijd in Wezel, waarover in noot 79, blz. 173—179, gesproken is) in allerlei opzicht opmerkelijk; ook omdat het verschil destijds niet vereffend is, maar zich later weer vertoond heeft in het vaderland zelf.

Dit is vooral het geval geweest in de jaren 1565—1572, toen er veel gearbeid is om de Gereformeerden in de Nederlanden de Augsburgsche Confessie te doen aannemen, inzonderheid door Prins Willem I; daar toch zulke aanneming hun den steun zou bezorgen van de Protestantsche vorsten in Duitschland, en ook in het vaderland zelf hun reeds aanstonds

zou ten goede komen, aangezien zij dan niet meer met Anabaptisten en Libertijnen zouden verward worden, en ook buitendien een Luthersche in de schatting der machthebbers, zoowel Roomsche als voor de religie onverschillige, altijd eerder te verdragen was, dan een Gereformeerde.

Op het waarlijk katholieke standpunt, dat Calvijn steeds heeft ingenomen, was het voor de Gereformeerden op zichzelf geoorloofd, en in sommige gevallen zelfs raadzaam, instemming te betuigen met de Augsburgsche Confessie. Maar dan altijd onder deze voorwaarden: mits de omstandigheden, waarin zij verkeerden, van dien aard waren, dat er voor zulke verklaring genoegzame reden was, en dat er niet uit kon worden afgeleid dat zij nu Luthersch geworden waren; mits zij dus hunne eigene belijdenis, die vollediger en nauwkeuriger was, geenszins prijsgaven, maar integendeel handhaafden; en mits zij, in verband daarmede, duidelijk en uitdrukkelijk deden uitkomen, wat de zin was waarin zij de Augsburgsche Confessie opvatten, bepaaldelijk op de punten waarin Lutherschen en Gereformeerden verschilden.

Dit nu is ook inderdaad het gevoelen geweest van de meeste Nederlandsche Gereformeerden. Onder hunne mannen van beteekenis stonden zonder twijfel Petrus Dathenus en Guido de Brès bovenaan. En dan is van eerstgenoemden wel onbetwistbaar, dat hij reeds in 1562 te Frankfort geheel van hetzelfde gevoelen was; terwijl dit van Guido de Brès zeer bekend is, uit hetgeen hij voor zulke aansluiting bij de Luthersche Confessie in 1565 gedaan en geschreven heeft, waarover in noot 39, blz. 107, reeds met een enkel woord is gesproken.

Dat dit gansch iets anders was, dan eenvoudig Luthersch worden, valt in het oog. Zulke eigenlijke overgang was wel jarenlang de bedoeling van Prins Willem I, die destijds de verschilpunten van weinig belang achtte, terwijl hij ook meer werd aangetrokken door de Luthersche kerkgemeenschap dan door die der Gereformeerden. Maar voor dat gevoelen en voor zulk een streven vond hij hier te lande zeer weinig bijval. Ondanks al het gezag, dat aan hem werd toegekend, en met al zijn persoonlijken invloed, heeft hij bijna niemand der Gereformeerden daarvoor kunnen winnen. Slechts in zóóver konden velen hem te wille zijn, dat zij in bepaalde omstandigheden en met de noodige verklaringen, en dus ook in ieder geval als Gereformeerden, bij de Augsburgsche Confessie zich wel wilden aansluiten.

Het ontbrak echter ook niet aan Gereformeerden, die wel voor het overige zeer besliste Calvinisten waren, maar die toch op dit punt het meer eens waren met de oude school van Zwingli te Zurich, waarvan het erkende hoofd, Bullinger, juist in dit ééne nooit met Calvijn heeft kunnen medegaan. Van der Heyden, die in 1562 zóóver ging, dat hij de Luthersche kerk te Frankfort niet eens als eene kerk van Christus wilde erkennen, heeft ook daarna in het vaderland van geen aansluiting of toegefelijkheid willen weten, en is zelfs bijzonder sterk daartegen opgetreden. Toen te Amsterdam in November 1566 de Gereformeerde predikanten, met het oog op de houding van de Roomsche overheid en op de verdachtmakende beschuldigingen van de Amsterdamsche

»Oosterlingen" (de uit het oosten afkomstige Luthersche kooplieden), openlijk hadden uitgesproken, dat zij tegen de Augsburgsche Confessie niet leerden, heeft Van der Heyden zich beijverd om hen tot herroeping van die verklaring te bewegen, en zich daartoe door den Kerkeraad van Antwerpen, waar hij destijds predikant was, zelfs naar Amsterdam laten afvaardigen. En nu heeft hij de broeders aldaar wel niet kunnen overtuigen; maar in zijne eigene omgeving had hij toch velen die hem steunden. Ook doordat de Lutherschen zelven daartoe alleszins aanleiding gaven; met name te Antwerpen zelf, waar juist in November 1566 een zevental predikanten uit Duitschland was aangekomen, allen behoorende tot de meest eenzijdige Luthersche ijveraars, en opzettelijk overgekomen om de zoo gehate »Calvinisten" in allerlei opzicht zooveel mogelijk tegen te werken.

De tweeërlei houding, die de Gereformeerden hier te lande met betrekking tot de Lutherschen destijds aannamen, gaf aan Prof. A. Ypeij en Ds. I. J. Dermout gereede aanleiding, om in hunne *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Deel II, 1822, in de »Aanteekeningen", blz. 104—113) hunne vinding van een »Zwinglianisme", dat tot 1567 de Nederlandsche Reformatie het meest zou gekenmerkt hebben, ook hier in toepassing te brengen; waarbij dan degenen, die op eendracht met de Lutherschen aandrongen, »Zwinglianen" heeten, en degenen, die van geenerlei toenadering wilden weten, »Kalvinisten" genoemd worden.

Deze allerzonderlingste voorstelling, waarvan inderdaad juist het tegendeel historisch is, behoeft thans wel voor niemand meer wederlegd te worden. Zij moet echter ook niet vervangen worden door eene voorstelling, die wel hulde brengt aan het Calvinisme, daar zij goed doet uitkomen wat ons vaderland in de 16de eeuw daaraan heeft te danken gehad, maar die het terzelfder tijd toch weêr niet geheel tot zijn recht doet komen, en die voorts, in verband met zulke miskenning, op de hoofdpunten zelve onjuist moet genoemd worden.

Het kan zeker gewaagd schijnen, dit te zeggen van eene voorstelling, die Prof. R. Fruin tot auteur heeft. Maar hijzelf, zoo hij thans nog leefde, zou het zeker niet wraken. Veeleer heeft hij schrijver dezes (zijn oud-leerling, reeds op het gymnasium waaraan hij docent was in de Geschiedenis) in een particulieren brief tot critiek aangemoedigd. En voorts geldt het hier een onderwerp, dat wel met de Vaderlandsche geschiedenis in een nauw verband staat, maar dat eigenlijk toch behoort tot de Kerkgeschiedenis: een gebied, waarop een geschiedvorscher als Prof. Fruin zonder twijfel geen vreemdeling was, maar waarop hij zijne volle studiekracht toch niet richten kon, en waarop hij, bij het kiezen van onderwerpen voor zijne vele opstellen, dan ook slechts bij uitzondering als het ware een uitstap gemaakt heeft.

Zulk een uitstap is de hier bedoelde verhandeling, getiteld: »De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk van Holland"; opgenomen in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, Deel V, 1895, blz. 1—46.

In dit stuk neemt de Schrijver als zijn punt van uitgang, dat »in den

zomer van 1572 het Protestantisme in Holland te voorschijn komt met een Calvinistisch voorkomen en duidelijk uitgedrukt karakter" (blz. 1). Van dit onbetwistbare feit wordt door hem erkend, dat het voor ons vaderland van het hoogste belang was (blz. 27, 46, en vooral 38). Maar juist daarom is de vraag, hoe het te verklaren is, ook »belangrijk" (blz. 9). Deze vraag nu is tot dusver niet beantwoord: »Onze geschiedschrijvers plegen dit te verhalen zonder de minste verwondering er over aan den dag te leggen. En toch is het wel geschikt om onze verbazing te wekken", enz. (blz. 1, 7—9 en 41 vg.). Daarom heeft de Schrijver zich ten doel gesteld, dit probleem als zoodanig toe te lichten en op te lossen. En in dat vertoog wordt dan de zaak, die bevreemdend is, en die dus verklaring noodig heeft, aldus voorgesteld: dat de Nederlandsche Gereformeerden, die tot 1572 in twee richtingen verdeeld waren, de besliste Calvinisten of »preciesen" (in het Zuiden) en de Lutherschgezinden of »rekkelijken" (in het Noorden), toen op eenmaal allen tezamen als »preciese Calvinisten" zijn gaan optreden.

Gelijk ieder zien kan, komt hier alles aan op de juistheid van de termen, waarin het probleem gesteld wordt, of m. a. w. op de juistheid van de onderscheiding tusschen de »preciesen" en de »rekkelijken". Wanneer deze onderscheiding niet historisch is, dan vervalt de stelling, dat die »Lutherschgezinden" allen op eenmaal »hun bijzondere gezindheid en neiging hebben ten offer gebracht" (blz. 42), en »bewogen" zijn »afstand te doen van eigen inzicht" (blz. 43); en dan moet een betoog, dat zich geheel ten doel stelt zulk eene omkeering toe te lichten, uit den aard der zaak ook wel telkens de gebeurtenissen in een vreemd licht stellen.

Nu is zeker onweersprekelijk, dat er bij de Gereformeerden, ook bij de Nederlandsche Gereformeerden van de hier bedoelde jaren, tweeërlei houding was met betrekking tot de Lutherschen. Maar uit de bewijsstukken, die in deze noot en ook in noot 79 (blz. 173 vgg.) zijn aangehaald, is reeds duidelijk, hoe we ons die tweeërlei houding hebben voor te stellen. En dan is ook tevens duidelijk, wat er te dien aanzien tegen de beschouwing van Prof. Fruin is in te brengen.

Reeds aanstonds moet bezwaar gemaakt worden tegen de voorstelling, alsof de zoogenaamde »rekkelijken" Lutherschgezind waren (blz. 3—7).

De toelichting van die voorstelling begint met de opmerking: »In Holland was de kerkelijke beweging niet uit het Zuiden, maar uit het Oosten voortgekomen. Het »lutherde" daar, gelijk men zeide. En geen wonder. De bevolking had weinig betrekking op Frankrijk, van waar het Calvinisme België was binnengedrongen; door haar handelsverkeer kwam zij meest met Noord-Duitschland en met het Scandinavische Noorden in aanraking. De vreemde kooplieden, die zich te Amsterdam en in de Watersteden gevestigd hadden, waren meest Oosterlingen, uit de handelssteden aan de Oostzee afkomstig, en, voor zooveel zij onroomsch waren, van de Augsburgsche Confessie. De omgang met hen had velen hier te lande tot kun kerkgeloof overgehaald" (blz. 3).

Hierbij zal de Schrijver zelf wel geene beteekenis gehecht hebben aan het in den aanvang der Reformatie gebruikte woord »lutheren", daar dit langen tijd bij velen een algemeenen zin had, gelijk thans het woord »Protestant". Maar dan was er toch wel eenig bewijs noodig geweest voor de hoofdstelling, d. i. voor den laatsten volzin, die inderdaad niet minder bedenkelijk is, dan de stelling, dat in de Zuidelijke Nederlanden het Calvinisme »uit Frankrijk was binnengedrongen" (waarover gehandeld wordt, hierboven, blz. 32—34, en hieronder, in noot 90—93). Eigenlijk gezegde Lutherschen (in onderscheiding van, of in tegenstelling met, andere Protestanten) waren hier te lande, reeds van ouds, slechts op betrekkelijk weinig plaatsen, en in kleinen getale, en dan nog meest vreemdelingen: Duitsche soldaten in dienst bij de Landvoogdes, onderhoorigen van een Duitschen vorst die hier heerlijke rechten had, en vooral vreemde kooplieden uit het Oosten. Deze nu zullen zonder twijfel in hunne omgeving wel eenigen invloed geoefend hebben. Maar dan toch enkel in de naaste omgeving, niet bij »velen hier te lande". Juist met betrekking tot het jaar 1566 hebben we te dien aanzien een afdoend getuigenis, dat te meer waarde heeft omdat het afkomstig is van den Prins van Oranje, die destijds zelf Luthersch-gezind was. In het werk van J. L. Motley, *The rise of the Dutch Republic*, geeft Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink in de Hollandsche vertaling (Eerste gedeelte, Deel II, 1878, blz. 89) bij de opmerking, dat in 1566 te Antwerpen »de Lutheranen de rijksten waren, maar de Calvinisten het talrijkst," deze aanteekening: »Volgens de verklaring van den Prins van Oranje waren er echter maar twee Luthersche kerken in de Nederlanden. Zij waren beide te Antwerpen. »Es ist aber zu erbarmen das der Calvinismus soweitt einreisset und die Augsburgische Confession überwachsett, das in allen diesen Landen seint nur zwo Kirchen der Augsburgischen Confession und die werden in dieser Stadt Antorff erhalten. Der andere Hauff ist durchaus Calvinisch". — Brief van W. van Oranje aan den Keurvorst Augustus, van den 1sten Sept. 1566. M. S. in het archief te Dresden."

In Holland hadden de Gereformeerden dus niet veel aanleiding om tot Luthersche gevoelens te worden overgehaald. En zij waren dan ook werkelijk daartoe niet geneigd. Wel laat Prof. Fruin op het pas aangehaalde volgen, dat hiervoor twee bewijzen zijn aan te voeren (blz. 6). Maar die twee berusten beide op misverstand: het is inderdaad juist het tegendeel, dat erdoor bewezen wordt.

Het eerste luidt aldus (blz. 6): »Toen te Amsterdam de Lutherschen een afzonderlijke gemeente wilden stichten, zocht hij [nl. de predikant Jan Arendsz, die in het voorafgaande genoemd was »de eerste, de toongever" onder de Hollandsche Gereformeerden, en die voorts was voorgesteld als »geen man naar den smaak der nauwlettende Calvinisten van Brabant, maar een man naar het hart van den Prins van Oranje en uit eigen aard en inzicht bereid om diens plannen van verbroedering in de hand te werken"] de in zijn oog niet gewettigde scheuring te voorkomen en las op zekeren Zondag in November [1566]

van den kansel de artikels der Augsburgsche belijdenis, die van het Avondmaal handelen, voor, met de betuiging, dat hij en de zijnen geen ander gevoelen dan dat hierin ontwikkeld werd voorstonden."

Naar hetgeen de Schrijver reeds op blz. 4 herinnerd had, steunt al wat te dien aanzien bekend is op de »Memoriën" van Laurens Jacobsz Reael (destijds een der leiders van de Amsterdamsche Gereformeerden), of eigenlijk niet zoozeer op dat geschrift, dat verloren is, als wel op het bericht dat G. Brandt, die het nog gekend en gebruikt heeft, daaruit samenstelde in zijne *Historie der Reformatie, en andere kerkelijke geschiedenissen, in en omtrent de Nederlanden*, Deel I, 2e druk, 1677. blz. 386 vg. Maar wat zegt nu dit bericht, dat hier toch de eenige bron is? Het zegt letterlijk dit: »De Oosterlingen van de Luthersche gezindheid [welke laatste Brandt er bijvoegt, omdat er uit Hamburg, Bremen, enz. ook Gereformeerde Oosterlingen waren], die hier t' Amsterdam getrouwt waren, ofte in sterken getaele ter koopmanschap lagen, en daerom Leggers genoemt wierden, siende en hoorende, hoe de Gereformeerden de vrijheit van d'oeffening hunner Religie vast uitstrekten, (want men begost nu te spreeken van 't Avontmael in de Minrebroêrs kerk te houden) braghten, om desen voortgangk te stuiten, door de gansche stadt, en onder 't volk: »Dat de Calvinisehen in 't stuk van 't Avontmael qualijk leerden, hun gevoelen streed tegen de Belijdenisse van Augsburg, die in Duitschlandt bij soo veel' Vorsten was aengenoomen. Indien men nu de Calvinische dwalinge aennaeme, soude 't landt in grooten noodt vervallen; maer d'Augsburgsche Belijdenisse aennemende, had men alle hulpe van de Duitsche Vorsten te wachten." Om de twist te voeden, lieten de [Roomsche] Wethouders, door den Oudtscheepen Henrik Cornelissoon, verluiden, dat 'er geen vreê noch rust in 't land sou sijn, indien men de Confessie van Augsburg niet toeliete. Dit gerucht maekte de gemelde Oosterlingen, en hunne aenhangers soo verre gaende, dat se den Burgemeesteren, den vijfentwintigsten van Wijnmaendt, met een smeekschrift aengingen, versoekende de Sint Olefs Kapel tot een kerk te mogen gebruiken, om daer 't loutre woord Godts te prediken, en hunnen Godsdienst te oeffenen. Dit ter kennisse der Gereformeerden gekomen sijnde, wierd bij hun goed gevonden, en Jan Arentssoon opgeleit, desen slagh, door rekkelijkheit en toegeven, te breeken. Op dese wijse: Op een Sondagh, 's morgens, ten negen uuren, in de Minrebroêrs kerk op stoel gaende, las hij den volke het tiende en dertiende Artijkel der Augsburgsche Confessie, handelende van 't Avontmael en 't gebruik der Sacramenten, opentlijk voor; hen vermaenende dat se sich doch door geen' onwaerachtige beschuldiging, noch vremde achterklap, souden laeten verleiden, nochte diets maken, dat 'er bij hun eenig quaed of vremd gevoelen van 's Heeren Avontmael wierd gepredikt; ja uitdrukkelijk met hooge woorden betuigende, dat se tegens de voorgelesene punten niet leerden. Dus verhaelt'et Reael, sonder sijn meeningh verder uittedrukken. Het sij dan dat Jan Arentssoon 't geen daer van 't Avondtmael geseid wierd, verklaerde, naar 't geen hij verstond den inhoudt der heilige Schriftuure te wesen,

te weten, het teeken den naem latende houden van 't beteekende: ofte dat hij, de woorden nemende naer 't verstandt van de Lutherschen, en sijn gevoelen behoudende, hun in 't hunne wilde dulden: als achtende dat het verschil van sulk een gewicht niet was, dat men sich daer seer aen had te stooten; dewijl men sijn eigen meening kon verklaren, sonder de hunne te bestrijden, veel min te veroordeelen. Wat er van sij", enz.

Men ziet dus, dat Brandt zelf, die als Remonstrant altijd gaarne spreekt van Nederlandsche Gereformeerden uit de 16de eeuw die niet »Calvinistisch" waren, hier Jan Arendsz en de zijnen daar toch niet bij indeelt; en dat hij, het verhaal van Reael zelven voor zich hebbende, daaruit geenszins den indruk had ontvangen dat die predikant Lutherschgezind was, ja zelfs juist integendeel zich beijvert dit opzettelijk te ontkennen. En voorts zijn de woorden, waar het hier op aankomt, de woorden die Brandt aan Jan Arendsz in den mond legt (»dat se tegens de voorgelesene punten niet leerden"), door Prof. Fruin aldus overgenomeu: »dat hij en de zijnen geen ander gevoelen dan dat hierin ontwikkeld werd voorstonden." Eene wijziging, die natuurlijk geheel ter goeder trouw is, in de meening dat de zin volkomen dezelfde bleef, maar die toch inderdaad niet zoo onbeteekenend is. Brandt heeft de uitdrukking beter begrepen, en zelfs tegen het genoemde misverstand als bij voorbaat geprotesteerd.

En een soortgelijk misverstand is er bij het andere bewijs, dat hieraan wordt toegevoegd, en dat, naar het bericht van P. Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, enz., Ed. 1679, Deel I, blz. 107, in deze woorden gegeven wordt: »Iets later drukte zich in gelijken zin en in nog sterker bewoordingen te Leiden een der door Cooltuyn toegezonden predikanten, Jurriaen Yperzoon [Jurriaen Epesz, of Georgius Aponis], uit. Deze verklaarde aan de overheid daar ter stede uit naam zijner gemeente, »dat zij geen andere religie beleden [bij Bor, en terecht: »wilden belijden"] dan de oprechte Confessie van Augsburg, gelijk die door Melanchton was beleden en [bij Bor: »of"] verklaard in zijn brief aan den Paltzgraaf"."

Inderdaad zijn dit uitdrukkingen als van Jan Arendsz te Amsterdam, »in gelijken zin en in nog sterker bewoordingen"; maar geheel anders dan Prof. Fruin dit bedoelt. Immers, die Leidsche Gereformeerden verklaarden niet maar eenvoudig, dat hunne religie met de Augsburgsche Confessie overeenstemde. Zelfs wie zulk eene verklaring gaf, werd in de 16de eeuw door de Lutheranen zelven nog niet voor een geestverwant gehouden: er moest nog iets bij, waardoor alle mogelijkheid van eene opvatting in Gereformeerden zin volkomen werd uitgesloten. En wat deden nu die Leidsche Gereformeerden? Zij handelden naar den raad van Calvijn, en gaven ook eene bijvoeging, maar dan deze: »de Confessie van Augsburg", nl. »de oprechte," d. i. de echte, gelijk die door haren oorspronkelijken opsteller, Melanchthon, in 1540 het laatst geredigeerd was, met eene kleine Calvinistische wijziging juist in het artikel over het Avondmaal (welke redactie ook in Duitschland

jarenlang als de echte gegolden heeft); terwijl zij ten overvloede daar nog aan toevoegden: »gelijk die door Melanchton was beleden of verklaard in zijn brief aan den Paltzgraaf". Dezen brief van 1 Nov. 1559 hier over te nemen, is wel onnoodig; daar toch zeer bekend is, dat Melanchthon in zijne opvatting van het Avondmaal allengs geheel met Calvijn is gaan overeenstemmen. De verklaring, die de Leidsche Gereformeerden op 25 Januari 1567 hebben afgelegd, is dus zonder twijfel belangrijk voor de kennis hunner geestesrichting. Maar dan juist omdat zij bewijst, dat degenen die haar aflegden goede Calvinisten waren, broederlijk gezind tegenover de Lutherschen, maar dan zóó, dat zij de eigene Gereformeerde belijdenis niet ter zijde stelden, maar uitdrukkelijk handhaafden.

Reeds uit het bericht van Bor is dit duidelijk; en het wordt ten overvloede bevestigd door een ander getuigenis. Prof. M. Schoock heeft in zijn werk *De bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, Ed. 1651, blz. 437—529, een hoofdstuk ingevoegd (Sect. III, Cap. VII), waarin hij uit zeer vele thans niet meer bekende documenten eene schets geeft van de eerste periode van de Reformatie hier te lande, vooral door opgaven omtrent de namen en de werkzaamheid van hare predikers (in welk hoofdstuk ook de reden ligt, waarom het genoemde boek van zoo groote waarde geacht wordt). En nu wordt ten aanzien van Leiden hierin o. a. gezegd (blz. 480): »Hactenus investigare non potui, quinam primitus buccinam ibidem inflaverint, videturque sub initium motuum Belgicorum, quo tempore negotia Ecclesiae convenienter nondum ordinata erant, hic irrepsisse religio praecise exacta ad mentem eorum, qui ut Lutherani audire non detrectant, ita Augustanam Confessionem secundum particularem sensum magis, quam publicum intelligunt; notatum siquidem Georgium Apitium, sive, Joriaen Epensche, ex sensu talium, qui anno 1570 in illa urbe plurimi erant, publice populum instituisse."

Intusschen is dit natuurlijk niet aldus op te vatten, alsof in 1566 en vervolgens de Nederlandsche Gereformeerden, allen zonder onderscheid, en dan tot in alle consequentiën, Calvinistisch zouden gedacht en gehandeld hebben. Onder hen waren hier en daar ook wel andere beginselen, die min of meer nawerkten; en met name in Holland openbaarden zich bij sommigen Doopersche sympathieën, of neiging tot Indepèndentisme, of afkeerigheid van kerkelijke discipline, enz. Dit was o. a. het geval bij de naar Emden uitgeweken Amsterdammers Laurens Jacobsz Reael en Frans Volkertsz Coornhert (broeder van den later als Libertijn zeer bekenden Dirk V. C.), uit wier brieven (van den eersten aan Dirk Canter van 17 Juli '70, en van den anderen aan zijn broeder Dirk van 19 Juli '70; beide openbaar gemaakt door J. F. van Someren, eerst in het tijdschrift *Oud-Holland*, jaarg. 1892, en daarna in 1896 in een *Supplément* bij de vroeger door Mr. G. Groen van Prinsterer uitgegeven *Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, blz. 46—55) door Prof. Fruin (blz. 20—22) het een en ander wordt medegedeeld. Maar het standpunt, waar die mannen op stonden, was volstrekt niet Luthersch; het had juist integendeel

eenige overeenkomst met het latere Libertijnsche. En voorts werd het destijds nog niet gekenmerkt door leerstellige afwijking: de quaestiën, die erbij betrokken waren, lagen nog uitsluitend op het gebied van de politiek en van het kerkrecht. In de politiek gold het de wijze, waarop hulp bij Duitschland moest gezocht worden; en degenen, die op dit punt met den Prins van Oranje medegingen, hadden, hiermede in verband, ook bezwaar tegen de vereeniging der Nederlandsche Kerken in een Gereformeerd kerkverband.

Dat op kerkelijk gebied het verschil bepaaldelijk hierin gelegen was, is onmiskenbaar, b. v. uit den zoo even aangehaalden brief van Reael aan Canter van 17 Juli '70, waarin hij o. a. zegt, dat hij en »de Hollanders" (nl. de naar Emden uitgewekenen, in hunne meerderheid) thans bezwaar hadden tegen het opstellen eener voor Duitschland bestemde Apologie, waarin de Nederlandsche Gereformeerden tezamen vereenigd en dan juist als Gereformeerden zouden optreden; om dezelfde reden, als waarom zij vroeger ook afgeslagen hadden het »versoec van onderteykeninghe van eenighe articulen", en het »versoec van onderhoudinghe int gemeene der verstroyder dienare". Dit laatste verzoek nl. gold (gelijk ook door Prof. Fruin herinnerd wordt, blz. 22) het voorstel, dat Marnix en Van der Heyden, uit naam van de Nederlandsche Gereformeerde Kerken te Heidelberg en te Frankenthal, aan de Nederlandsche zusterkerken gedaan hadden, in hunnen brief van 21 Maart '70 (afgedrukt door Prof. J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde, Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, Aanhangsel, 1878, blz. 4—38). En het andere verzoek kan alleen betrekking hebben, niet (gelijk Prof. Fruin onderstelt, blz. 19) op »zekere" geheel onbekende, »geloofsartikels", die Hermannus Moded in Emden zou zijn komen aandringen, maar op de zeer bekende artikelen van de in November 1568 te Wezel gehouden samenkomst van een groot aantal leiders en woordvoerders der Nederlandsche Gereformeerden (afgedrukt door schrijver dezes, naar het nog voorhanden zijnde authentieke stuk, in de *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie II, Deel III, 1889; ook afzonderlijk uitgegeven als *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 1889; blz. 9—41); welke artikelen niet te beschouwen zijn (naar de gissing van Prof. Fruin, blz. 27 vg.) als »een transactie tusschen rekkelijken en preciesen", maar geheel en ten volle in den geest zijn van de Emdensche Synode van 1571, wier stilzwijgen over die Wezelsche artikelen zeker niet »bevreemdend" kan zijn, daar in eene bloote opteekening van kerkelijke besluiten, zonder bijvoeging van overwegingen, gelijk de Emdensche Acta zijn, toch wel niet herinnerd kon worden aan hetgeen een aantal personen op eene particuliere samenkomst vroeger hadden afgesproken. Dat op die artikelen door Reael gedoeld werd, is te meer waarschijnlijk, daar het, blijkens hunne onderteekeningen zelve (a. w., blz. 36—41), inderdaad Moded geweest is, die zich na de samenkomst in November 1568 daarvoor zeer beijverd heeft, en daar bij de vele onderteekeningen geene gevonden wordt uit den kring van Reael.

Diezelfde afkeerigheid van een Gereformeerd kerkverband, waarin

destijds ook de twee naar Emden uitgeweken Amsterdamsche predikanten Jan Arendsz en Peter Gabriel deelden, heeft zich daarna nog eenmaal geopenbaard in 1571, toen »de Hollanders" te Emden bezwaar maakten, om tot het samenkomen van eene Nederlandsche Synode mede te werken. Maar ook toen lag het bezwaar niet in Lutherschgezindheid, of in eenig punt van de leer, maar alleen in de gemeenschappelijke kerkelijke inrichting en discipline. Immers, in de stukken van dien tijd, die op de Emdensche Synode betrekking hebben (samen afgedrukt in een opstel van schrijver dezes over *De geldigheid van de oude Kerkenordening der Nederlandsche Gereformeerde Kerken*, 1890, blz. 51—74), wordt ter verklaring, waarom sommigen de Synode niet wilden, slechts dit uitdrukkelijk genoemd, dat zij zeiden: »Het zijn niet dan menscheninstellingen". En hetzelfde blijkt ook uit de mededeelingen van den praeses dier Synode, Gaspar van der Heyden, in zijn brief aan Arend Cornelisz van 25 Sept. '73 (afgedrukt bij Dr. M. F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden*, 1884, blz. 206—210): »'t Wondert my seere dat syn Excel. [de Prins van Oranje] Synodum Embdanam soude misprysen, daer ons D. Ald. [Marnix] eer wy er henen ginghen anders geseyt heeft, ende het doet nv vele achterdenckens hebben wat dat bediedt. Ick sorge wel ten deele dat het quaet is, dat hy niemand by hem heeft die Christus saken wat meer diene. Ick wil haest met Dath. en Taf. [Datheen en Taffin] daervan spreken, want wat ist dat wy vele steden ende mueren cryghen ende hebben, als Jerusalem niet opgebout soude werden, daer toch de Heere meer daertoe gesint is, dan tot alle Jacobs wooninghen. Ghy doet een groot werck die Conventus aenstellende, want die hen vanden naem der discipline ende ordeninghe schouwen, sullense toestaen reipsa, ende 'tgelt gelyck hoe Christus gepredict wert, als Hy suyver inde leere gepredict wert ende men allenskens tot eenige forme comen mach. Van Petro en verwondert my niet, want ghy weet dat ickt v. l. dick gesegt heb, dat hy, noch [d. i. en] syn gesell, ja hy doer den anderen, deser saken een afschouwen hadden, hoewel syt toch onderschreven ende ons daerover ten lesten bedanct hebben." Door Prof. Fruin wordt terecht opgemerkt, dat we hier bij »Petrus en syn gesell" zeker te denken hebben aan Jan Arendsz en Peter Gabriel; maar wat hier dan eigenlijk van hen gezegd wordt, is bij hem niet duidelijk, daar hij dit gedeelte van den brief wel overneemt (blz. 42), maar dan enkel den eersten en den laatsten volzin, terwijl hij de daar tusschenin liggende drie volzinnen, die hij blijkbaar beschouwde als in zijn betoog niet ter zake doende, weglaat en door tittels vervangt. Hierdoor echter kan in den laatsten volzin de uitdrukking »deser saken" niet goed begrepen worden, en is de Schrijver er zelfs toe gekomen, die te laten terugslaan, niet op het onmiddellijk voorafgaande »discipline ende ordeninghe" en »Conventus" en »forme", maar geheel in het algemeen op »hetgeen op de Synode besloten werd" (blz. 43), en voorts inzonderheid op »het aannemen, als formulier van eenigheid, der Geloofsbelijdenis van De Bres", dat »de eigenlijke twistappel was tusschen de preciesen onder de Calvinisten en de

rekkelijken" (blz. 36). Indien dit zoo was, zou de zeer »preciese" Van der Heyden zeker niet gesteld hebben, dat Christus door Arendsz en Gabriel »suyver inde leere gepredict wert"; en indien het verschilpunt in de leer gelegen had, zouden mannen, als die beide, wel niet uit toegefelijkheid zich geschikt hebben, ja zou zulke toegefelijkheid zelfs niet zijn te pas gekomen. Nu het enkel de ordening en de discipline gold, was dit gansch iets anders; vooral omdat wel was aan te toonen, welk een nauw verband er was tusschen de Gereformeerde belijdenis en de Gereformeerde ordening en discipline.

In verband met dit alles moet dan ook bezwaar gemaakt worden tegen de geheele voorstelling van Prof. Fruin, alsof bereidvaardigheid, om zich broederlijk bij de Lutherschen aan te sluiten, een bewijs was, dat men geen »preciese" Calvinist was. Dit zou dan moeten gezegd worden, b. v. van mannen als Guido de Brès en Petrus Dathenus. Zulke hoofdleiders der Gereformeerden zouden dan als »rekkelijken" tegenover de »preciese" Calvinisten moeten gesteld worden. Ja, hoe zonderling het ook klinke, Calvijn zelf zou dan geen »preciese" Calvinist geweest zijn, maar, in tegenstelling met den zeer »preciesen" Bullinger, als een »rekkelijke" zijn te kenschetsen. Ieder voelt wel, dat het toch niet gaat, op zulk eene wijze de Gereformeerden in te deelen. Inderdaad was, in zake de verhouding tot de Lutherschen, »precies Calvinistisch" en »rekkelijk" volstrekt geene tegenstelling, Er waren zonder twijfel ook »preciese Calvinisten", die van geenerlei verbroedering met de Lutherschen wilden weten. Maar in het algemeen waren het toch juist de meest »preciesen", die op het genoemde punt het meest »rekkelijk" waren. En dat was dan volstrekt niet vreemd, of zelfs tegenstrijdig: de Gereformeerde belijdenis bracht juist mede, dat de meest preciese, mits hij dit van harte meende en consequent was, tegenover Luthersche broeders ook de meeste verdraagzaamheid in practijk kon brengen.

Door Prof. Fruin zelven wordt hiervan een voorbeeld bijgebracht, uit het »Libellus supplex", dat de Nederlandsche Gereformeerden in 1570 bij den Duitschen Rijksdag te Spiers hebben ingediend, of liever uit het daaraan toegevoegde »Apologeticon" (afgedrukt bij D. Gerdes, *Scrinium Antiquarium*, Tom. VIII, Pars 2, Ed. 1765, p. 585—649), dat afkomstig is van de zoogenaamde »preciesen", en zelfs denkelijk door Datheen is gesteld. Daaruit wordt het volgende door hem aangehaald (blz. 24): »Quae potest esse dissensio inter eos, qui non modo verbum Dei unicum amplectuntur, sed etiam ex verbo Dei constitutae fidei formulae per omnia subscribunt? Nos enim certe vel libentissimis animis Confessionem Augustae a vestris majoribus Carolo Imperatori oblatam recipimus atque amplectimur. Et si quicquam iudicare possumus, etiam eorum Theologorum, quorum opera illa formula conscripta traditaque est, doctrinae per omnia assentimur...... Est igitur, Principes, calumnia, ab adversariis ementita, cum aiunt nos diversam a Germanis religionem profiteri." En nu voegt Prof. Fruin hier wel aan toe: »Hoe deze professio, actui contraria, uit de pen van mannen als

Datheen of Moded is kunnen vloeien, begrijpen wij niet wel." Maar dit komt dan weer door zijne onjuiste voorstelling van de »preciesen." Inderdaad is dat geheele »Apologeticon" goed Gereformeerd. Maar omdat het bestemd was om hulp te vragen van Duitschland, waar voor Protestanten uitsluitend de Confessie van Augsburg mocht gelden, wordt wel met een enkel woord gesproken van verschilpunten (b. v. in het aan de aangehaalde woorden voorafgaande: »Quod si in nonnullorum verborum explicatione quaedam fortasse est discrepantia"), maar op dat verschil geenerlei nadruk gelegd, en integendeel uitgesproken, dat de adressanten geene andere religie hadden dan de Lutherschen, en zelfs de Augsburgsche Confessie gaarne aannamen; waarbij zij dan natuurlijk dachten aan de uitgave van 1540, en ten overvloede nog verklaarden, dat zij het ook geheel eens waren met de leer der theologen die haar hadden opgesteld, d. i. met die van Melanchthon en de Melanchthonianen. In zulk een stuk, en in die omstandigheden, kon en mocht en moest juist een man als Datheen aldus spreken. Dat was nog volstrekt niet, voor de Nederlandsche kerken de Gereformeerde belijdenis ter zijde stellen, en den naam der Augsburgsche Confessie aannemen. Het had enkel de strekking, voor de Nederlandsche Gereformeerden de verdachtmaking van de Luthersche ijveraars af te weren. En het was geheel in denzelfden geest, als waarin Datheen ook reeds vroeger, te Frankfort, was opgetreden.

Het was inderdaad niet de schuld der Gereformeerden, allerminst der zoogenaamde »preciesen", dat de Protestantsche kerken reeds sedert het midden van de 16de eeuw in tweeën gescheurd zijn. En ook op dat punt moet dan nog bezwaar gemaakt worden tegen de voorstelling van Prof. Fruin, waar hij schrijft (blz. 14): »Al zijn pogingen [nl. van den Prins van Oranje, tot 1567] om Calvinisten en Lutheranen te verbroederen en te vereenigen waren mislukt. Mislukt vooral om den onwil der Calvinisten, die hun rechtzinnigheid haast even stipt handhaafden als de Katholieken de hunne. De Lutherschen waren niet zoo uitsluitend, vreedzamer in alle opzichten en ondergeschikter aan de Overheid." Dat het destijds in de hoofdzaak juist andersom was, kan reeds overvloedig blijken uit hetgeen in deze noot, en ook in noot 79, herinnerd is. En het zou waarlijk geen moeite kosten, daarvoor de getuigenissen nog ontzaggelijk te vermenigvuldigen, terwijl er van het tegenovergestelde al zeer weinig voorbeelden zouden zijn aan te voeren. In dit opzicht had Van der Heyden niet als de type van alle Gereformeerden moeten beschouwd worden, en had ook moeten gelden, dat deze zoo anti-Luthersch geworden was, juist door de bitterheid en den haat van de Lutherschen zelven. In het algemeen is die houding wel de oorzaak, waarom de Gereformeerden wel niet anders konden, dan hoe langer hoe meer zich terugtrekken, en waardoor zij ten slotte genoodzaakt werden, ook hunnerzijds tegenover de Lutherschen positie te nemen.

Dat dit ook in Nederland geschied is, en dat met name de Emdensche Synode van 1571 het kerkverband hier te lande op een zoo beslist

Calvinistischen grondslag gevestigd heeft, wordt door Prof. Fruin niet alleen vermeld, maar ook blijkbaar goedgekeurd en met ingenomenheid uitgesproken. Bij vernieuwing heeft hij hulde gebracht aan het Calvinisme, door te wijzen op de groote beteekenis, die het destijds voor ons vaderland heeft gehad. Daaraan mag hier nu ten slotte nog wel eens herinnerd worden. Niet, alsof het bij een geschiedschrijver van den eersten rang ook maar eenigszins zou bevreemden; maar omdat het eene waardeering is, die bij een niet-Calvinist des te meer op waardeering aanspraak heeft. Hij spreekt daarvan o. a. blz. 38. Na gewezen te hebben (bl. 36) op »de algemeene strekking der besluiten", die te Emden genomen zijn, waarvan dit als de hoofdzaak wordt aangegeven: »Zij stichten eenheid door het gemeenschappelijk aannemen eener bindende geloofsbelijdenis en zij leggen de grondslagen voor een aan de toestanden passende kerkinrichting"; laat de Schrijver dan volgen: »De Synode heeft zich stiptelijk bepaald tot de kerkelijke aangelegenheden. Wij kunnen haar standvastigheid in dezen slechts eerbiedigen en goedkeuren. Een hinken op twee gedachten, een rekening houden met wereldsche bedoelingen, een modderen in één woord, had het hoofddoel, dat men beoogde, noodzakelijk in gevaar moeten brengen. Zooals daarentegen de Synode gehandeld heeft, heeft zij aan de kerk in de eerste plaats, maar ook aan den Nederlandschen Staat een onschatbaren dienst bewezen. Zij heeft gezorgd dat, toen de opstand in Holland zegevierde en met de oude heerschappij ook de oude Kerk omverwierp, onmiddellijk voor een Gereformeerde Kerk, waarmee zich de Staat verbinden kon, de grondslagen konden gelegd worden, naar het bouwplan, dat zij thans in de hoofdlijnen met vaste hand geteekend heeft."

Bij blz. 30.

[83]) Wat hierboven in den tekst gezegd is over Calvijns relatie met de Antwerpsche kruiskerken wordt gestaafd en toegelicht door de volgende stukken.

Wat de Waalsche Kerk te Antwerpen betreft, komen hier in aanmerking:

Haar brief aan de Waalsche Kerk te Emden van 16 Juli '56, voorstellende om van wege een aantal Nederlandsche Kerken bij Calvijn aan te dringen, dat hij eens naar Frankfort gaan zou, tot beslechting van de twisten in de Waalsche Kerk aldaar; waarvan reeds het noodige vermeld is in noot 81, blz. 186 vg.

Calvijns brief aan de Waalsche Kerk te Antwerpen van 21 Dec. '56; waarvan dit de hoofdzaak is: »Treschers seigneurs et freres, iespere que nostre frere Me Francois vous aura faict les excuses de ce questant a Francfort au moys de septembre, ie ne vous peus escrire. Depuis mon retour iay quasi tousiours este malade: non pas que cela maict en tout empesche, mais pour le moins quant lopportunite du messager soffroit, ie ny pouvois vaquer. Tant y a que si ieusse pense mes lettres estre fort requises, ie neusse pas si long temps attendu, car ie

vouldrois bien memploier pour vous en plus grandes choses. Mais pour ce que vous avez gens plus prochains qui vous exhortent et sollicitent, il me semble que vous navez pas grand besoing de mes lettres, sinon affin que vous soiez consolez du soing que iay de vostre salut. Car comme vous maymez, ie ne doubte pas que la memoire que iay de vous ne vous resiouisse. Au reste ce que vous pourrez attendre et desirer de moy, vous le trouverez plus prest en le cherchant soigneusement, cest que si vous estes diligens a lire la saincte parole de Dieu, et vous exercer en la doctrine dicelle et exhortations qui en sont tirees, il y aura assez pour vous confermer en la crainte de Dieu, vous edifier en la foy de nostre Seigneur Iesus, et vous retenir en telle constance que rien ne vous face decliner du bon chemin. Seulement gardez de vous refroidir, car vous scavez a quelle condition nous sommes appelez. Daultre part vous experimentez quelz moiens a Satan de vous desbaucher ou vous esgarer, sinon que vous fussiez retenuz de ceste bride de la parolle de Dieu. Car quoy quon se face acroire, si on se retire bien peu de temps, toute congnoissance quon aura eue sesvanouit tantost. Car nous sommes si plains de vanitez et mauvaises affections, quelles ont incontinent corrompu toute la bonne semence que Dieu aura mis en nous, sinon quon soit tousiours apres a cultiver pour arracher le mal et constituer le bien. Sur tout vous estes en un lieu ou il y domine tant de corruptions, que si vous navez tousiours les remedes a la main, il vous seroit bien difficile de perseverer en la purete laquelle Dieu demande de tous les siens. Et ie pense bien que chacun sent assez en soy combien Satan sefforce a user de telles occasions. Taut plus donques avez vous a batailler au contraire.

»Vray est que ce nest pas le tout de lire et douir, car nostre but est destre conioinctz et uniz a nostre Dieu en toute sainctete et perfection, et daultant que nous ny pouvons parvenir iusques a ce que nous soions despouillez de ceste nature corruptible, nous avons a cheminer en integrite de vie, et servir en pure conscience ce bon Dieu qui nous a choisiz a soy. Mais pource quen nostre foiblesse, et au milieu de tant de tentations, nous avons bien tost mis en oubly quelle est nostre vocation pour nous aquitter de nostre debvoir, et cependant nostre legerete nous transporte ca et la, il est bien mestier de faire valoir les aides que Dieu nous donne. Parquoy, mes freres, exercez vous non seulement a lire en prive, mais aussi a vous assembler au nom de Iesus Christ, affin dinvoquer Dieu et recevoir quelque bonne instruction pour profitter de plus en plus. Et par ce moien aussi, chacun incitera ses freres a prendre courage, et sera incite par eux. .... »Ie vouldrois bien, oultre ce que noz freres vous visitent, que vous eussiez homme resident avec vous pour vous enseigner, affin aussy davoir recours a luy en toutes voz difficultez, et vous prie dy tascher tant que vous pourrez. Au reste, mes freres, cheminez tousiours tellement au millieu de ceste generation perverse, que vostre vie-monstre par effect que ce nest pas en vain que Dieu vous a separez, et desdiez vous plainement a nostre Seigneur Iesus, iusques a ce que vous soiez

du tout reformez a son image pour estre participans de sa gloire, et que tousiours il vous souvienne que nous avons a passer par ce monde, et non pas y estre enveloppez.”

En een brief van François Perrucel (uit Frankfort) aan Calvijn van 6 Mei ’58; waarin over de beroering te Antwerpen, en over de brieven en afgevaardigden die van daar naar Calvijn gingen, het volgende voorkomt: »Paucis abhinc diebus aut mensibus, clarissime domine, magni quidam tumultus excitati sunt in ecclesia gallica Antwerpiensi, ob quos non dolendum modo mihi verum etiam ingemiscendum est. At quum ignorem quibus illi sint imputandi, ulterius mihi progredi non licet. Caeterum ad tuam praestantiam huius rei ergo veniunt duo de quorum candore aut probitate non ausim, nedum velim, diffidere aut male suspicari, quum longo usu atque experientia uterque sit probatus. Acceptis autem literis a quodam mercatore, viro non solum probo verum etiam erudito, quibus me hortabatur ut quod mei officii esset hac in re sedulo exsequerer, optimum esse censui perlectas ad te mittere, ut inde facilius certiusque rem omnem perspicere possis, quam alioqui verebar non fore tibi satis perspicuam. Sed te etiam atque etiam oro ut illas exuras, quandoquidem ea est scriptoris voluntas. Hoc autem satis persuasum habeo, hominem non aegre laturum quod illas ad te miserim.”

Met betrekking tot de Nederduitsche Kerk te Antwerpen komen hier in aanmerking:

Een brief van Datheen (uit Frankfort) aan Calvijn van 20 Sept. ’58; met verzoek om advies over de quaestiën, of het voor de Gereformeerden te Antwerpen al dan niet geoorloofd en plichtmatig was in het geheim samen te komen, en hoe zij moesten handelen ten aanzien van huwelijksbevestiging, begrafenis en Doopsbediening; welke brief in zijn geheel aldus luidt: »Insignis tua humanitas et non vulgaris facilitas nec non quaestionum quarundam gravitas iudiciique tui dexteritas, ornatissime domine et frater, efficiunt ut meis literis tibi alioqui occupatissimo molestus esse cogar. Non ignorat Praestantia vestra, plures Antwerpiae in vinculis detineri qui eo nomine coniecti in vincula dicuntur quod coetus privatos frequentarunt. Haec res iam multos turbat, dum alii licitos et pios, alii illicitos et impios esse clancularios huiusmodi conventus contendunt. Quare etiam nonnulli fratres ut scrupulo omni liberarentur literis suis duas quaestiones nobis alioqui satis graves proposuerunt, quae ad hunc modum sunt formatae: Num coetus illi particulares aut privati boni sint et legitimi, et num is bene faciat qui se ipsum propter coetus hos uxorem familiamque periculo exponit? Haec quaestio per se non facilis additis circumstantiis multo difficilior redditur: nam non fert magistratus tales conventus quae [lees: »qui” of »quia”] proditionis speciem prae se ferunt. Deinde non probat matrimonia clandestina habetque proles pro illegitimis. Praeterea nocturnas et secretas mortuorum sepulturas non patitur quum multa latrocinia et homicidia sub eo praetextu evitandi superstitiones admitti possent: econtra non possunt pii publice apud pontificios matrimonium contra-

here nec mortuos sepelire quin superstitiones suo silentio ac praesentia approbent. Quid igitur consilii piis undique angustiis oppressis hac in re dabitur?

»Altera quaestio est num liceat fidelibus infantes papistis baptizandos offerre, dum alius cultus divinus publice non habetur. Et hic quoque magna est difficultas, nam si non baptizatur infans frustrantur pii parentes insigni consolatione et anabaptismi suspicionem incurrunt. Si in privatis piorum coetibus baptizetur creatur parentibus praesentissimum periculum. Si papistis offerant cum protestatione, nec hoc periculo caret. Et quid illi facturi sunt qui per totam inferiorem Germaniam sunt dispersi et ministris carent? Num quilibet in sua familia sacramentorum potest esse administer? His de rebus inter nos consultavimus et contuli etiam cum D. Crispino. Caeterum nihil diffinivimus ac responsionem ad Antwerpensium literas tantisper distulimus donec praestantia tua reliquique fratres suo consilio nos iuverint quod anxie exspectabimus. Quare P. T. per Christum enixe oramus ut quam poterit fieri citissime nobis respondere non gravetur."

En een brief van Adriaan Cornelisz van Haemstede (uit Antwerpen, waar hij predikant was bij de Nederduitsche kruiskerk) aan Calvijn van 26 Nov. '58; met verzoek van advies over de quaestiën, of het een Gereformeerde al dan niet vrijstond, voor kinderdoop en huwelijksbevestiging gebruik te maken van den dienst van een Roomschen priester, mits deze zich daarbij onthield van superstitieuse ceremoniën; welke brief van dezen inhoud is: »Quam sit non modo difficile verum etiam periculosum ecclesiam Dei regere, tu iam longa experientia, optime Calvine, edoctus es, ego vero indies experior magis ac magis, sentioque mihi onus humeris meis impar a Deo optimo maximo impositum. Necessum est enim versanti in tali officio, ac praesertim in hiis in quibus nos degimus regionibus, non tantum sacra divinaque verum etiam humana et politica novisse ac internovisse, quorum omnium mihi quam minima cognitio est. Hinc est quod saepenumero magno pudore confusus roganti responsum dare, ut vellem, non possum, quod me multum male habit et angit. Hoc vero unum mihi solatii est, quod interdum in gravioribus causis liceat a doctioribus sententiam petere. Nuper mota erat quaestio: an Christianus a papistico sacrificulo, nihil contra Christi institutionem agente, paedobaptismum petere posset, ubi clancularia ecclesia solum esset. Hanc quaestionem a Francofordianis fratribus etiam ad vos transmissam credo. Iam vero inter nos alia exorta est, scilicet an Christiano contrahere matrimonium liceret papistico ministro approbante, modo nihil superstitionis admisceatur. Ego id fieri posse affirmabam, praesertim quum magistratus clancularia illa matrimonia illegitima, existiment, filiosque spurios iudicent, si causa ad ipsorum iudicium protrahatur. Adde quod plerique nos, absque ulla coniunctione legitima, instar concubinarum domum abducere cavillentur uxores. Aiebam inter politicas ordinationes referendam esse hanc matrimonii celebrationem, quemadmodum alii contractus in quibus papistico notario papisticisque testibus interdum utimur. Hic ego quid Paulus de

eidolothitis doceat videndum dixi: nostrum autem non esse leges ferre, ac conscientiis iugum imponere, et peccatum appellare id de quo mandatum non habemus in scripturis expressum. Hic ego tuam sententiam, mi domine, tuorumque iudicium libenter audire velim, ac ne transscribere graveris summopere optarem. Quod te, ut facias, etiam atque etiam rogo."

[84]) De omstandigheid, dat Calvijn in 1556 aan Guido de Brès geschreven heeft, ter beantwoording van een aantal vragen, welke deze hem had voorgesteld, is alleenlijk bekend uit een rapport van de drie commissarissen, die in October 1561 door de Landvoogdes naar Doornik gezonden waren, om een onderzoek in te stellen naar de ongeregeldheden, die aldaar waren voorgevallen, doordat een aantal personen bij herhaling de stad waren doorgetrokken onder het zingen van psalmen. Bij dat onderzoek werd op 10 Jan. '62 de woning ontdekt, waarin De Brès bij zijne werkzaamheid in die streken zijn hoofdverblijf hield. Zelf had hij in tijds kunnen vluchten: maar men vond nog eene menigte boeken en brieven en andere belangrijke stukken. En nu staat in het rapport over die vondst (afgedrukt bij Dr. L. A. van Langeraad, *Guido de Bray*, 1884, blz. 45—48) o. a.: »Que plus est entre lesdits pappiers l'on a recouvert plussieures lettres de plussieurs costez escriptes audit Guy, et entre icelles une lettre de Jan Calvin de l'an 1556 [in de uitgave van *Le Bibliophile Belge*, 3e Année, 1868, blz. 69, staat hier bij vergissing: 1558] par lesquelles il respond à certaines questions que luy auoit propose ledit Guy, dont envoions extraict à votre Alteze". De brief zelf echter is verloren gegaan, daar al het toen gevondene, nadat daaruit de noodige aanteekeningen gemaakt waren, op last van de Landvoogdes verbrand is (Dr. Van Langeraad, a. w., blz. 48).

[85]) De in den tekst bedoelde brief van Calvijn aan Menso Poppius (destijds predikant te Manslacht, in Oost-Friesland) van 26 Febr. '59, waarin hij advies geeft op een dertiental quaestiën, welke deze hem had voorgesteld (bijna alle van dien aard, dat zij zich gedurig voordoen, ook thans nog), is van den volgenden inhoud:

»Si meas occupationes cognosceres, optime frater, non esset mihi petenda brevitatis venia, si forte votis tuis non satisfacio. Vix enim credas, quam onerosum sit ac negotiosum munus quod sustineo, et quam multa aliunde publice et privatim ad me distrahendum accedant. Iam vero quintum mensem febris quartana me in cubiculo captum tenet, maiori etiam temporis parte lecto affixum. Etsi enim paulatim mitescit, sic tamen debilitavit et animum et corpus ut multis laboribus non sufficiam.

»Quod quaeris de indoctis pastoribus, qui etiam ad discendum propter ignaviam adduci nequeunt, vel etiam qui impura vita contaminant ecclesiam Dei, nec saepius admoniti resipiscunt, sintne excommunicandi: an quia connivet magistratus et cessat tolerandi sint, ego ita sentio. Postquam frustra expertus es remedia quae extremam severitatem debent

praecedere, agendum esse cum aliis fratribus et symmystis, quibus cordi est rectus ordo, ne diutius patiantur sordibus istis pollui Dei sanctuarium. Ad hanc rem conventu opus esset, non pastorum modo, sed eorum quibus a Principe mandata est ecclesiae cura, ut communis sit deliberatio. Si spes aliqua correctionis appareat, sperandum ad tempus erit cum gemitu: sin vero longius progredi vos coget eorum pervicacia, rogandi erunt disciplinae praefecti, quibus autoritas data erit, ut vobiscum in paucorum abdicationem consentiant, quae caeteris terrorem incutiat. Ac ne immodicus videri possit rigor, colligenda erunt crimina ex quibus palam fiat, vel insanabiles esse morbos, vel superioribus offensis non esse parcendum, quia non sint in pastore tolerabiles. Hoc quoque si demum impetrari non poterit, hoc unum restare arbitror, ut libere denuncietis, etiamsi eos vel foveat, vel toleret Magistratus: vobis tamen nullam posthac coniunctionem cum ipsis fore, nec iam vobis esse loco fratrum. Haec excommunicatio forte magistratum expergefaciet, ne ita torpeat: saltem conscientias vestras pacabit, quia partibus vestris eritis defuncti.

»De secunda quaestione ita sentio: curandum esse inprimis, ut publica autoritate excommunicatio in ecclesia vigeat. Atque in hanc rem strenue incumbere cordatos pastores necesse erit. Si ad hunc consensum adduci magistratus non poterit, sicuti omnes fere a iugo abhorrent, non tamen frangantur repulsa pii pastores, neque ab incepto cursu desistant, sed constanter profiteantur sibi fas non esse diutius profanare sacra mysteria. Porro indignam et minime ferendam esse profanationem, dum promiscue quoslibet admittunt: ut porcis etiam et canibus pateat Christi mensa.

»Quod ad filios improborum spectat, legitima ecclesiae gubernatio postulat, ne ad coenam accedant, nisi examinati. Erit autem in examine ratio, qua arceantur si indigni sunt, donec profectum aliquem ostenderint.

»Negligentiam in liberis instituendis excommunicatione punire, durum mihi videtur. Obiurganda quidem est parentum segnities, stimulandi sunt modis omnibus, adhibendae etiam minae: sed ubi neque manifesta impietas, neque contemptus, neque gravius crimen cernitur, lenitatem rigori praeferri satius est. Atque haec omnino regula in censuris ecclesiasticis tenenda est, ne austeritas humanitatem superet.

»Quantum ad pueros attinet, si adoleverint, asperius corrigenda erit eorum protervia. Neque enim veniam meretur tam dissoluta intemperies, de qua narras. Caeterum ubi ducunt uxores, hoc fraeno cohiberi expediet, non alia lege benedici eorum coniugium, nisi se ad bonam frugem redituros promittant. Quod si redierint ad ingenium, levitas eorum et perfidia bis reos faciet.

»Quoniam baptizandi licentia, quam sibi feminae arrogant, nihil aliud est quam crassa superstitio, stulta illa et temere suscepta actio pro nihilo ducenda est. Pastorum ergo officium est eas compescere: interea legitimo baptismo consecrare infantes, qui stulta et praepostera aemulatione nihil aliud quam polluti fuerunt. Plura in libello quodam meo reperies, cui titulus est: Appendix ad rationem reformandae ecclesiae.

»Quod rogas an digni sint ecclesiastica communione, qui eam colere negligunt alendis pauperibus, quum suppetat facultas: respondeo, amicis monitionibus, non praeciso imperio hic esse locum. Videmus enim ut sibi temperet Paulus, nihil extorquens ab invitis, sed tantum blande rogans, ut subveniant egenis fratribus: neque id ex necessitate, sed prout tulerit animi promptitudo, ut sit benedictio non tenacitas: quia hilarem datorem diligit Deus. Ergo hoc caritatis officium hortando quidem urgere convenit, voluntaria tamen relinqui debet liberalitas (2 Cor. 8, 9 et deinceps).

»Quos intelligas resilire, vel rigore disciplinae vel crucis ignominia offensos, non satis assequor. Nam si meticulosi tantum sint ac frigidi, Christi exemplum erga eos instar legis nobis proponitur, dum ex Isaia 42, 3 refert Matt. 12, 20: Ellychnium fumigans non exstinguet, calamum quassatum non confringet. Sin vero palam discessionem ab ecclesia faciunt, ac eos evangelii pudet vel taedet, nullo modo admittendi sunt ad sacram coenam.

»Qui admoniti subinde ad eadem vitia relabuntur, nec finem peccandi faciunt, imo ecclesiam ludunt vanis pollicitationibus, eos severius tractandos iudico, nec simplicibus verbis agendum, ubi verba dare non desinunt. Nam si haec lenitas [lees: levitas] impune feratur, ad obstinationem et impudentiam postea transsiliet.

»In rudibus difficile est perpetuam legem tradere: sed hic non vulgari prudentia opus est, ut discernat pastor inter tarditatem qua plurimi laborant, et inter socordiam quae vulgo crassa ignorantia vel affectata dicitur. Multi enim reperiuntur idiotae satis astuti in privatis negotiis, satis acuti ad lucrum captandum, et ad damnum vitandum perspicaces, qui ne verbo quidem ad testandam pietatem idonei sunt. Ergo quos ita videmus sponte indociles incuria magis et contemptu quam ingenii penuria, prohibendos a sacra coena non dubito, donec pudefacti studium ad discendum applicent. In aliis semifatuis modum hunc tenendum censeo, ne admittantur nisi modice saltem rudimentis imbuti: ut formulam precandi sciant, confessionem fidei, legis praecepta, salutem sibi esse repositam in uno Christo fateantur, eumque unicum mediatorem agnoscant, finem etiam baptismi sui, et usum coenae non prorsus ignorent.

»Qui suspensi a sacra coena proterve iudicium ecclesiae respuunt, hac sua contumacia declarant se extraneos: ac proinde nihil senioribus restare video, nisi ut magistratum exstimulent ad eos durius coercendos. Nam in poenis ecclesiasticis ultima est excommunicatio. Quod vero ad censuras spectat, nota est illa Pauli admonitio, non esse nostrum de his qui foris sunt iudicare (1 Cor. 5, 13).

»Optandum quidem est, ut praeter diem dominicum pauci retineantur dies festi: nam ut tollantur e medio superstitionum reliquiae, semper ad hoc vitium plus aequo propensi erunt homines. Hodie autem maior pars feriis papatum fovere appetit. Ut tamen obviam eatur dissidiis, cavendum est, ne quisque proprio arbitrio ferias abrogans aemulationem accendat. Sed qui malum hoc sanatum cupiunt, studeant in

eundem consensum fratres suos adducere. Hoc si impetrari non poterit, singuli quoad citra tumultum fieri poterit, paulatim ex supervacuo numero rescindant quas videbunt magis esse noxias, quo facilius sibi concilient populi suffragia.

»Pauperes, quibus ecclesiae liberalitas ignaviae est occasio, eleemosynis minime alendos esse, tum communis sensus dictat, tum etiam clare docet Paulus. Nam ubi pigros ventres otioque deditos excommunicari iussit, tandem subiicit: Qui non vult operari, neque comedat (2 Thess. 3, 10)."

Over het antwoord, dat Poppius op 10 Sept. '59 aan Calvijn gezonden heeft, is reeds gehandeld in noot 48, blz. 128 vg.

Bij blz. 31.

86) De in den tekst bedoelde brief, waarvan de nog bewaarde minute zonder datum of adres is, maar geheel van Calvijns eigene hand (in *Calv. Opp.* afgedrukt in het »Supplementum" bij den Thesaurus epistolicus Calvinianus", Vol. 20, p. 522), luidt aldus:

»La dilection de Dieu nostre pere et la grace de nostre seigneur Iesuschrist demeure tousiours sur vous par la communication du sainct esprit.

»Treschers seigneurs et freres, combien que i'aye este quelquefois requis de vous escrire, ie m'en suis depporte iusque icy, partie d'aultant que ie n'avoye nulle cognoissance qui me donnat acces a vous, partie aussi que iestois en doubte, de quel languaige ie devoye user, pource que le vostre commun ne m'est pas congneu, et descrire en latin ce n'eust este que pour ceux qui en ont le moins de necessite, comme ie pressuppose. Maintenant pource qu'on m'a asseure que mes lettres seroient bien receues de vous: et mesme que la pluspart entendent francois: ie n'ay voulu faillir a macquiter de mon devoir qui est de vous monstrer la bonne affection que iauroye dadvancer vostre salut, quant la faculte m'en seroit donnee plus ample: et ce pendant essaiez, sil plaira a dieu se servir aulcunement de moy en cest endroict.

»Premierement iay grande occasion de louer nostre bon Dieu des graces qu'il vous a eslargies, desployant sur vous comme sur beaucoup daultres les richesses de sa bonte inestimable, tant en ce quil vous a la recueillis un si beau troupeau en un lieu desert, duquel il augmente, a ce que ientens, le nombre de iour en iour, comme de ce quil vous garde par sa vertu et maintient en sa bergerie au millieu de tant de loups et larrons desquelz vous estes environnez. Car ce n'est pas une oeuvre humaine quant en lieu ou il n'y avoit que toute confusion une Eglise de Iesuschrist se dresse. Si nous recognoissons a bon droict que la conversion dun seul homme est un miracle de Dieu, nous ne dirons pas qu'une bonne compaignie se reduise a luy qu'il ny besogne de sa propre main. Puis entre tant de resistances il fault bien qu'il ait son bras estendu pour conduire ce qui aura este bien commence. Ainsi, mes freres, congnoissant la grace singuliere dont ce bon Dieu a use

envers vous, que vous soiez de tant plus esmeuz a vous renger du tout a luy comme siens en vraye humilite, et mectre poine que sa grace ne soit pas inutile en vous, congnoissant que daultant quil nous a choisiz entre les aultres, que nous sommes daultant plus inexcusables si nons ne faisons profiter la congnoissance quil nous a donnee. Au reste, sentant les difficultez contre lesquelles vous avez assiduellement a combattre, pensez quel mestier vous avez quil vous tienne la main forte et vous assiste, affin de le requerir et vous remectre a luy: attendu mesme la fragilite que nous experimentons estre en nous, si tost quil en retire sa vertu tant peu que ce soit. Ce pendant, mes freres, quil vous souvienne a quoy vous estes appellez, comme sainct Paul nous admoneste dy bien penser. Ce n'est pas petit honeur que Dieu nous ait adopte pour estre ses enfants. Vray est que ce bien a este acquis a tout le monde par le sang de Iesuscrist. Mais ceste grace n'est pas faicte a tous den avoir la iouissance daultant que Iesuschrist, auquel consiste tout nostre bien, ne leur est pas communicque. Ainsi recongnoissons que ce bon Dieu, en nous donnant intelligence de levangile de salut, nous a voulu reduire a soy comme ses enfans pour nous faire vivre en sa maison qui est son eglise".

Omtrent de bestemming van dezen brief zegt Jules Bonnet, die hem het eerst heeft uitgegeven (*Lettres de Jean Calvin*, Tome II, 1854, p. 137), dat hij misschien gericht was aan de Kerk te Emden, en afkomstig is uit het jaar 1557. Maar terecht wordt dit door de uitgevers van *Calv. Opp.* onmogelijk geacht. In den tijd, dat Calvijn aan de Kerk te Emden kon schrijven, en ook inderdaad wel geschreven heeft, is haar toestand nooit van dien aard geweest, dat deze brief daarop kon toepasselijk zijn. Veeleer zal moeten gedacht worden aan eene kerk in de Nederlanden; daar de hier bedoelde kerk eene kruiskerk was, wier geheele omgeving nog Roomsch was, en daar het Fransch er wel niet de moedertaal was, maar toch door de meerderheid wel verstaan werd.

Over andere brieven, die Calvijn aan Nederlandsche kerken moet geschreven hebben, zijn nog berichten of aanwijzingen in twee vroeger reeds vermelde brieven van Valérand Poullain.

In zijn brief aan Calvijn van 9 Maart '44 verzoekt hij dringend (blijkens hetgeen daaruit reeds is aangehaald in noot 62, blz. 149), dat Calvijn eens een troostbrief zou schrijven aan de broeders te Doornik en te Valenciennes. En nu is alleszins waarschijnlijk, dat aan dit verzoek wel zal voldaan zijn.

En in een brief aan Calvijn van 28 Aug. '46 bericht Poullain (uit Antwerpen) in het postscriptum (reeds afgedrukt in noot 56, blz. 139), dat hij bij het sluiten van zijn brief juist een pakje ontving, waarin o. a. eenige brieven waren, die Calvijn hem toezond, voor de Nederlandsche vluchtelingenkerken te Wezel en te Aken, en ook voor een Gentenaar, die geschreven had om het bijwonen vau de mis te verdedigen (naar de gissing van Poullain: ten einde daarop van Calvijn of van Bucer een antwoord uit te lokken.)

Bij blz. 32.

[87]) Het godsdienstig en kerkelijk standpunt der Erasmianen was geheel dat van Erasmus zelven, dat laatstelijk in het licht is gesteld door den Oxfordschen hoogleeraar J. A. Froude, van wiens werk in 1896 eene Hollandsche vertaling door J. H. Maronier is uitgegeven, onder den titel: *Desiderius Erasmus; zijn leven en zijne brieven;* 2 Dln. Uit de vele daarin medegedeelde brieven is de geest van Erasmus zonder twijfel te kennen; ook al zal de lezer te dien aanzien vaak tot andere conclusiën komen dan de Schrijver, en al laat diens bewerking van zijn onderwerp voorts te wenschen over. De vertaler zegt daarvan in zijn »Voorbericht" (blz. XI) niet ten onrechte: »Door Prof. Froude is minder dan wij van een hoogleeraar in de geschiedenis mochten verwachten, van de jongste onderzoekingen op dit gebied kennis genomen. Het is dan ook geen wetenschappelijk boek in den strengen zin van het woord, dat door hem over het leven en de brieven van Erasmus werd in het licht gegeven. Zooals hij in zijn Voorrede zegt, was zijn bedoeling alleen tot de studie der schriften van Erasmus op te wekken." De vertaler heeft het boek daarom »vermeerderd", en inderdaad verrijkt, met enkele »aanteekeningen" (b.v., dat Erasmus geboren is, niet in 1467, gelijk onder zijn standbeeld staat, maar in 1466; dat zijn vader toen reeds sedert jaren priester was; dat hij waarschijnlijk reeds bij zijne geboorte den naam van Erasmus kreeg, en daaraan later zelf den naam van Desiderius toevoegde; enz.). En aan deze bijvoegingen en verbeteringen zouden nog wel vele zijn toe te voegen. Ook b.v. uit de brieven van Erasmus aan Zwingli, waarvan in het geheel niet gesproken wordt. Hierin staat o. a. zijne merkwaardige verklaring, dat hij »de zaak van Christus levenslang zou voorstaan", edoch met dit voorbehoud: »voor zooveel onze tijd het gedoogt" (Erasmus aan Zwingli, 3 Sept. 1522: »Ego quantum hoc seculum patitur, quoad vixero, non deero negotio Christi"; *Huldrici Zuinglii Opera*, Ed. M. Schuler et I. Schulthess, 1830, Vol. VII, p. 221). Eene verklaring, waarin Erasmus zichzelven kort en juist heeft gekenschetst, en waardoor ook zijne geestverwanten uit de 16e eeuw met een enkelen trek geteekend worden. Zulke Erasmianen echter waren er toen in de Nederlanden betrekkelijk weinig, daar zij bijna uitsluitend gevonden werden in de kringen van geletterden, van aanzienlijken, of van vermogenden.

Zeer veel talrijker waren hier te lande, reeds sedert ongeveer 1525, de Anabaptisten en de Libertijnen (over welke hierboven gesproken is in noot 21—23, blz. 63—69, en in noot 66, blz. 152—154); die bij hetgeen zij op godsdienstig gebied voorstonden in den regel niet vroegen naar hetgeen de tijd al of niet gedoogde, maar veeleer de vervolging soms als het ware uitlokten; en die onder het volk grooten invloed hadden, reeds door die betooning van moed en standvastigheid, maar ook voorts door den aard hunner leeringen, en doordat hunne leiders en woordvoerders zelven uit het volk waren voortgekomen, terwijl jarenlang bijna geene andere leiders en woordvoerders daar-

tegenover stonden. Daardoor hebben zij de hier en daar reeds opgekomen kleine kringen, die door de leering en het voorbeeld van Luther, van Zwingli en van anderen, voor een reformatorisch optreden gewonnen waren, in korten tijd zóó geheel overvleugeld, dat sedert 1530 gedurende minstens 15 jaren de Reformatie in de Nederlanden bijna uitsluitend in hun geest scheen te zijn. Toch was die schijn, ook zelfs toen, niet geheel in overeenstemming met het wezen. In de genoemde jaren (evenals ook nog lang daarna) behoorden degenen, die om des geloofs wille hier ter dood zijn gebracht, zonder twijfel meerendeels tot de Anabaptisten of Doopsgezinden en de Libertijnen. Maar dat had tot oorzaak, niet dat zij naar evenredigheid zooveel talrijker waren dan de Gereformeerden, maar dat zij, in tegenstelling met deze, vooral aanvankelijk veel meer beweging maakten of zelfs luidruchtig optraden, en dat zij op staatkundig en maatschappelijk gebied revolutionnair waren, zoodat inderdaad de overheid hen niet ongemoeid kon laten, en zelfs gedrongen werd om met groote strengheid tegen hen te werk te gaan. De Gereformeerden hielden zich destijds zooveel mogelijk schuil; vaak zelfs meer dan geoorloofd was; en daardoor kon er betrekkelijk weinig van hen gezien worden, terwijl zij ook in de aktestukken der vervolgingen veel minder voorkomen, dan wel uit hun aantal zou volgen. Intusschen zijn er over hunne aanwezigheid, en over hun toenemend aantal, ook uit de genoemde jaren nog wel aanwijzingen. En de duidelijkste aanwijzing ligt wel in hetgeen we weten uit den tijd, waarin de berichten weer meer overvloedig worden; toen, althans sedert 1545, de reformatorische groepen, die onder het kruis en in de verstrooiing openbaar werden, in het algemeen een karakter vertoonden, dat beslist Gereformeerd was, in den zin waarin de Reformatie bepaaldelijk te Genève werd opgevat.

Dat er, buiten Calvijn, ook door andere Hervormers hier te lande invloed geoefend is, laat zich lichtelijk begrijpen, en is uit de geschiedenis ook wel aangetoond. Echter bijna niet met betrekking tot Zwingli, van wien in dit opzicht ook wel uiterst weinig zou te zeggen zijn. Luther was hier zonder twijfel veel beter bekend; maar de invloed, dien hij hier geoefend heeft, is toch vrij beperkt geweest, in zoover juist het eigenaardig Luthersche hier bijna geen weerklank vond; waartoe zeker ook medewerkte, dat eene bepaald Luthersche reformatie eigenlijk eene overheid noodig heeft, die haar goedkeurt en steunt. En aanmerkelijk grooter was zeker de invloed van Bullinger, gelijk blijken kan uit de studie van Dr. A. J. van 't Hooft, *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie*, 1888. Maar daaruit blijkt tevens, dat hetgeen er van dien invloed te zeggen is uit de nu door ons behandelde periode (dus van 1531, het jaar waarin hij tot opvolger van Zwingli te Zurich benoemd werd, tot 1564, het jaar waarin Calvijn gestorven is), inderdaad nog niet veel is, en dat dit weinige dan nog voor een deel slechts op gissingen steunt; terwijl voorts die geheele studie ook wel wat eenzijdig is, door het streven om de theologie van Bullinger en die van Calvijn niet slechts

van elkander te onderscheiden, maar ook min of meer tegenover elkander te stellen, en dan de aansluiting aan Calvijn, waartoe Bullinger juist op de hoofdpunten telkens gekomen is, zooveel mogelijk weg te redeneeren.

[88]) De feiten, die hierboven in den tekst omtrent Micron en Utenhove met een enkel woord herinnerd worden, zijn reeds in bijzonderheden aangewezen in noot 47, blz. 124—126 (met betrekking tot Micron), en blz. 127 vg. (met betrekking tot Utenhove).

[89]) De hierboven in den tekst vermelde brief, dien Hardenberg op 12 Maart 1545 aan Calvijn geschreven heeft, is reeds, voor zooveel noodig, afgedrukt in noot 36, blz. 100; waarbij het hier ter plaatse vooral aankomt op de woorden: »Nam spero in Deo meo quod, quaecunque tu mihi de hac re scripseris, sim facile crediturus et docturus. Et si contingat me non assequi sententiam tuam, tamen captivabo sensum meum et credam quod ex te discam."

In diezelfde noot had omtrent Hardenberg ook nog kunnen vermeld zijn, dat hij in 1566 een tijdlang in de Nederlanden zelve is werkzaam geweest. Uit de »Memoriën" van Laurens Jacobsz Reael geeft G. Brandt, in zijne *Historie der Reformatie*, enz. (Ed. 1677, Deel I, blz. 334), berichten over een groot aantal Gereformeerde predikers, die, nadat zij uit de Nederlanden naar Oost-Friesland waren uitgeweken, in 1566, op verzoek van Reael aan den destijds in Oost-Friesland dienstdoenden Alkmaarder predikant Cornelis Kooltuin, naar Amsterdam gekomen zijn, om van daar tot den arbeid in Holland te worden uitgezonden; en hieraan wordt dan toegevoegd: »Die van Elburg bequamen Dr. Albertus Hardenberg". Deze kwam toen uit Elbing (in West-Pruisen); volgens een gelijksoortig bericht van M. Schoock, in zijn werk *De bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, enz., Ed. 1651, Sect. III, Cap. VII, waar, na de vermelding van eenige uit Oost-Friesland gezonden predikanten, dan volgt (blz. 483): »Ad quos Elbinga paulo post accessit Albertus Hardenbergius, iam saepius nominatus".

Bij blz. 33.

[90]) De hierboven in den tekst voorkomende aanhaling is ontleend aan J. L. Motley, *The rise of the Dutch Republic;* Holl. vertaling, met inleiding en aanteekeningen van Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink, 2de herziene uitgave, 1878, Deel I, blz. 282 (waar de aanteekening terugslaat op blz. 129).

Motley had geschreven: »The Reformation first entered the provinces, not through the Augsburg, but the Huguenot gate. The fiery field-preachers from the south of France first inflamed the excitable hearts of the kindred population of the south-western Netherlands. The Walloons were the first to rebel against, and the first to recognize themselves with, papal Rome", enz. In de Holl. vertaling: »De hervorming drong de Nederlanden het eerst binnen, niet van de zijde

van Augsburg, maar van den kant der Hugenoten. De vurige veldpredikers uit het zuiden van Frankrijk deden het eerst de licht bewogen gemoederen van de verwante bevolking in het zuidwestelijk gedeelte der Nederlanden ontvlammen. De Walen waren de eersten om tegen Rome op te staan, de eersten ook om zich met den paus te verzoenen", enz.

En daarop zegt Dr. Bakhuizen van den Brink in de bedoelde aanteekening (die nog meer punten behandelt): »Om tot onzen schrijver terug te keeren. Wij moeten tegen eene zinsnede opkomen waarin hij zegt dat de vurige veldpredikers uit het zuiden van Frankrijk het eerst de prikkelbare gemoederen der Zuid-Nederlanders ontvlamden. Zoo wij Franciscus Junius en Peregrin de la Grange uitzonderen, weten wij althans geene bekende namen van predikers uit het zuiden aan te wijzen. Op den zuidelijken zoom der Nederlanden echter was de bodem sinds lang omwoeld, eer zij daarin het zaad hunner leer strooiden. Van daar kwamen" enz.

Toch zijn onze geschiedschrijvers bij de traditioneele, geheel onjuiste, voorstelling gebleven; natuurlijk zonder eenig bewijs, daar dit wel niet zou te leveren zijn. Zoo b. v. (om nu uit den laatsten tijd slechts de twee voornaamste te noemen) Prof. R. Fruin, in hetgeen uit een zijner opstellen van het jaar 1894 reeds hierboven in noot 82, blz. 200 vg., is aangehaald; en Prof. P. J. Blok, in zijne *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*. Laatstgenoemde geeft die voorstelling o. a. Deel III, 1896, blz. 14 (waar gesproken wordt van het jaar 1561): »Nog bedenkelijker werd de toestand, toen de Hugenoten in Frankrijk eene dreigende houding tegenover het Catholicisme aldaar aannamen. De gevolgen van deze stemming in Frankrijk deden zich onmiddellijk in de waalsche grensprovinciën gevoelen: eene hevige gisting ontstond ook hier onder de door fransche predikers aangezette en reeds betrekkelijk talrijke aanhangers der nieuwe leer"; en blz. 23 (waar gesproken wordt van het jaar 1564): »Onder de vele bezwaren, waarmede de Grooten na het vertrek van den Kardinaal hadden te kampen, nam de kettervervolging op grond der plakkaten eene belangrijke plaats in. Het van de zijde van Frankrijk indringende Calvinisme had in den laatsten tijd in weerwil van de maatregelen der regeering groote vorderingen gemaakt", enz. En, nog meer opzettelijk en uitvoerig, Deel II, 1893, blz. 477 vg.: »Onder leiding van Utenhove en à Lasco was de londensche gemeente [nl. van de Nederlandsche vluchtelingen] meer en meer ingericht naar de denkbeelden van den franschen hervormer Calvijn, die in zijn geboorteland, in Genève en in de Paltz weldra grooten aanhang had gevonden en in belangrijke punten van Luther's en Zwingli's meening afweek. Ook op de engelsche kerkelijke beweging had hij een grooten invloed geoefend. Van Engeland en Frankrijk uit drongen de Calvinistische denkbeelden thans met overweldigende kracht de Nederlanden binnen en schoven er zoowel die van Luther en Zwingli als die van David Jorisz. en Menno Simonsz. weldra op zijde. De nieuwe leer greep vooral in het waalsche land de geesten aan, verkondigd als

zij werd door fransche en waalsche predikers, het eerst omstreeks 1540 in zuidelijk Vlaanderen, waar Pierre Brully, een der voornaamste leiders van het Calvinisme, in 1545 te Doornik op den brandstapel geraakte. Brully werd door velen gevolgd. Heimelijk trokken hugenootsche predikers uit Noord-Frankrijk Vlaanderen en Henegouwen binnen en verkondigden op talrijk bezochte samenkomsten in afgelegen plaatsen het nieuwe geloof, dat hier zeer vele aanhangers vond. Guy de Bray, die omstreeks 1552 uit Engeland terugkeerde, was de voornaamste van deze moedige predikers, die brandstapel en schavot trotseerden. Vooral na den vrede van Cateau—Cambresis, toen de vredestoestand op de fransche grens de betrekkingen met Frankrijk gemakkelijker maakte, trad een groot aantal predikers uit dat land op, weldra ter zijde gestaan door een aantal Nederlanders. Peregrin de la Grange, Saravia, Taffin, Junius, Moded, Dathenus, Heidanus — ziedaar eenige beroemde mannen, die daarbij op den voorgrond komen."

Nu waren Peregrin de la Grange en Junius zonder twijfel Franschen. Maar deze twee zijn eerst in 1565 in de Nederlanden gekomen. En verder waren alle de hier genoemden Nederlanders; ook Brully en De Brès, die hier blijkbaar bij de Franschen worden ingedeeld. Van dat »groot aantal predikers uit Frankrijk", dat reeds terstond na den vrede van Cateau—Cambresis (1559) hier te lande zou zijn opgetreden, en van die »Hugenootsche predikers uit Noord-Frankrijk", die, ten getale van »velen", zelfs reeds sedert 1545 Brully zouden gevolgd zijn, Vlaanderen en Henegouwen binnentrekkende, wordt dus niemand met name genoemd. En ook inderdaad zou het noemen van namen of het opgeven van feiten hier nog al bezwaar hebben. Het geldt hier eene voorstelling, die geheel buiten de geschiedenis om gaat.

91) Wat hierboven in den tekst met betrekking tot Junius gezegd wordt, is ontleend aan de levensbeschrijving, die hij als een soort van dagboek voor zichzelven gemaakt heeft, en die nog bij zijn leven, hoewel buiten zijne voorkennis, door Paulus Merula, toen deze haar eens ter lezing ontvangen had, in 1595 is uitgegeven. Daarin verhaalt Junius (in de Geneefsche uitgave van 1607, *Francisci Iunii Biturigis .... opera theologica, duobis Tomis*, Tom. I, fol. 13 sq.; in de uitgave van de »Bibliotheca Reformata", Vol. I: Dr. A. Kuyper, *D. Francisci Junii Opuscula theologica selecta*, 1882, blz. 23 vg.): »Post illud tempus ex Belgio aduenit [nl. te Genève, waar Junius toen studeerde] nuncius Aprili mense [1565], vt Ministrum aliquem diuini verbi, ad Ecclesiam Gallicam, quae tum Antuerpiae erat, impetraret. Narrabat ille, *καὶ μάλα παθητικῶς*, quanta raritas et inopia Ministrorum hac lingua vtentium esset in tanta regione, tanta frequentia bonorum, tantoque studio. Accedebant ad haec monitores optimi, Ioannes Crispinus, Stephanus Mermerius, et alii boni. Commouit me tum illa necessitas, vt operam meam Ecclesiae Antuerpianae sermone Gallico vtenti condicerem ad necessitatem illam (quam grauissimam audiebam esse) alleuandam, si à conuentu fidelium seruorum Dei, qui in urbe [nl. Genève] erat,

idoneus iudicarer. Placuit: confecta res est. Salutatis bonis Geneua discedimus...... Simulatque Antuerpiam venimus, varii me labores et grauissimi exceperunt. Nam primum haerebat plerisque in animo bellorum aduersus Gallos iam olim gestorum recordatio: quae imperitos homines ita affligebat, ut me, quamuis ad sanctum ministerium bono ipsorum missum et συστατικοῖς idoneis instructum, non secus obseruarent quàm si venissem exploraturus, aut nullas planè syllabas (vt Imp. vocat) aut testimonia perscripta ab Ecclesia certa habuissem. Quapropter saepe, omissa quauis defensione gentis, quam audiebam interdum culpari vehementius sine vllo merito meo, coactus sum in haec verba erumpere παθητικώτερον: »Rem profecto mirandam! tantum potuisse Satanam in mentibus hominum, vt per insaniam Regum ac principum odia tam aspera indere eis potuerit; nunc verò, quum omnes conuocamur unà ad Euangelii salutis praedicationem, non posse tantum apud nos illum sanguinem Christi, qui mundat nos ab omni peccato, vt ista odia eximat, et nos compingat in sanctam spiritus vnitatem!" Ita acquiescebant omnes sermoni meo, efficiebatque Dominus, vt illud malum de quo mihi constabat ex significationibus et oratione multorum, patientia et fide superarem. Hoc malum necdum confectum erat, quum alia onera successerunt", enz.

Bij blz. 34.

[92]) Over de plannen, die tusschen den vrede van Cateau—Cambresis en den Bartholomeüsnacht onder de leiders der Hugenoten in Frankrijk bestonden, om zich met de Gereformeerden in de zuidelijke Nederlanden te verbinden, ten einde, in overleg met het Fransche hof, deze provinciën aan Frankrijk te brengen en terzelfder tijd aan de Gereformeerden vrijheid van religie te bezorgen; alsmede over de vele agenten, die daartoe uit Frankrijk naar de Nederlanden gezonden zijn, en over den onwil der Nederlandsche Gereformeerden om zich voor die plannen te laten winnen; zijn eenige bijzonderheden te vinden, o. a. in een belangrijk opstel van Ch. Rahlenbeck, »Les chanteries de Valenciennes, épisode de l'histoire du seizième siècle", in het *Bulletin de la Commission pour l'histoire des Eglises Wallonnes*, Tome III, 1888, blz. 121—188, vooral blz. 137 vgg.; en in het artikel over Gaspard de Coligny de Châtillon in Haag, *La France protestante*, 2e Ed., Tome IV, 1884, blz. 198.

[93]) Onder de predikers, die in Frankrijk het allereerst voor de Reformatie gearbeid hebben, worden reeds genoemd: Michel d'Arande, uit Doornik, van wien Haag, *La France protestante*, 2e Ed., Tome I, 1877, blz. 296 vg., o. a. zegt: «Il contribua d'une manière notable, par sa parole, à repandre en France les premiers germes de la Réformation", waarop dan de beschrijving volgt van zijne belangrijke werkzaamheid aan het Fransche hof, in het bisdom Meaux, in Alençon, in Bourges, in Lyon, enz., in de jaren 1521 tot 1525 (toen hij zich heeft laten verleiden, bisschop te worden, en aldus voor de Reformatie ver-

loren was); en Jean Chastelain, ook uit Doornik, omtrent wien Ch. Rahlenbeck, in zijn opstel »Jean Taffin, un réformateur Belge du XVIe siècle" (*Bulletin d. l. Comm. pour l'hist. des Egl. Wall.*, Tome II, 1887, blz. 117—179), ter gelegenheid dat hij spreekt van Taffins beroeping te Metz, het volgende schrijft (blz. 127): »à Metz dont les réformés conservaient la mémoire d'un autre enfant de Tournai, Jean Chastelain, mis à mort fort cruellement en 1524 par les inquisiteurs lorrains"; waaraan deze Zuid-Nederlandsche schrijver dan nog toevoegt: »On dit assez volontiers que la Belgique a tout reçu de la France, ses idées, ses usages, son langage et ses grands hommes; voici déjà quelques noms qui prouvent le contraire, nous en citerons, sans les chercher, d'autres établissant que, si nous avons reçu quelque bien de nos voisins du midi, ils ne sont pas non plus sans nous avoir des obligations".

In dienzelfden tijd, en dus ook nog bij den aanvang van de Reformatie in Frankrijk, is er in Parijs zelf veel voor gearbeid door Etienne de la Forge, mede uit Doornik; van wien door J. Crespin, *Histoire des Martyrs*, Tome I, Ed. 1885, blz. 304 vg., bericht wordt: »Estienne de la Forge, natif de Tournay, et resident de long temps en la ville de Paris, exerçoit en icelle l'estat de marchandise en grande affluence de biens et benedictions de Dieu: de laquelle il n'estoit mesconoissant ni ingrat. Car, outre ce que son bien ne fut onques espargné aux poures, il auoit en singuliere recommandation l'auancement de l'Euangile, iusques à faire imprimer à ses despens liures de la saincte Escriture, lesquels il auançoit et mesloit parmi les grandes ausmosnes qu'il faisoit; et pour instruire les poures ignorans. »Sa memoire doit estre benite (dit Iean Caluin au liure contre les Libertins au 4 chap.) entre les fideles comme d'vn vrai Martyr de la doctrine de Iesus Christ", laquelle il signa par sa mort qu'il endura par le feu au cemitiere sainct Iean, peu de temps apres les autres, pour vne mesme cause de l'Euangile"; waarbij Daniel Benoit, die deze uitgave van een aantal noten voorzien heeft, nog aanteekent: »»Quand il [nl. Calvijn] parloit de ce personnage-là", dit Th. de Bèze, *Vie de Calvin*, p. 13, »c'estoit toujours en luy rendant tesmoignage de grande piété, de bonne simplicité et sans feintise: que c'estoit un marchant bien prudent et diligent, mais neantmoins de fort bonne conscience et vray chrestien." Voir une lettre que lui adressa Farel, Herminjard, ouv. cité *[Correspondance]*, t. III, p. 166. Il fut brûlé le 16 février [1535]. Il était »maistre du Pellican, rue Sainct-Martin" (*Bulletin*, XI, 256), et marié". Vgl. ook hetgeen reeds boven, in noot 5, blz. 52, over hem gezegd is; en voorts de bijzonderheden, die te zijnen aanzien, ook met name over zijne betrekking tot Calvijn, te vinden zijn bij Prof. E. Doumergue, *Jean Calvin*, Tome I, 1899, p. 289, 338—342, 515. Uit welk alles duidelijk is, dat hij niet slechts in het algemeen veel gedaan heeft om de Reformatie in Parijs te bevorderen, maar ook bepaaldelijk op Calvijn, juist toen deze tot beslistheid kwam, grooten invloed gehad heeft, en zelfs een bijzonder diepen en blijvenden indruk op hem heeft gemaakt.

Later heeft de Reformatie in Frankrijk desgelijks veel te danken gehad aan den arbeid van Nederlanders, die besliste Calvinisten waren, als b.v. Jean Crespin, uit Atrecht (over wien gehandeld is in noot 37, blz. 102 vg.), Petrus Colonius, uit Vlaanderen (over wien gehandeld is in noot 39, blz. 106 vg.), Jean Taffin, uit Doornik (over wien gehandeld is in noot 52, blz. 134), enz.

Bij blz. 35.

94) Als hier in den tekst wordt gesproken van het Calvinisme, »naar den diepen, veelomvattenden zin van dat woord", dan ligt in die bijvoeging reeds opgesloten, dat het niet bedoeld is als eene soort van kerkelijken onderscheidingsnaam. Als zoodanig kan het inderdaad ook niet dienen. Wel is het oorspronkelijk daartoe uitgedacht, nog bij het leven van Calvijn, en tegenover hemzelven. Maar in zulk een zin is het door de Calvinisten zelven toen volstrekt niet aanvaard. Allerminst door Calvijn en zijn naasten vriendenkring, die er juist met nadruk tegen geprotesteerd hebben.

Toen in 1555 de Berner overheid, destijds zeer vijandig tegenover Genève en vooral tegenover Calvijn, de leer en den dienst van de Kerk aldaar op sommige punten als het ware in den ban deed, gebruikte zij, tot kenschetsing van het aldus veroordeelde, zelfs in hare officieele stukken het woord »Calvinistisch" (met name in de stukken die zijn afgedrukt in *Calv. Opp.*, Vol. 15, p. 406 en 459). Maar terstond is Calvijn daar toen tegen opgekomen; b.v. in het mandaat, waarmede hij op 5 Maart '55 van wege de Geneefsche overheid naar Bern ging (a. w., blz. 481): »Davantage leur direz de nostre part que sommes fort contristez, et non sans cause, qu'en la deffence faicte a leurs subiects de ne venir communiquer a la cene en nostre ville, nous sommes taxez comme si noz ceremonies, qui sont la dictes Calvinistes (ne scavons pourquoy) estoient discordantes a la purete de levangile"; en in den brief aan de Berner overheid, dien hij kort daarna voor de Geneefsche overheid opstelde (a. w., blz. 528): »quilz nentendent pas quil se presche aultre doctrine a Genefve que la pure verite de Dieu, et de levangile de nostre seigneur Iesus Christ."

Desgelijks de predikanten van het destijds onder Bern staande Lausanne, in een stuk, dat zij in overleg met Calvijn hebben opgesteld, en dat zij op 24 Mei '55 aan twee uit hun midden (Viret en Beza) medegaven om het aan de Berner overheid aan te bieden; daarin o. a. schrijvende (a. w., blz. 588): »Item combien que par les deffenses faites par vous de ne disputer des hautz secretz de Dieu imperscrutables nous estimons bien qu'ayez ferme la bouche plustost a aucuns qu'a nous, veu que Dieu mercy on ne trouvera, comme nous esperons bien, que nous ayons outrepasse en rien les limites de ce qui nous est revele par les Escritures; Toutesfois pource que ces deffenses se peuvent entendre comme si nous estions aucunement coulpables de ce qui nous est defendu, avec ce que l'autre admonition que vous nous faites, de ne subscrire a homme, nous a semble appartenir a la doctrine

contenue es livres de Maistre Iehan Calvin, du nom duquel nous savons bien qu'aucuns en y a qui n'ont point de honte de nous appeler Calvinistes, combien que ceste doctrine ait tousiours ainsi este preschee en bonne paix et edification, devant que iamais Calvin eut escrit, par voz anciens ministres desquelz plusieurs vivent encore auiourdhuy, Nous vous requerons au nom de Dieu, devant lequel ceux la seront iugez qui introduisent telz nom de sectes et partialitez en l'Eglise, qu'il vous plaise nous declairer ouvertement, si souz ce nom de secretz imperscrutables vos excellences entendent la doctrine de la predestination ainsi quelle a este preschee et aussi escrite en bonne paix selon l'escriture saincte par plusieurs serviteurs fideles de Dieu, et nommeement par Zvingle, Ecolampade, Calvin, Musculus, qui en ont escrit conformement a l'escriture saincte, et autres bons et fideles ministres qui de tous temps ont travaille heureusement et travaillent encore auiourdhuy a l'edification de voz Eglises. Car quant a nous, magnifiques Seigneurs, a Dieu ne plaise que nous nous voulions reigler par l'authorite ne de Calvin ne d'homme vivant, quand il est question de la religion Chrestienne. Ce non obstant, pource que nostre Seigneur Iesus a prononce de sa bouche que celuy qui mesprise ses serviteurs le mesprise, apres avoir leu l'Institution Chrestienne dudit Calvin et son livre de la predestination, avec autres commentaires sur l'Escriture, nostre conscience, conioincte avec l'experience et le tesmoignage evident de la pluspart de la Chrestienté, nous contraint a dire que la doctrine de la predestination contenue esdictz livres que nous avons leuz, les uns plus les autres moins, et conferez avec la parolle de Dieu, est en substance du tout conforme aux sainctes escritures, et ne sauroit estre blasmee ny ensevelie, qu'on ne renverse le principal fondement de vostre dispute et reformation de voz Eglises, laquelle reformation nous avons, Dieu mercy, maintenue jusques icy, et desirons maintenir jusques a la derniere goutte de nostre sang".

En evenzoo Beza en Colladon, in de levensschetsen, die zij terstond na Calvijns overlijden van hem hebben uitgegeven; in die van 1564 (*Calv. Opp.*, Vol. 21, p. 35): »Ie ne respondray point a ceux qui l'appellent beretique et pire qu' heretique, duquel ils ont forgé un nouveau nom de Calvinistes: car sa doctrine fournit de responses au contraire plus que suffisantes"; en in de redactie van 1565 (a. w., p. 110): »Il s'en est trouvé qui l'ont appellé Heretique, et pire qu'heretique, duquel ils ont forgé un nouveau nom de Calvinistes. Mais, ie vous prie, sa doctrine, de laquelle il a rendu bon tesmoignage longues annees et iusques a la mort, tant par escrits que de bouche et par oeuvres, ne fournit-elle point de responses au contraire plus que suffisantes?"

Met betrekking tot de kerk en op kerkelijk gebied zijn de woorden »Calvinisme" en »Calvinist" in den bloeitijd der Gereformeerde Kerken dan ook niet gebruikt; tenzij door de tegenstanders van die Kerken, en bepaaldelijk door de Luthersche ijveraars; vooral sedert die benaming onder hen een nog hatelijker klank had, dan de woorden »Zwingliaan" of »Sacramentariër", namen waarmede zij vroeger Calvijn en zijne geest-

verwanten plachten aan te duiden, om de Lutherschen des te meer tegen hen in te nemen. Zelven hebben de Calvinisten zich er wel voor gewacht, ook maar eenigszins op te treden alsof zij eene kerkelijke partij waren. Juist met hunne beginselen was dat onvereenigbaar; daar dienvolgens de kerk van Christus de éene, heilige, katholieke kerk is, die dus in haar zichtbaar optreden zich niet naar een mensch kan noemen, en die door den naam van »Gereformeerd" juist te kennen geeft, dat zij geene secte is, maar zich »zuiver" openbaren wil, en dus niet anders dan als kerk van Christus.

Hierdoor wordt echter niet uitgesloten, dat het woord »Calvinisme" op ieder ander gebied goeden dienst kan doen; gelijk het dan ook terecht sedert lang algemeen in gebruik is gekomen. Voor den »diepen, veelomvattenden zin", waarin het dan is op te vatten, kan hier verwezen worden naar de »Zes Stone-lezingen", door Prof. A. Kuyper in October 1898 te Princeton (in Noord-Amerika) gehouden, en onlangs uitgegeven, in het Engelsch onder den titel: *Calvinism*, en in het Hollandsch onder den titel: *Het Calvinisme.*

REGISTER.

MET BETREKKING TOT CALVIJN.

Zijne persoonlijkheid: velerlei geestesgaven, 8; — zelfverloochening ter wille van anderen, 5, 55 vg.; — waardeering van vriendschap, 84 vg.; — eerlijkheid in de polemiek, 64; — zijn antwoord op het verwijt van: vijandschap van velen, 162, heerschzucht, 163, inhumaniteit, 163, kinderloosheid, 164, eerzucht, 164, bevreesdheid voor levensgevaar, 167 vg., bemoeizucht, 171, 189 vg.

Zijn leven: veelzijdige werkzaamheid, 3, 54; — ook nog in ziekte, en tot het laatst, 62; — arbeid als prediker, 43—45, 94 vg., 156; — als Schriftuitlegger, 49 vg.; — verbanning uit Genève, 77 vg., 91 vg.; — houding in zake de afschaffing der Christelijke feestdagen, 90—97; — persoonlijke ervaring van de vijandschap van Bern, 79 vg., 90 vg., 97 vg., 225 vg., en van de onverdraagzaamheid der Lutherschen, 176 vg., 177 vg.; — politieke positie te Genève, 69—71.

Zijn gevoelen over: ~~de eenheid der kerk~~, 25 vg.; — het bewaren van vrede en eendracht, 172, 179—184, 189 vg.; — separatie die niet volstrekt noodig is, 10, 77 vg.; — al te groote preciesheid in formeele quaesties, 181; — de roeping van geloovigen onder het kruis, 209—211; — gebrek aan moed (Pseudo-Nicodemieten), 149—153, 165—167; — het Libertinisme veel erger dan het Papisme, 65; — de titels van paus en bisschop, 169; — de uitdrukking „moeder Gods", 169 vg.; — ceremoniën bij den kerkedienst, 170, 174 vg.; — predikantentoga's, 9, 76; — de afschaffing der Christel. feestdagen, 90—97, 215 vg.; — de verhouding der Gereformeerden tot de Lutherschen, 25, 29, 173—179, 191—209; — nooddoop bij Luthersche predikanten, 29, 192—197; — de nietigheid van vrouwendoop, 214; — gebrekkige kennis bij de toelating tot het Avondmaal, 215; — de noodzakelijkheid van censuur, maar dan met gematigdheid, 30, 170 vg., 183 vg., 213—215; — bij de eerste toelating tot het Av., 214; — bij de aanvrage om huwelijksbevestiging, 214; — bij volharding in een zondig leven, 215; — excommunicatie, van ongeschikte of onwaardige predikanten, 213 vg; — niet toe te passen, wanneer iemand de opvoeding zijner kinderen verwaarloost, 214; — of wanneer hij niet naar vermogen voor de armen geeft, 215; — het geval, dat een predikant voortdurend met de gemeente niet overweg kan, 182 vg.; — afwijzing van armen, die niet willen werken, 216. — Gebruik en beteekenis van het woord „Calvinisme", 59, 225—227.

Zijne relatie met de Nederlanden: bekendheid met toestanden en personen, 3, 19, 52; — sympathie, met eenige critiek, 4, 54 vg., 57; — geschriften, die nog bij zijn leven hier bekend waren, 18—23, 146—149, 151 vg., 154—157, 167—169; — het verschil van taal geen te groot beletsel, 3, 53.

Zijne relatie met de Nederl. kerken: te Londen, 24, 169—173; — te Wezel, 24 vg., 139, 173—179; — te Frankfort, 26—29, 81, 132, 179—197; — te Antwerpen, 29 vg., 186 vg., 209—213; — elders, 30—32, 130, 213—216.

Zijne relatie met geestverwante Nederlanders: Alexandre, 13 vg., 119—123; — St. André, 11, 89 vg., 97 vg., 112 vg.; — de Brés, 16, 133 vg, 213; — Brully, 13, 116; — Cavent, 11, 98 vg.; — Colonius, 12, 106—110; — Crespin, 11, 102—104; — Datheen, 15, 131 vg., 192—197, 211 vg.; — Marie d'Ennetières, 9, 75 vg.; — de Falais en familie, 10 vg., 21, 82—88, 139, 157, 172; — de la Forge, 52, 224; — van Haemstede, 212; — Hardenberg, 11, 32, 99—102, 220; — van der Heyden, 16, 132, 192—197; — Hyperius, 6, 57 vg.; — Lenfant, 12, 110; — Loiseleur, 16, 134 vg.; — Maldonade, 10, 80 vg.; — de beide Marnixen, 16, 135 vg.; — Micron, 14 vg., 32, 123—126, 220; — Poppius, 15, 128—131, 213—216; — Poullain, 13, 18—20, 117—119, 138 vg., 148 vg.,

151—154, 179—184; — Quercetanus, 10, 81 vg.; — van Schore, 12, 105 vg.; — Sleidanus, 52; — Sturm, 52; — Taffin, 16, 134; — Utenhove, 14 vg., 32, 126—128, 220; — Zebedaeus, 9 vg., 76—80; — minder bekenden, 12, 111; — studenten te Genève, 16, 137 vg.; — bezoekers aldaar, 16 vg., 138—140.
Zijne relatie met vreemden, die op de Ref. in de Nederl. grooten invloed hadden: Junius, 6, 61 vg.; — à Lasco, 6, 60 vg., 169, 172, 180; — Olevianus, 6, 58—60; — Ursinus, 6, 58 vg.
Zijne bestrijding van in de Nederlanden voorkomende afwijkingen: van Anabaptisten en Libertijnen, 6 vg., 19 vg., 32, 63—74, 152 vg.; — van Pseudo-Nicodemieten, 18 vg., 22 vg., 148—152, 165—168; — van Roomsch Pelagianisme, 21, 157—159; — van valsche ireniek, 21 vg., 159 vg.; — van Balduinus, 21 vg., 138, 159—165; — van Coornhert, 22 vg., 165—168; — van Menno Simonsz, 126; — van Pighe, 21, 157—159; — van Velsius, 7 vg., 72—74.
Litteratuur over zijn leven: Beza, Colladon, Gaberel, Merle d'Aubigné, Roget, Herzog, Haag, 46; — Henry, Dyer, Stähelin, Kampschulte, Cornelius, Doumergue, 47; — Pierson, 48—51; van der Linde, 51.
Uitgave zijner Werken, 1, 42—45; — bijvoegsels en verbeteringen voor de laatste uitgave:

bij Vol. 9,	p. XLVIII en 581 vgg.		166 vg.
„ „ 10*a*.	„ 167—176	. . . .	124 „
„ „ „	„ 435—439	. . . .	78.
„ „ 11,	„ 360	. . . .	78.
„ „ „	„ 684	. . . .	149.
„ „ 12,	„ 73 vg.	. . . . .	103.
„ „ „	„ 557	. . . .	104.
„ „ „	„ 589	. . . .	104.
„ „ 14,	„ 1 en 105	. . . .	95.
„ „ 15,	„ 537—542	. . . .	80.
„ „ „	„ 766	. . . .	113.
„ „ 16,	„ 89	. . . .	124 „
„ „ 17,	„ 451 en 632	. . . .	129.
„ „ 19,	„ 524—529	. . .	132, 192.
„ „ „	„ 537	. . . .	53.

De uitgave van brieven door Herminjard, 45, 50 (bij Tome IV, p. 190), 103 (bij Tome IX, p. 351), 148 (bij Tome IX, p. 179).

MET BETREKKING TOT DE NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS.

Het noorden van de Nederlanden lang bij het zuiden ten achteren, 6: — de bloei van den handel aan de Reformatie bevorderlijk, 18, 141, 145 vg.; — colportage met Gereformeerde lectuur, 18 vg., 146—149; — Erasmianisme, 218; — Anabaptisme en Libertinisme, 6 vg., 19 vg., 63—67, 152 vg., 218 vg.; — invloed van Zwingli en van Bullinger, 31 vg., 61 vg., 124, 127, 198 vg., 219 vg.; — invloed van, en verhouding tot, de Lutherschen, 107, 197—208, 219; — karakter van de Nederl. Reformatie, 31 vg., 34 vg., 199—208; — gebruik en beteekenis van het woord „Calvinisme", 225—227; — niet door Fransche predikers hier ingevoerd, 33 vg., 220—223; — Nederlanders, die in Frankrijk voor de Reformatie gearbeid hebben, 223—225; — berichten over het opstellen van de Nederl. Confessie, 107—109; — bezwaren tegen een beslist optreden, 18 vg., 22 vg., 130 vg., 148 vg., 151 vg.; — Nederlandsche Martelaarsboeken, 113—115, 144; — aantal v. d. Nederl. martelaren der Hervorming, 141—145; — toewijding van den Prins en van Marnix aan de zaak der verdrukte kerken, 136; — de Nederl. Kerken: te Londen, 24, 169—173; — te Wezel, 24 vg., 169, 173—179; — te Frankfort, 26—29, 81, 132, 179—197; — te Antwerpen, 29 vg., 141, 146 vg., 186 vg., 209—213; — elders, onder het kruis of in de verstrooiing, 30—32, 130, 213—217; — twisten in Nederlandsche vluchtelingenkerken, 26—29, 169—171, 179—197; — bezwaren der Hollandsche vluchtelingen te Emden tegen eene Synode in 1571, 204—206.

NAMEN VAN PERSONEN EN PLAATSEN.

Aa [*A. J. van der*], 105, 128, 135, 157, 159.
Acquart [Bartholomeus], 16.
Adriaan VI [Paus], 158.
Agrippa, zie Colonius.
Aignon [d'], 136.
Aitzema [*Lieuwe van*], 142.
AKEN, 217.
Aldegonde [St.], zie Marnix.
ALENÇON, 223.
Alexandre [Pierre], 13, 119—123.
Aliod [Claude d'], 68.
Alva, 18, 141 vg.
AMERIKA, 37, 227.
AMSTERDAM, 22, 83, 152, 198—203, 220.
Saint-André [Jean de], 11, 12, 89 vg., 97, 112 vg.
Andreae [Jacobus], 54.
Andreas Saxo, 177.

Andry Benoit [van Anglen], 7.
Anna van Saksen, 53, 107.
ANTWERPEN, 16, 18, 28—30, 33, 62, 64, 75, 107, 111 vg., 135, 138, 141, 144—148, 186, 199, 201, 209, 211 vg., 217.
Aponis [Georgius], zie Epesz.
Arande [Michel d'], 223.
Arendsz [Jan], 201—203, 206 vg.
ARLES, 120.
ARMENTIÈRES, 154.
Arnold [*Th. J. J.*], 114.
Arnaud [*E.*], 53.
Arnout [Graaf van Holland], 85.
ARTOIS, 4, 54, 67, 68.
Assonleville [Christophe d'], 74.
ATRECHT, 11, 13, 21, 103, 116 vg., 120, 159, 226.
Augustus van Saksen [Keurvorst], 201.
Ayrmann [*Christoph Friedrich*], 73.

Badius [Conrad], 156.
Bakhuyzen van den Brink [*R. C.*], 33, 53, 64, 107, 143, 145, 201, 220 vg.
Baldensperger [*G.*], 42.
Balduinus [Franciscus], 21 vg., 80 vg., 83, 104, 138, 159—164.
Baum [*G.*], 42.
BAZEL, 86—89, 111, 125, 139.
Becius [Gilles], 27, 155, 185.
BELGIË, 87, 113, 200.
Benoit [Andry], zie Andry.
Benoit [*Daniel*], 102 vg., 111, 113, 224.
BERGEN, 16, 88, 148.
Berger, 123.
Bergh [*L. Ph. C. van den*], 85.
Berghe [*R. van den*], 114.
BERN, 68, 80, 91—98, 113, 125, 225.
Bertheau [*Carl*], 99.
Beruigen [Liffordus], 16.
Beyer [Jo.], 69.
Beza [Theodorus], 16, 43, 46, 52, 56 vg., 59, 62 vg., 69—71, 80, 95 vg., 104, 107, 109, 128, 130, 136—138, 162, 164, 171, 224—226.
Bibliander, 61.
Biesterveld [*P.*], 45, 57.
Blaurer, 52.
Blok [*P. J.*], 145, 221.
BOCKENHEIM, 110.
Bolsec [Jerome], 11, 81, 83, 90, 158.
Boegner [*A.*], 52.
Bomeromenus [Johannes], 7, 72.
BONN, 100.
Bonnet [*Jules*], 217.
Bor [*P.*], 141, 203 vg.
BORDEAUX, 77, 140.
BOSCHÉNARD, 81.
BOURGES, 51, 62, 161, 223.
Bourgondië [Antoinette van], 11, 86 vg., 89.
Bourgondië [Antonie van], 89.
Bourgondië [Boudewijn van], 82.
Bourgondië [Françoise van], 88.
Bourgondië [Frans van], 11, 86, 172, 177.
Bourgondië [Helena van], 88 vg.
Bourgondië [Jakob van], zie Falais.
Bourgondië [Pieter van], 89.
BRABANT, 7, 10, 12, 64, 72, 77, 82, 113, 201.
Braconnier [Jean le], 109.
Brandt [*G.*], 202 vg., 220.
BRAZILIË, 2.
BREDAM, 10 vg., 82, 86 vg., 157.
Brederode [Hendrik van], 86.
Brederode [Walraven II van], 85.
Brederode [Yolande van], 10, 86.
BREMEN, 11, 100 vg., 202.
Brès [Christophe de], 18, 148.
Brès [Guido de], 16, 18, 30, 107—109, 112, 133, 198, 206 vg., 213, 222.
Brès [Jehan de], 148.
BRESLAU, 58.
Brink [*J. ten*], 165.
BRUGGE, 146.
Brully [Pierre], 13, 116 vg., 221.
Brunet, 114.
BRUNSWIJK, 42.
BRUSSEL, 16, 64, 120, 137, 141, 147.
Brutel de la Rivière [*G. J.*], 58.
Bucer [Martin], 68, 70, 93, 100, 117 vg., 149, 151 vg., 191, 217.
Budaeus [Johannes], 55.
Bullinger [Heinrich], 26, 31, 54, 57 vg., 61 vg., 74, 77 vg., 85 vg., 88, 95, 97, 105 vg., 122—125, 127 vg., 140, 154, 172, 176, 178, 198, 219 vg.
Bure [Idelette de], 52.
BUREN [Zwitserland], 95.
Burgundus [Joannes], zie Crespin.
Busanton [David de], 81, 140.
Büttinghausen, 73.

CADZAND, 161.
Canter [Dirk], 204 vg.
Capito [Wolfgang], 68.
Carnovianus [Michaël], 64.
Caroli [Pierre], 118.
Cartier [*Alfred*], 82—89.
Cassander [George], 22, 161.
CASSEL [Vlaanderen], 15.
CATEAU-CAMBRESIS, 222 vg.
Cavent [Jean], 11, 98 vg.
Celosse, 140.
Ceulen [Pieter van], 106.
CHAMBRAY, 12, 110.
Chastelain [Jean], 224.
Chauvet [Raymond], 101.
Cheke [Sir John], 90.
Clericus [Nicolaas], 16.
Cleyne [Maarten de], zie Micron.
Cnipius [Johannes], 177.
Coligny de Châtillon [Gaspard de], 33, 223.
Colladon [Nic.], 46, 52, 56, 62, 68, 70, 226.
Collassus [Johannes], 140.

Colonius [Petrus], 12, 106—109, 134, 171, 224.
COMPIÈGNE, 104.
Condé, 33.
CONSTANTINOPEL, 160.
Coornhert [Dirk Volkertsz.], 22, 165, 167, 204.
Coornhert [Frans Volkertsz.], 204.
Coppin, 67.
Corneliszoon [Hendrik], 202.
Cornelisz [Arend], 206.
Cornelius [*C. A.*], 47, 91.
Cornelli [George], 53.
Craandijk [*J.*], 86.
Crespin [Jean], 11 vg., 52, 80, 89 vg., 102—104, 111—117, 133, 165, 211, 222, 224 vg.
Crispus [Joannes], zie Crespin.
Critz, 138.
Croix du Maine [*La*], 114.
Cunitz [*E.*], 42.
Cuno [*Fr. W.*], 62, 138.

Dachstein [Heinrich von], 69.
Dalton [*Hermann*], 60, 99, 174, 179.
Daniël [François], 51.
Dardier, 114.
Dathenus [Petrus], 15, 20, 28 vg., 111, 131 vg., 147, 154, 157, 186, 191—198, 206—208, 211, 222.
Delenus [Petrus], 137.
DELFT, 136.
DENEMARKEN, 176.
Dermout [*I. J.*], 199.
Diaz [Juan], 89.
Diegerick [*I. L. A.*], 146, 156.
Döllinger [*Ign. von*], 64.
DOORNIK, 4, 9, 16, 52, 55, 75, 116 vg., 134, 146, 149, 152, 188, 213, 217, 222—225.
DOUAY, 116 vg.
Doumergue [*E.*], 47, 224.
Drélincourt [*Charles*], 71.
DRESDEN, 201.
Dryander, 88.
DUITSCHLAND, 2 vg., 12, 24, 53, 106 vg., 169, 176, 197, 199 vg., 202 vg., 205, 208.
Dyer [*Th. H.*], 47.

Ecebolius, 160.
Eduard VI [van Engeland], 25, 86, 172.
ELBING, 220.
ELBURG, 220.
Elenneus [Nicolaas], 16.
EMDEN, 11, 28, 100, 113, 147, 157, 179, 186 vg., 204, 205 vg., 209, 217.
ENDERSHAUSEN, 110.
ENGELAND, 2, 25, 32, 119, 127, 137, 154, 171, 176, 192, 222.
Ennetières [Marie d'], 9, 75.
Epesz [Jurriaen], 203.
Erasmus, 51, 71, 218.
Erichson [*Alfred*], 42, 177.
EUROPA, 16, 27, 84, 140, 185.

Fabri [Christophe], 69, 79, 89, 98 vg.
Falais [Jakob van Bourgondië, heer van], 10 vg., 21, 43, 54, 80, 82—90, 99, 103, 119 vg., 125, 139, 157.
Farel [Guillaume], 4, 52—54, 56, 68, 70, 72, 76, 78 vg., 85 vg., 91—93, 96—98, 105, 107, 113, 118, 123, 140, 153, 172, 224.
Fauveau [Simon], 137.
Filips II, 4, 112, 141, 145, 147.
Filips de Goede [van Bourgondië], 10, 82.
Fokker [*A. A.*], 37.
FONTENAY, 97 vg.
Forge [Etienne de la], 52, 224.
FRANKENTHAL, 205.
FRANKFORT, 7 vg., 26, 28, 29, 58, 74, 82, 90, 112 vg., 119, 131 vg., 134, 154 vg., 157, 173 vg., 176—181, 184—198, 208—211.
FRANKRIJK, 2, 5, 12, 19, 22, 31—34, 52, 65, 67, 81, 90 vg., 106 vg., 120, 138, 146, 153, 159, 161, 200 vg., 220—225.
Frederichs [*Julius*], 64.
Fredericq [*Paul*], 64, 141.
Frederik III [Keurvorst van de Paltz], 4, 55, 59, 105, 204.
FREIBURG [im Breisgau], 64.
FRESNE, 88.
FRIESLAND, 15, 100 vg.
FRIESLAND [OOST-], 30, 60, 124, 129, 155, 186, 213, 220.
Froment [Antoine], 9, 75 vg.
Frossard [*Ch. L.*], 114.
Froude [*J. A.*], 218.
Fruin [*R.*], 58, 86, 143, 199—209, 221.
Furnius [Carolus], 12, 111.

Gaberel [*J.*], 46.
Gabriel [Peter], 206 vg.
Gaillaert, 157.
Galesloot, 87, 89.
Galiffe, 46, 51.
Gallars [Nicolas des], 24, 103, 122, 171 vg.
Gaullieur, 114.
GELDERLAND, 16.
GENÈVE, 2, 7, 9—14, 16, 22, 24, 28, 33, 35, 43, 52, 58 vg., 62 vg., 65 vg., 68—72, 74—97, 102—104, 106, 110—113, 116, 118, 121 vg., 125, 127—131, 134—138, 140, 146, 154, 156, 159, 169 vg., 172, 176, 192, 219, 221, 225.
GENNEP, 16.
GENT, 12, 14, 114, 144, 146 vg.
Gérard [Jean], 75.
GERBIHAN, 7.
Gerdes [*D.*], 207.

GERMAIN [SAINT-], 173.
Gerretsen [*J. H.*], 123, 124 vg., 127.
Gesnerus, 73.
GIESZEN, 73.
Glasius [*B.*], 128, 135.
GLASTONBURY, 119.
Glauburg [Johann von], 177, 180—182, 184, 186.
Gottesheim [Friedrich von], 177.
Gouw [*J. ter*], 85.
Grange [Peregrin de la], 33, 112, 221 vg.
Granvelle, 54, 74, 147.
Grassart, 114.
GRAVE, 111.
'S-GRAVENHAGE, 8, 73.
Grindal, 172.
GRIXY, 109.
Groen van Prinsterer [*G.*], 53, 204.
GRONINGEN, 16.
Groot [*Hugo de*], 62, 142.
Guicciardini [Ludovico], 73, 145.

Haag, 46, 75, 81, 102 vg., 106, 114, 116, 148, 159, 223.
Haemstede [Adriaan Cornelisz van], 30, 114 vg., 212.
Haar [*H. ter*], 131.
HAARLEM, 145.
Haeghen [*Ferd. Vander*], 114.
Haller, 57, 95—97, 105 vg.
HAMBURG, 202.
Hamelmann [*H.*], 74.
Hamericourt, 87.
Hardenberg [Albert Rizaeuz], 11, 32, 52, 60, 99—102, 220.
Havetius [Antoine], 147.
Haze [Christiaen de], 156.
Hedio, 52.
HEEG, 73.
HEIDELBERG, 59, 73, 105 vg., 109—111, 120, 137, 205.
HENEGOUWEN, 7, 10, 16, 67 vg., 81, 139, 222.
Henry [*P.*], 47.
Heracleus [Everardus], 140.
Herman [van Gerbihan], 7, 68, 72.
Herminjard [*A. L.*], 45, 50 vg., 54, 68 vg., 75—79, 101, 103, 113, 118 vg., 140, 148, 158, 224.
Herzog, 46, 99.
Hes [Johann], 64.
Hessels [Jakob], 154.
Hessels [*J. H.*], 126, 154 vg., 185.
Heyden [Gaspar van der], 16, 29, 32, 192, 195, 198 vg., 205—208, 222.
Hofdijk [*W. J.*], 86.
Holbrac [Guillaume], 60, 123, 184.
HOLLAND, 8, 15, 22, 73, 80, 83 vg., 86, 166, 199—201, 204, 209, 220.
HONGARIJE, 60, 101.
Hooft [*A. J. van 't*], 219.
Hoog [*I. M. J.*], 144.
HOOGSTRATEN, 12, 105.
Hoperus, 88.
Horne, 74.
Horst [*L.*], 42.
Hotomann [Franz], 74, 122, 176.
Houte [Caerle van], 156.
Hovy [*H. W.*], 36.
Hubmaier [B], 153.
Hyperius [Andreas], 6, 57 vg.

Infantius, zie Lenfant.
Isle [Adrien de l'], 88.
ITALIË, 2.

Janssen [*H. Q.*], 131.
JAVA, 36.
Jon [François du], zie Junius.
Jonge [*P. Bernardus de*], 147.
Jonvilliers [Charles de], 55.
Jorisz [David], 19, 153, 221.
Julianus de Afvallige [Keizer], 160.
Junius [Franciscus], 6, 33, 62, 138, 221 vg.
Jurriaen Epesz, zie Epesz.
JUSSY, 89, 97 vg.

KAMPEN, 21, 157.
Kampschulte [*F. W.*], 47.
Karel V [Keizer], 21, 54, 105, 141 vg., 145, 157.
KEULEN, 74, 100 vg.
Keulen [Pieter van], zie Colonius.
Kilianus [*Cornelius*], 73.
Kluit [*A.*], 85.
Kooltuin [Cornelis], 203, 220.
Kuntz [Peter], 79.
Kuyper [*A.*], 37, 222, 227.

Lac [du], zie Crespin.
Lallaing [Antoine de], 111.
Lang [*A.*], 52.
Langeraad [*L. A. van*], 107—110, 119 vg., 133, 147, 213.
Languet [Hubert], 101.
Lasco [Johannes a], 6, 24, 28, 60 vg., 86, 90, 100 vg., 128, 132, 169 vg., 172, 174, 176, 178, 180, 184, 221.
LAUSANNE, 10—12, 52, 57, 68, 77, 81, 85, 98 vg., 105 vg., 121, 134, 138, 152, 189, 226.
Lecoultre [*H.*], 52.
LEEUWARDEN, 15.
Lefranc [*A.*], 52.
Legrand [Augustin], 190.
LEIDEN, 73, 105, 111, 203 vg.
Lelièvre [*M.*], 102.
Lenfant [Jean], 12, 110.
Lennep [*M. F. van*], 132 vg. 192, 195, 205.
LEUVEN, 20, 52, 77, 112.
Libertetus, zfe Fabri.
Lindanus, 130.
Linde [*A. v. d.*], 51.

Lobstein [*P.*], 42.
Locquet [Jean], 110, 122 vg.
Loiseleur [Claude], 135.
Loiseleur de Villiers [Pierre], 16, 134 vg.
LONDEN, 6, 14, 24, 60 vg., 74, 86, 122 vg., 126—128, 154, 169, 171 vg., 185.
Long [*Le*], 114.
Lorentzen [*C.*], 165.
Loy de Schaliedecker, zie Pruystinck.
LUIK, 54, 152, 169.
Luther [Maarten], 64, 79, 106, 151, 191, 219, 221.
LUXEMBURG, 13, 52, 116.
LYON, 148, 161, 223.

MAASTRICHT, 129.
Macar, 171.
Maldonade de Blaton [Pierre de], 10, 80 vg.
Mallart [Philippe], 137.
MANSLACHT, 129, 213.
Marbach [Johannes], 139.
Marchand, 114.
Margaretha van Parma, 74, 112.
Maria van Hongarije, 14, 112, 120.
Maria [Koningin van Engeland], 25.
Marnix van St.-Aldegonde [Philips van], 11, 16, 87, 135—137, 205 vg.
Marnix van Thoulouse [Jan van], 16, 136, 145.
Maronier [*J. H.*], 65, 218.
Martin l'empereur, zie Gérard.
Martyr [Petrus], 58, 61, 113, 121—123.
Masso [*Papyrius*], 71.
MEAUX, 223.
MECHELEN, 16, 157.
Meiners [*E.*], 128.
Melanchthon [Philippus], 26, 74, 151, 154, 178, 191, 203 vg., 208.
Menno Simonsz, 32, 60, 100, 123, 126, 166 vg., 221.
MERÇY-LE-HAUT. 13, 116.
Merle d' Aubigné [*J. H.*], 46.
Merula [*Paulus*], 222.
METAIRIE [LA], 81.
Meteren [*E. van*], 64.
METZ, 72, 106—110, 116, 118, 120, 123, 134, 224.
Micron [Marten], 14, 32, 123—128, 155, 220.
Moded [Hermanus], 6, 58, 205, 207, 222.
MOING, 89.
Mommort [de], 88.
MOMPELGARD, 121.
Montanus [*Petrus*], 73, 145.
MONTAUBAN, 47.
MONTBÉLIARD, 93.
Montet [*de*], 114.
Moorrees [*F. D. J.*], 165.
Morel [François de], 52.
Morelli [Joannes], 179 vg.
Motley [*J. Lothrop*], 33, 143, 145, 201, 220.
Moulins [Bertrand des], 57.
Mulder [*J. J.*], 141, 145, 147.
Müller [*K. F.*], 57.
Musculus [Wolfgang], 74, 177, 184, 226.
Myconius [Oswald], 52, 88.

NAARDEN, 145.
NAMEN, 146.
NASSAU, 110.
Navarra [Margaretha, koningin van], 9, 52, 67, 75 vg.
NEUCHATEL, 76, 98, 118, 153.
NORDEN, 124, 155, 186.
NOYON, 104.
Nuyens [*W. J. F.*], 143.
NYON, 77, 79.

Oecolampadius [Johannes], 225.
Olevianus [Caspar], 6, 20, 58—60, 102, 157.
Ollier [*D.*], 54, 107, 133.
OOSTERZEE [Friesland], 15.
ORANJE [Prinsdom], 53.
ORBE, 77, 113.
OXFORD, 111.

Paillard [*Ch.*], 116, 133, 137.
PALTZ [DE], 195, 221.
Parey [de], 88.
PARIJS, 7, 10, 51 vg., 58, 67, 77, 104, 114, 138, 148, 150, 161, 224.
Perrucel dit de la Rivière [François], 174, 179, 184, 211.
PICARDIË, 5, 57, 104.
Pichon [Eynard], 113.
Pierrefleur, 77.
Pierson [*A.*], 48—52.
Pighe [Albert], 20 vg., 23, 154, 157—159, 168.
Pignet [Antoine], 78 vg.
Pocques [Antoine], 7, 66—68.
POISSY, 173.
POLEN, 2, 60, 101.
Poppius [Menso], 15, 30, 126, 128—130, 213, 216.
PORTUGAL, 140.
Potter [*F. de*], 147.
Poullain [Raymond], 153.
Poullain [Valérand], 13, 18—20, 52, 80 vg., 87—90, 117—119, 138, 148, 151—153, 174, 179—182, 184, 186, 217.
Prescott [*W. H.*], 142.
PRINCETON, 227.
PRUISEN [WEST-], 220.
Pruystinck [Eloy], 19, 64, 153.
Pijper [*F.*], 123, 126 vg.
Pythopaeus, zie Crespin.

Quadra [de], 74,
Quercetanus [Eustathius], zie Quesnoy.
Quesnoy [Eustache du], 10, 52, 81 vg., 138, 158.

Quintin le Boiteux, 7, 66 vg., 82, 152 vg.
Rahlenbeck [*Ch.*], 73, 107, 134, 137, 154, 223 vg.
Reael [Laurens Jacobsz], 202—205, 226.
REGENSBURG, 53, 158, 180, 191.
Reitsma [*J.*], 62, 128.
Reuss [*E.*], 42.
Reuss [*Rudolphe*], 116.
Reyd [*Everhard van*], 142.
Rihelius [Wendelinus], 103 vg.
Ritter [Matthias], 177.
Rivière [de la], zie Perrucel.
Rochus [Petrus], zie Balduinus.
Roem [Pieter], 22, 165.
Roget [*A.*], 46, 71, 89, 91, 93 vg.
Rogge [*H. C.*], 152.
ROME, 158.
Romerswaal [Elizabeth van], 86.
ROUAAN, 63.
Ruchat [*A.*], 98.
Rutgers [*F. L.*], 115, 152, 165 vg., 199, 205.
Ryckewaert [Walram], 156.
RIJSEL, 10, 13, 16, 67, 81, 88, 116—118, 138.

Sande [*J. en F. van der*], 142.
Saravia [A.], 108, 222.
SAVOYE, 88.
Scheffer [*J. G. de Hoop*], 65.
Schoock [*M.*], 108, 204, 220.
Schore [Antonie van], 12, 105 vg.
SCHOTLAND. 2.
Schuler [*M.*], 218.
Schulthess [*I.*], 218.
Schueren [Nicaise van der], 147.
Schulting [*Cornelis*], 158.
Schwartz [Theobald]. 106.
Schwetschke [*C. A.*], 42.
Scribanius, 145.
Scrimgerus, 59.
Séchelles [de], 180 vg.
Senetaire, 109.
Sennebier, 114.
Sepp [*C.*], 73, 104, 115, 120, 134, 146, 154—157.
Servet [Michaël], 51, 90, 121, 167.
Siculus [George], 158.
Siegfried [zoon van Arnout v. Holland], 85.
Sinnama [Haring Suffridus], 73.
Sleidanus [Johannes], 52.
SLEIDEN [Luxemburg], 52.
Someren [*J. F. van*] 204.
Sommerset [Hertog van], 86.
Sonnius [Franciscus], 130.
Spaen la Lecq [*W. A. baron van*], 85.
SPANJE, 2, 140.
SPIERS, 207.
Stähelin [*E.*], 47.
Stordeur [Jean], 7, 52, 71 vg.
STRAATSBURG, 7, 13, 18, 42, 57, 59, 69—72, 74, 78, 92 vg., 99, 103 vg., 106, 109, 113, 116—118, 120—123, 125, 139, 148, 151 vg., 161, 172, 176, 188, 191.
Stricker [Herman de], 58.
Strype, 119.
Sturm [Johannes], 52.
Sucquet [Charles], 51.
Sultzer [Simon], 52, 77, 100, 111, 139.
Surius [Laurentius], 74.

Taffin [Jean], 16, 108 vg., 112, 134, 206, 222, 224 vg.
TEUR, zie Tourcoing.
Teylingen, 86.
Thomas van Aquino, 49.
Thysîus [*A.*], 108.
Tjalma [*G.*], 135 vg.
Tollin [*H.*], 51.
TONON, 98.
Toorenenbergen [*J. J. van*], 135, 205.
TOURCOING, 185.
Travail [Jean], 53.
Trecius [Christoph.], 57.
TRIER, 58.

ULM, 72, 116.
Ursinus [Zacharias], 6, 58 vg.
Utenhove [Johannes], 14, 27, 32, 80, 86, 90, 123, 125—128, 172, 176, 178, 185 vg., 191, 220 vg.
UTRECHT, 15 vg., 21.
Utrecht Dresselhuis [*J. ab*], 134.

Vaernewijck [Marcus van], 146.
VALENCIENNES, 112, 116 vg, 137, 145, 149, 152, 217.
Vauville [Richard], 90.
Velsius [Justus], 8, 73 vg.
VENETIË, 111.
Verheiden [Hendrik], 12, 111.
Verheiden [Jakob], 111.
Verheiden [Willem], 111.
Verlinde [Willem], 74.
Victor I [Paus], 96.
Viglius, 74.
Villiers [Pierre Loiseleur de], zie Loiseleur.
Vincent [Antoine], 148.
Viret [Pierre]. 57, 79, 81 vg., 85 vg., 88—91, 96, 98 vg., 105 vg., 116, 138, 152, 171 vg., 186, 225.
Vivere [Jan van den], 147.
VLAANDEREN, 4, 15, 19, 51, 53 vg., 64, 67, 81, 111, 116 vg., 138, 140, 146, 148, 151, 154, 185, 221, 224.
Volden [Anthonis van], 156.
Volsius [Paulus], 71.

WAADLAND, 79.
Wal [*J. de*], 73, 105, 137.
WALDSHUT, 153.
Walther [Rudolph], 57, 77, 82, 152.
Weshemius [Gerardus], 16.

Westerwold [Arnout], 16.
WEZEL, 24—26, 113, 173 vg., 178 vg., 187, 197, 205, 217.
Whittingham [William], 90.
Wilde [*W.*], 143, 145.
Wille [Ambrosius], 140.
Willem I [Prins van Oranje], 53, 107, 111, 135, 141 vg., 145, 159, 197 vg., 201, 205 vg., 208.
Willençy [Jonkvr. van], 11, 87 vg.
Wingen [Godfried van], 154, 186.
WITTENBERG, 101.
WORMS, 158.
Wolters [*A.*], 169, 173 vg.
Wtenbogaert [Johannes], 108.
Wurtemberg [George van], 121.
Wijn [*H. van*], 85.
YPEREN, 57, 156.
Ypeij [*A.*], 199.
YVERDON, 77.
Yvoy van Mijdrecht [*M. L. baron d',*] 85.

Zanchius [Hieronymus], 14, 57, 122.
Zebedaeus [Andreas], 9, 77—80, 113, 140.
ZEELAND, 82, 86, 161.
Zevelius [Goswinus], 59.
ZÜRICH, 54, 85, 91 vg., 125, 140, 152, 198, 219.
ZUTPHEN, 58, 145.
Zwingli [Huldrich], 26, 79, 124, 127, 192, 198, 218 vg., 221, 226.
ZWITSERLAND, 19, 49, 60, 98, 101, 105, 125, 134, 152 vg.
ZWOLLE, 58.

CORRIGENDA.

Blz. 33,	regel	9	v. b.	*staat:*	Pelerin,	*lees:*	Peregrin.
„ 56,	„	15	v. b.	„	Fransehe,	„	Fransche.
„ 98,	„	15	v. b.	„	hegin	„	begin.
„ 100,	„	11	v. o.	„	Ingenne,	„	ingenue.
„ 150,	„	5	v. o.	„	seeust,	„	sceust.

De op blz. 47 hedoelde verhandelingen van Prof. C. A. Cornelius zijn thans (Dec. 1899) vereenigd door hem uitgegeven in zijne: *Historische Arbeiten vornehmlich zur Reformationszeit,* 1899, blz. 105—557. De voortzetting zijner studiën over Calvijn, waarin hijzelf door ongesteldheid verhinderd is, wordt thans verwacht van Dr. Walter Goetz, dien hij daartoe in het bezit heeft gesteld van zijne reeds gemaakte aanteekeningen, met de indertijd aan hem nagelaten aanteekeningen en concepten van Prof. Kampschulte.

